

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **2** (102)

aprilie - iunie

2015

Chișinău, 2015

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDACȚIA:

Gheorghe COJOCARU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef*)
Ion ȘIȘCANU, dr. hab. prof. univ. (*redactor-șef-adjunct*)
Constantin UNGUREANU, dr. conf. univ. (*secretar responsabil*)

Redactor: Ion NEGREI
Tehnoredactor: Vera BOSTAN

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nicolae CHICUȘ, dr. conf. univ.
Gheorghe CLIVETI, dr. prof. univ. (România)
Ovidiu CRISTEA, dr. prof. univ. (România)
Demir DRAGNEV, dr. hab. prof. univ., membru coresp. al AȘM
Nicolae ENCIU, dr. hab. conf. univ.
Academician Andrei EȘANU, dr. hab. prof. univ.
Gheorghe NEGRU, dr. conf. univ.
Stella GHERVAS, dr. prof. univ. (Franța)
Victor IȘCENKO, dr. conf. univ. (Rusia)
Paolo MALANIMA, dr. prof. univ. (Italia)
Academician Ioan-Aurel POP, dr. prof. univ. (România)
Igor ȘAROV, dr. conf. univ.
Anatol ȚĂRANU, dr. conf. univ.
Ion VARTA, dr. conf. univ.

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de redacție.

© Institutul de Istorie al AȘM

SUMAR

150 DE ANI DE LA NAȘTEREA LUI CONSTANTIN STERE

Dan BERINDEI, CONSTANTIN STERE, EXPONENT AL NAȚIUNII ROMÂNE	5
Gheorghe COJOCARU, UNIREA BASARABIEI CU ROMÂNIA ÎN CONCEPȚIA LUI C. STERE	9
Cătălin TURLIUC, Marius BALAN, CONSTANTIN STERE ȘI CONSTITUȚIA ROMÂNIEI DIN 1923	16
Nicolae ENCIU, CONSTANTIN STERE – DOCTRINARUL	29
Maria DANILOV, CONSTANTIN STERE ȘI DRAMA INTELECTUALILOR BASARABENI DE STÂNGA	37

STUDII

Ilie GULICA, REUȘITA ELEVILOR MOLDOVENI ÎN ȘCOLILE PRIMARE RUSE DIN BASARABIA (ANII 60 AI SECOLULUI XIX– ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX)	48
Ligia-Maria FODOR, CADRUL NORMATIV PRIVIND MODUL DE ORGANIZARE A GIMNAZIILOR ÎN BUCOVINA HABSBURGICĂ	61
Ion NEGREI, AFIRMAREA SOCIETĂȚII CULTURALE MOLDOVENEȘTI: SERBAREA NAȚIONALĂ DE LA CHIȘINĂU DIN 3 DECEMBRIE 1906	77
Gheorghe NICOLAEV, PROTECȚIA ȘI VALORIFICAREA MONUMENTELOR DE ARHITECTURĂ ÎN RSS MOLDOVENEASCĂ (ANII '40 – '80 AI SEC. AL XX-LEA)	86
В.Н. ВИНОГРАДОВ, РУМУНИЯ ГОГЕНЦОЛЛЕРНОВ И РОССИЯ РОМАНОВЫХ: ЧЕРТЫ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ	108
Eugen-Tudor SCLIFOS, VIZITA FAMILIEI IMPERIALE RUSE LA CONSTANȚA. 1/14 Iunie 1914. REAȚII ȘI ATITUDINI ÎN PRESA ROMÂNEASCĂ ȘI CEA STRĂINĂ	115

ISTORIE LOCALĂ

Dinu POȘTARENCU, HOTARELE RAIALEI BENDER	123
--	-----

RECENZII

O MONOGRAFIE NOUĂ DESPRE SATUL FEȘTELIȚA	132
Ion CHIRTOAGĂ	

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ "VICTORIA COMUNĂ: ISTORIE ȘI MEMORIE", MOSCOVA, 27-28 APRILIE 2015	135
Marius TĂRÎȚĂ	
CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ DEDICATĂ LUI CONSTANTIN STERE	138
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC	

CONTENTS

150 YEARS SINCE THE BIRTH OF CONSTANTIN STERE

Dan BERINDEI, CONSTANTIN STERE, EXPONENT OF THE ROMANIAN NATION	5
Gheorghe COJOCARU, THE UNION OF BESSARABIA WITH ROMANIA IN THE VIEW OF C. STERE	9
Cătălin TURLIUC, Marius BALAN, CONSTANTIN STERE AND THE 1923 CONSTITUTION OF ROMANIA	16
Nicolae ENCIU, CONSTANTIN STERE – THE DOCTRINAIRE	29
Maria DANILOV, CONSTANTIN STERE AND THE DRAMA OF LEFTIST BESSARABIAN INTELLECTUALS	37

STUDIES

Ilie GULICA, THE EDUCATIONAL PROGRESS OF MOLDOVAN STUDENTS IN PRIMARY RUSSIAN SCHOOLS OF BASARABIA (1860S – THE EARLY 20TH CENTURY)	48
Ligia-Maria FODOR, THE LEGAL FRAMEWORK ON THE ORGANIZATION OF GYMNASIUMS IN HABSBURG BUCOVINA	61
Ion NEGREI, THE ASSERTION OF MOLDOVAN CULTURAL SOCIETY: THE NATIONAL CELEBRATIONS IN CHISINAU ON DECEMBER 3RD, 1906	77
Gheorghe NICOLAEV, PROTECTION AND VALORISATION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS IN MSSR (1940S-1980S)	86
B.Н. ВИНОГРАДОВ, HOHENZOLLERN ROMANIA AND ROMANOV RUSSIA: SIMILARITIES AND DIFFERENCES	108
Eugen-Tudor SCLIFOS, THE VISIT OF THE RUSSIAN IMPERIAL FAMILY TO CONSTANTA. 1/14 JUNE 1914. REACTIONS AND ATTITUDES IN ROMANIAN AND FOREIGN PRESS	115

LOCAL HISTORY

Dinu POȘTARENCU, THE BORDERS OF BENDER RAYA	123
---	-----

REVIEWS

A NEW MONOGRAPH ON THE VILLAGE OF FESTELITA	132
Ion CHIRTOAGĂ	

SCIENTIFIC LIFE

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE "COMMON VICTORY: THE HISTORY AND MEMORY", MOSCOW, 27-28 APRIL 2015	135
Marius TĂRIȚĂ	
THE SCIENTIFIC CONFERENCE DEDICATED TO CONSTANTIN STERE	138
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC	

150 DE ANI DE LA NAȘTEREA LUI CONSTANTIN STERE

Dan Berindei*

CONSTANTIN STERE, EXPONENT AL NAȚIUNII ROMÂNE

Drumul prin istorie al românilor a fost plin de încercări, dar ei au reușit să înfrunte veacurile, în împrejurări din cele mai grele și să reziste pe pământurile lor, păstrându-și aproape miraculos identitatea ca urmași ai civilizației Romei. Unitatea lor deplină, din păcate trecătoare, n-a fost înfăptuită decât cu un veac în urmă, dar și împărțiți, acești neconținți încercați de valurile istoriei și-au păstrat limba și identitatea. Cărturarii acestui neam în mod firesc au militat pentru a evidenția originea și mai ales unitatea sa, dincolo de hotarele încălțate, în veșnică străduință pentru realizarea conlucrării și unității sale. Printre ei, Constantin Stere ocupă o poziție specială. Un martir, cu o viață plină de încercări, venite pentru el din toate părțile și totodată un dăruit către o cauză având o îndoită componentă socială și națională. Stere rămâne un mare biruitor, în ciuda adversității vieții sale încercate și a neînțelegerii sale de mulți dintre semenii săi. La un veac și jumătate de la nașterea sa i se cuvine să i se manifeste măcar postum prețuirea pentru înțelepciunea, patriotismul și jertfele sale, cu înțelegerea lanțului de dileme pe care a fost silit să le înfrunte.

Născut la o margine a spațiilor românești, acolo unde apele Nistrului au tras un firesc hotar dincolo de care se intră într-o altă lume, deși ar fi trebuit să aibă asigurate prin poziția și averea tatălui său o existență tihnită, trăind drama unui copil respins de propria-i mamă, Constantin Stere avea să se dezvolte într-un mediu ambient, care i-a marcat întreaga existență, acela al inegalităților și al apăsării categoriei sociale căreia i se datora de către întreaga societate ființarea și în mijlocul căreia datorită și unei mame neînțelegătoare trăia, dar totodată, deși într-o provincie supusă rusificării, într-o lume moldovenească, unde i s-a infuzat și realitatea componentei naționale, de care avea să fie progresiv mai deplin conștient.

Dominantă în existența sa, în prima ei fază, a fost problema socială, întâlnind în timpul începuturilor sale intelectuale, ca elev la Chișinău, puternica influență a narodnicismului și apărarea țăranimii și viitorul ei preocupându-l cu prioritate. Totodată, a fost și perioada în care și-a îmbogățit cunoștințele prin școală, dar mai

* Acad. **Dan Berindei**, președinte de onoare al Secției de Științe istorice a Academiei Române.

ales prin lecturi bogate, orientate în diverse domenii. Stere a început în această tinerețe să se afirme ca un cărturar militant. Este și perioada în care progresiv s-a afirmat în el, pe lângă componenta socială, cea națională, în care a realizat legătura organică a provinciei sale smulsă din trupul Principatului Moldovei cu trupul masiv al întregii românități. Dar această conștientizare avea să fie progresiv dominantă în existența tânărului mai ales după încheierea cumplitului său exil și întoarcerea sa la Chișinău «ca un naufragiat», determinându-l să treacă dincolo de Prut în România. Era noiembrie 1892. Sosit la Iași a simțit, după mărturisirea sa, că «sunt în țara mea, între frați» și a scris și versuri evocând «dragă mea Românie».

Întârziat **dar doctstudent** în drept, dar și publicist, el s-a afirmat de la început cu știința și vigoarea sa leonină. A început lupta pentru poporanism în noua sa patrie, având legături și cu fruntașii socialiști, mai ales cu soții Nădejde și cu Gherea, care se străduiau să-și creeze partidul. În primele luni din 1895 și-a obținut naturalizarea și doi ani mai târziu și-a susținut în mod strălucit licența. Căsătorit cu devotata Maria Grosu avea patru copii. 1897 a fost și anul în care s-a întâlnit cu Ionel Brătianu, între ei stabilindu-se o legătură politică și intelectuală, Stere contribuind hotărâtor în determinarea acestuia să îmbrățișeze cauza reformei electorale și mai ales a celei agrare. În 1898 a fost ales ca deputat liberal, a devenit adjunct al primarului Iașilor și a cuvântat la mormântul lui Ion C. Brătianu de la Florica. Reales în Parlament, în 1901, a fost și anul în care a obținut suplinirea catedrei de drept constituțional la Universitatea din Iași, în care avea să fie titularizat prin concurs în anul următor.

La Chișinău avea să revină în 1905 ca avocat într-un proces, dar totodată restabilind legături cu provincia sa natală. Revenit în țară urmărea cu pasiune evenimentele din Rusia, prevăzând căderea imperiului și totodată în primăvara 1906 a început publicarea «Vieții Românești». Dar a sosit acum și momentul în care Stere a trecut Carpații, în Transilvania, la Sibiu, dar și la Arad, având întrevederi cu fruntași ai românilor ardeleni. Din nou la Chișinău, a ajuns apoi și în Bucovina. În anul următor, încrâncenat al răscoalei din 1907, Stere, prefect al județului Iași, a reușit să evite acțiuni represive, militând apoi pentru amnistie.

Președinte al Clubului liberal din Iași va fi aproape un deceniu, deși în relația sa cu Ionel Brătianu existau divergențe mai ales legate de reforma agrară pe care Stere o dorea mai radicală, dar, totodată, se vădea și o relație de tip special. Ministru Stere nu va ajunge, neîndoielnic, din cauza dezacordurilor, dar, totodată, sentimente de prețuire îl vor stăpâni pe Brătianu, determinându-l ca întreaga viață să caute într-un fel sau altul să-l ocrotească pe cel care-i fusese înțelept sfătuitor de taină.

În 1910, Stere călătorește pentru prima oară în centrul Europei, iar la sfârșitul anului următor și la începutul lui 1912, chemat de Octavian Goga, a reușit să-l împace pe acesta cu Vaida-Voevod. Nu întâmplător Stere se intitula în august 1909 «ministru al Ardealului și al Basarabiei!» El acționa într-o Românie

mare care încă nu exista, ca și cum, aceasta ar fi fiind, instinctiv încrezător într-un viitor. Evenimentele mondiale vor interveni punând capăt pentru un timp iluziilor.

În toamna anului 1913 Brătianu lansează proiectul expropriării și cel al colegiului unic. Stere se pronunță pentru adoptarea lor în limite mai extinse, iar în luna mai 1914 a pus bazele Ligii reformelor, dar începutul războiului mondial a pus capăt pentru un timp adoptării soluțiilor. Alianța care se profila alături de Rusia țarilor «îl înnebunea cu desăvârșire» pe Stere, după mărturia lui Duca. Din nou s-a dus în Transilvania, de data aceasta, mandatat de Brătianu, pentru a se evita o ridicare prematură a ardelenilor. De fapt, el nu renunța la idealul străngerii tuturor românilor laolaltă, dar nu putea accepta sacrificarea basarabenilor. La 15 decembrie 1915, Stere a făcut o adevărată profeție în Parlament, arătând că nădăjduia ca copii din acel moment «vor vedea România mare, întreagă, neștirbită «de la Nistru și până la Tisa».

România a intrat în război. Stere a rămas la București în momentul retragerii. În martie 1917, s-a dus cu un memoriu la Viena și la Berlin, în care puneau ipoteza ca împăratul Austriei să devină și al României, iar la 1 septembrie, subvenționat de Vaida, cu 50 000 lei, a început să editeze «Lumina»! Dar propunerea lui Marghiloman de a intra în guvernul său Stere a refuzat-o. Era însă convins că victoria avea să fie a Puterilor Centrale.

La 22 martie 1918, Stere a sosit la Iași, pentru ca la 24 martie să fie la Chișinău, rostind într-o singură zi 25 de discursuri. Prezența sa a fost de o însemnătate decisivă pentru votul Sfatului Țării din 27 martie 1918. La 30 martie a fost decorat de regele Ferdinand cu marea cruce a Coroanei României. Primindu-l în audiență, Regina Maria îl caracteriza: «un om straniu, puternic entuziast, cam brutal și, totodată, un visător plin de misticism slav». La 4 aprilie a fost ales președinte al Sfatului Țării, dar reunită în Adunare generală, la Iași, Academia Română nu l-a ales, preferând pe Ștefan Ciobanu.

Pe măsură ce se profila victoria Aliaților, Stere intra în perioada în care i se va reproșa poziția pe care o adoptase din toamna anului 1916. La 1/14 noiembrie în articolul *Basarabia și România Mare*, Stere scria: „pot acum privi în liniște toate manifestările nedrepte și pătimișe ce s-ar face împotriva mea”, deși realitatea avea să fie grea. Sub stare de arest a fost numai de la 10 mai 1919, trecând și prin spital, grație intervenției Regelui Ferdinand, și până la 8 iunie 1919. Din 6 martie a fost suspendat de la catedră, dar, datorită mai ales lui Ionel Brătianu, a primit leafa fără întrerupere până la pensionarea sa. Ales în provincia sa natală și în 1919 și în 1920, Stere a refuzat mandatele. În schimb, în februarie 1921, reales, el s-a înfățișat, luptând pentru mandatul său. «...eu nu mă gândeam, atunci ca și înainte. ...numai la Basarabia. Ați auzit că m-am interesat o viață întreagă și de acțiunea românilor din Ardeal...credeam că salvarea viitorului neamului nostru întreg nu se putea asigura decât prin întregirea cu Basarabia înainte de toate». 93 din cei 99 deputați prezenți i-au confirmat mandatul, Brătianu instruindu-și el partizanii ca Stere să fie votat.

Pentru Stere a început o nouă etapă. În Parlament a luptat pentru aplicarea gândurilor sale de reformă. A militat pentru fuziunea partidelor țărănești din toate provinciile, s-a implicat în dezbaterile noii Constituții și de asemenea, din timp în timp, a suferit atacuri legate de poziția sa în timpul războiului, dar aceasta nu l-a determinat să renunțe la crezurile sale. În iunie 1924, declara într-un discurs că el fusese «unul din factorii hotărâtori pentru unirea țărânimii din vechiul Regat și Basarabia, cum a fost unul din factorii hotărâtori pentru unirea țărânimii din Regat și Basarabia cu țărâtimea din Ardeal». Dorit sau respins, Stere a continuat să fie o prezență indispensabilă noii României. S-a recurs la competența sa și în cazul renunțării la tron a principelui Carol și la modalitatea de alcătuire a regenței. De asemenea, pe plan politic, Stere a acționat pentru unirea partidului țărănesc cu cel național, stând la baza alcătuirii Partidului Național-Țărănesc. Dar, evident, totodată, era ocolit, evitându-se afișarea lui. Nici când s-a format guvernul Maniu nu s-a apelat la introducerea lui Stere în noua formație ministerială. S-a ajuns astfel la formarea grupului basarabean al deputaților apropiați de Stere, apoi la constituirea de către el cu dr. Lupu a Partidului Țărănesc Democrat, pentru ca Stere să-și încheie activitatea politică în cadrul Partidului Radical Țărănesc, alcătuit împreună cu Grigore Iunian. De fapt, din 1930, găsise încă un drum al său, începând să alcătuiască romanul-fluviu *În preajma revoluției*. La 1 februarie 1936, Stere a fost pensionat de la catedra pe care n-o putuse onora atâtea decenii. Sfârșitul îi va veni la 26 iunie, în același an.

Personalitate puternică, adevărat *titan* cum l-a caracterizat Petre Pandrea, Stere se impune memoriei noastre nu ca un instrument al străinilor, ci ca un doctrinar și un militant intransigent al realizării reformelor în România, care printr-un miracol și-a realizat succesiv desăvârșirea ei în 1918, la răsărit și la apus, și totodată ca un fruntaș, care neocrotindu-se pe sine, s-a luptat stăruitor pentru națiunea sa văzută în accepția ei cea mai largă,. Locul său în **Parthenonul** virtual al neamului său este pe deplin meritat la împlinirea a 150 de ani de naștere.

Résumé

La vie et l'activité de Constantin Stere sont examinées du point de vue de sa position envers la nation roumaine à laquelle il appartenait dans le cadre de sa biographie. Son exil en Sibérie et ensuite sa décision de venir en Roumanie sont suivies de l'exposé de son adaptation en tant qu'intellectuel et d'homme politique roumain ayant détenu une position de marque dans le paysage culturel et politique, ainsi que son rôle en tant que l'un des dirigeants du mouvement national dans son ensemble, ayant un des rôles les plus marquants surtout en ce qui concernait sa province natale, la Bessarabie.

Gheorghe Cojocaru*

UNIREA BASARABIEI CU ROMÂNIA ÎN CONCEPȚIA LUI C. STERE

Basarabia, pentru C. Stere, a fost dintotdeauna parte a unității naționale românești, înstrăinată la 1812 din trupul Moldovei și încăpută pe mâinile țarilor, *o Moldovă de peste Prut, o Moldovă orientală, Moldova dintre Prut și Nistru*. Moldovenii basarabeni, *poporul basarabean*, cum le spunea el adeseori, erau și ei priviți ca *o ramură răsăriteană a neamului românesc*, căzută sub dominația autocrației țariste. „Istorește și etnograficește, menționa Stere, în primele luni după Unirea din 27 martie 1918, Basarabia este un pământ românesc de baștină. Dacă lăsăm la o parte orașele, cari, ca în toată Moldova, au o populație eterogenă și în mare parte rusificată, desigur 80 la sută din populația rurală a Basarabiei, este curat românească. Graiul care se aude în majoritatea covârșitoare a satelor de peste Prut, este identic cu cel al județelor limitrofe din Moldova. Și ce poate caracteriza mai mult din punctul de vedere „național o țară, decât caracterul etnic al straturilor adânci ale populației?”, se întreba cel care la vârsta de 16 ani dăduse 20 de ruble pentru o gramatică adusă prin contrabandă de peste Prut, ca să învețe „a scrie și a ceti românește”, și care i-a fost sechestrată la arestarea sa de Secțiunea a III-a a poliției țariste¹. În concepția *idealului național* al lui C. Stere, care nu putea fi altul decât idealul unității naționale a tuturor românilor, realizarea lui trebuia să ducă la „mărirea, dezvoltarea, prosperitatea” statului român, care, la rândul său, trebuia să constituie „centrul de cristalizare, în viitor, pentru toate puterile vii ale neamului”².

Nu se știe cu exactitate când și-a pus pentru întâia dată întrebarea cum să dea jos hotarul arbitrar de la Prut, pentru a reuni frații și surorile, neamurile toate și întregul neam, poate că în anii surghiunului siberian, poate mai devreme sau mai târziu când va trece „râul blestemat”, dar odată pusă această întrebare o va examina din toate unghiurile de vedere, o va corela mereu cu contextul conjunctural, o va aborda consecvent și tenace ca pe o dimensiune existențială, implicându-se direct, căutând susținere, oferind sprijin, încurajând, exasperând, eșuând și luând-o din nou de la capăt.

Mai întâi, a urmărit să aducă cât mai multă informație curentă despre viața românilor basarabeni în atenția publicului din vechiul Regat, prin diverse publicații sau inserând în acest scop rubrici permanente și bine documentate în paginile revistei „Viața Românească”. A crezut în puterea cuvântului scris, în forța limbii materne, trimițând carte românească peste Prut pentru luminarea celor două milioane de suflete de români basarabeni ținuți în întunericul ignoranței.

* **Gheorghe Cojocaru**, doctor habilitat în istorie, directorul Institutului de Istorie al AȘM.

¹ C. Stere, „Idealul național”, „Lumina”, 1 octombrie 1917.

² Idem, „Pentru Unirea sufletească”, ibidem, 1 august 1918.

În anii 1905-1906, a dus chiar o tipografie la Chișinău, când va apare și primul ziar de limbă română de aici, „Basarabia”, ca un embrion al unei mișcări naționale autohtone (încât, „sub impresiunea grozăviilor anarhice, printre elementele cele mai moderate ale moldovenilor din Basarabia a început să încolțească ideea separațiunii de Rusia și alipirii către România”³. Ca Rector, a oferit burse studenților basarabeni la Universitatea din Iași, pentru a întări rândurile luptătorilor conștienți pentru unitatea națională. Eliberarea Basarabiei de sub sceptrul țărilor trebuia să înceapă printr-un proces de emancipare națională.

Apoi, în anii Marelui Război, a mizat pe rolul eliberator al Puterilor Centrale cu România alăturată, a și prezis implozia Rusiei imperiale în urma unei revoluții sociale, Basarabia toată trebuind să fie readusă acasă ca preț al intrării vechiului Regat în război. Intrarea țării în alianță cu cealaltă tabără, cu Antanta și cu Rusia lui Nicolai al II-lea, părea să pună cruce speranțelor sale. Numai că revoluția rusă a și dat într-adevăr lovitura, peste tot în imensitatea Imperiului disoluit luând naștere mișcări de autodeterminare națională, Basarabia nefăcând excepție de la regulă.

În sfârșit, din sediul redacției „Lumina” din Bucureștiul ocupat de trupele germane și austriece, unde-și pusese condeiul „numai în serviciul neamului”⁴, a stat cu ochii ațintiți asupra bătăliilor de pe fronturile conflagrației mondiale, evoluțiilor internaționale, situației din Rusia, zona Balticii sau din Ucraina, proceselor care se desfășurau într-o Basarabie redeșteptată. A urmărit, mai ales, cu mare atenție turnurile bulversante ale contextului internațional, încercând să întrevadă calea cea mai bună și momentul oportun pentru afirmarea drepturilor și intereselor naționale ale românilor, *idealului național*. Într-un editorial din 2 octombrie 1917, Stere, dând o replică scurtă unuia din corespondenții săi, notează următoarele: „Correspondentul meu îmi spune: „Cum ai prevăzut, Rusia este îmbucătățită, Ucraina întemeiată, Basarabia ne revine la sigur – *oricine ar fi învingător*”. Replica sa este: „Cum așa? *Independent de atitudinea noastră? Ce robust optimism!*”. Mai curând, după Stere, la acel moment, Basarabia *nu era pierdută*, convingerea sa fiind că „numai Germania ne poate fi și aici de ajutor, ca și în multe alte privinți”⁵. Supunând criticii, a căta oară!, alierea țării cu Imperiul țărilor, el va arăta că „sub numele idealului național, am inaugurat o politică de înjosire și de renunțare, de închinare înaintea siluitorului, uitând rana încă deschisă a Basarabiei”⁶. Va nota că „Basarabia caută acum alte căi, în afară de noi. România, în loc de o situație de cinste pentru rolul ei în Orient și față de națiunile emancipate din Rusia, nu e decât o ruină”⁷. Va vorbi cu durere despre „calvarul Basarabiei” după anexarea sa la Imperiul Rus în 1812⁸. Analizează

³ Idem, „Basarabia și revoluția din 1905”, ibidem, 25 octombrie 1917.

⁴ Idem, „Către cetitori”, ibidem, 1 septembrie 1917.

⁵ Idem, „Unui adversar cinstit”, ibidem, 2 octombrie 1917.

⁶ Idem, „Bilanțul...”, ibidem, 3 octombrie 1917.

⁷ Idem, „România în fața istoriei mondiale”, ibidem, 9 octombrie 1917.

⁸ Idem, „Din calvarul Basarabiei”, ibidem, 17 octombrie; „Cimitirul”, ibidem, 24 octombrie 1917; „Basarabia și revoluția din 1905”, ibidem, 25 octombrie 1917.

critic relația dintre „Basarabia și „țara-mumă”, arătându-se contrariat, totodată, de faptul că „partidul moldovenesc” de la Chișinău, ce revendica „autonomia teritorială a Basarabiei”, ar fi tratat „unirea ... cu Ucraina!”, în disprețul idealului național⁹. Având în vedere istoria de veacuri a teritoriului dintre Prut și Nistru ca parte integrantă a Țării Moldovei și a spațiului românesc, în ansamblu, el fundamentează „dreptul istoric al Basarabiei asupra Statului Român”. Plecând de la constatarea că Basarabia „n-a fost cucerită de la țările române, ci Rusia în alianță cu aceste țări a *emancipat* o parte din Moldova din vasalitate”, fapt recunoscut în Manifestul împăratului Alexandru I și în Condica de legi a Imperiului Rus, Stere afirmă că „în momentul în care a fost născut un stat român, liber de legăturile de vasalitate, Basarabia, nemaivând nevoie de ocrotirea rusească, are dreptul să ceară să fie reunită cu „țara-mumă”. În această situație, spune Stere, „România nu are numai dreptul istoric, dar și *datoria* față de Basarabia, și chiar față de Moldova întreagă, de a pretinde județele de peste Prut, cari făceau parte din vechea Moldovă. Fiindcă nu mai au ființă acele condițiuni, cari motivau și justificau „emanciparea” lor. Drept și datorie cu atât mai mari, cu cât răpirea județelor dunărene în 1879 (1878 – n. a.), de asemenea în disprețul alianței dintre Rusia și România, a pus din nou toată problema în fața tribunalului istoriei. România n-a recunoscut atunci acest fapt și și-a rezervat intact dreptul de revendicare”¹⁰, subliniază directorul „Luminii”.

Semnarea armistițiului de către noile autorități bolșevice cu Puterile Centrale și ieșirea Rusiei din luptă impunea și României, în opinia lui Stere, încheierea unui armistițiu și începerea negocierilor de pace. Consecințele semnării unei păci cu „regimul de la Iași”, al lui I. I. C. Brătianu, ar fi însemnat, în opinia lui Stere, un nou dezastru pentru țară, *pierderea definitivă a Basarabiei*, și nu numai a Basarabiei. Stere tratează cu maximă atenție știrile potrivit cărora „Basarabia e revendicată de Ucraina devenită independentă (autonomă la acea dată – n.a.)”. Nu-i scăpa nici zvonul că Antanta ar fi promis Ucrainei Basarabia, dacă ar fi păstrat frontul împotriva Germaniei și aliaților acesteia, în detrimentul României. Exasperarea sa îl face să afirme că „ne va fi dat poate să vedem și armata românească peste Prut, luptând ca să asigure Basarabia ... Ucrainei! ...”¹¹. În această situație va cere „ruperea imediată a legăturilor nenaturale cu Rusia și reîntoarcerea la politica părinților noștri”, adică la alianța cu Puterile Centrale, pentru a putea spera „la o pace în condițiuni mai prielnice”¹². Pentru a nu pierde din vedere evoluțiile de la frontiera răsăriteană a țării, va urmări pas cu pas evenimentele din Ucraina și tensionarea relațiilor dintre autoritățile de la Kiev și cele bolșevice de la Petrograd, la sfârșitul anului 1917, avertizând asupra unor consecințe incalculabile¹³. Cu gândul la viitor, formarea Republicii Democratice Moldovenești constituie pentru directorul „Luminii” un prilej pentru a cere

⁹ Idem, „Basarabia și „țara-mumă”, Ibidem, 26 octombrie 1917.

¹⁰ Idem, „Drepturile Basarabiei asupra României”, ibidem, 28 octombrie 1917.

¹¹ Idem, „Ultimul prilej”, ibidem, 14 decembrie 1917.

¹² Idem, „Datoria cetățenească”, ibidem, 1 decembrie 1917.

¹³ Idem, „Ucraina și maximaliștii”, ibidem, 25 decembrie 1917.

din nou „întoarcerea pe drumul bătut până la 1914”¹⁴. Uneori, gândul lui Stere merge până la încheierea păcii postbelice, când Basarabia, „ajunsă o țară neutrală, va trebui desigur să dezarmeze armata română, dacă aceasta ar voi să calce pământul noiei „republici moldovenești”...”¹⁵. Nu înainte, însă, de a observa că din momentul în care Ucraina, alături de Rusia lui Lenin și Troțki, a fost admisă la tratativele de la Brest Litowsk cu Puterile Centrale, fiindu-i astfel recunoscută independența, „s-a rupt de fapt și orice legătură dintre Rusia și Basarabia”, Moldova de peste Prut ajungând în consecință „independentă fără voie”. Așadar, va conchide Stere, „o țară românească, prin istoria ei și prin populația ei, își dă și o organizare „moldovenească”, și este liberă să-și hotărască destinele politice. Nimic nu ar mai putea-o împiedica să-și regăsească străvechile legături. Rusia învinsă se dezagrează; guvernul din Petrograd el însuși recunoaște dreptul fiecărei naționalități de a dispune de sine, - iar asupra Basarabiei nu poate avea pretențiuni, chiar din faptul că nu poate veni în contact direct cu ea și, pe de altă parte, Petrogradul fiind în luptă cu Ucraina, nu poate favoriza nici pretențiunile acesteia asupra Basarabiei”¹⁶. În aceste condiții, se întreabă Stere, „ce face România, acum, când se pare că ar fi de ajuns să-și întindă mâna, pentru ca țara să fie reîntregită cu acest pământ băștinaș românesc?”, tot el dând și răspunsul: „... *nu poate îndrăzni* măcar să facă acest gest!”¹⁷. Și asta o spune atunci când România tocmai *îndrăznise!*, trimițând armata peste Prut, la cererea autorităților de la Chișinău, ca să ia sub protecție tânăra Republică Moldovenească confruntată cu o tentativă de preluare a puterii de trupele ruse bolșevizate.

Comentariile lui Stere pe marginea intrării trupelor române în Basarabia reliefează sentimente contradictorii: pe de o parte, se constată o descindere necesară dar întârziată, pe de alta, faptul că această campanie avea mai mult caracterul unei participări „la luptele dintre diferitele partide revoluționare din Rusia”, și nu caracterul unei acțiuni de stat, în acest caz Stere, lăsându-se, mai curând, înșelat de aparențe. „Conjunctura tulburărilor din Rusia, va puncta în același registru critic, nu poate fi prielnică pentru aspirațiunile românești, decât cu condițiunea ca, înainte de încheierea păcii definitive cu Rusia, România să-și fi asigurat sprijinul Puterilor Centrale. Această asigurare, guvernul din Iași nu ne-o poate da. Și dacă, *la vreme*, nu se vor găsi *alții*, cari să întărească drapelul românesc pe zidurile Chișinăului, întreg epizodul nu va rămânea decât ca o dureroasă amintire a încă unei *posibilități pierdute*...”¹⁸. Convingerea sa fermă era că dacă Basarabia „n-a fost recucerită la vreme, împotriva răpitorului, astăzi ea nu mai poate fi câștigată decât *prin voința liberă a fiilor ei* (subl. n.), în luptă atât împotriva Sovietului din Petrograd cât și a Radei de la Kiev, și ... cu ajutorul Puterilor Centrale!”¹⁹. Luarea în calcul a *voinței* reprezentanților Basarabiei în

¹⁴ Idem, „Republica Moldova”, ibidem, 3 ianuarie 1918.

¹⁵ Idem, „Un sfârșit...”, ibidem, 11 ianuarie 1918.

¹⁶ Idem, „Blăstămul Basarabiei...”, ibidem, 20 ianuarie 1918.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Idem, „La Chișinău!...”, ibidem, 31 ianuarie 1918.

¹⁹ Idem, „Nimeni nu e proroc...”, ibidem, 3 februarie 1918.

Sfatul Țării este un element nou care apare în gândirea lui Stere în această fază. „Pentru orice român, *realipirea* Basarabiei, acesta este termenul pe care îl folosește Stere, care ne-a fost atât de mișelește răpită sub regimul țarist, nu poate însemna decât triumful dreptului și al dreptății”. După el, triumful „dreptului și dreptății” nu se putea realiza „împotriva voinței Basarabiei libere, exprimată în „Sfatul Țării”²⁰. O altă condiție obligatorie pe care nu obosește s-o sublinieze este alinierea la Puterile Centrale care păreau să câștige războiul. „Numai alipirea la Puterile Centrale ar putea scăpa România de complecta izolare, politică și economică, și ar da puțința să-și afirme aspirațiunile asupra Basarabiei”²¹, consideră Stere. Va regreta lipsa unei delegații românești la negocierile de la Brest-Litowsk, unde Ucraina negociase o „pace avantajoasă” (!? - n.a.), după cum și va insista asupra schimbării guvernului Brătianu²². Examinând componența cabinetului Averescu, constată că misiunea acestuia „este mai curând de a împiedica orice politică hotărâtă, decât de a repara păcatele trecutului recent”²³. Meditând în acest timp asupra perspectivelor României, o parte a teritoriului căreia se afla sub ocupația austro-germană și căreia autoritățile bolșevice de la Petrograd îi declaraseră război, Stere considera că „armata română trebuie de voie sau de nevoie, să colaboreze cu forțele austro-germane în lupta împotriva maximaliștilor, pentru apărarea Basarabiei moldovenești”²⁴. Deși a declinat oferta de a face parte din noul guvern Marghiloman, îl va asigura pe noul prim-ministru al României că va avea concursul său hotărât, „pentru tot binele pe care îi va fi dat să-l înfăptuiască”²⁵. Speranțele lui Stere și crezul său în înfăptuirea *idealului național* se legau de obiectivele Consiliului de Miniștri în frunte cu germanofilul Al. Marghiloman. Acesta, după cum va declara Stere mai târziu, plănuia la început „o ocupațiune” a Basarabiei, împotriva căreia s-a opus²⁶. Stere va insista asupra luării în considerație a realităților politice și sociale din teritoriul dintre Prut și Nistru și din fostul spațiu al Imperiului Rus. „N-am intrat în Basarabia ca liberatori din jugul țărilor, ci după o revoluție prin care s-au afirmat de către poporul însuși principiile de echitate și dreptate socială”, arăta Stere. După prăbușirea autocrației, „nimic nu mai putea sta în calea democrației și a principiilor de libertate națională. Și evoluția s-a săvârșit cu o repeziciune, despre care nici n-am putut visa. Astfel s-a adeverit și concepția pe care întotdeauna am susținut-o, că *numai după căderea țarismului* se va putea pune în întregime problema românească. Calea de înălțare a neamului nostru *ducea prin Basarabia*”²⁷, rezuma Stere. În concepția sa, el însuși un militant democratic radical, dezle-

²⁰ Idem, „Peste Prut...”, ibidem, 4 februarie 1918.

²¹ Idem, „Schimbare de front?”, ibidem, 6 februarie 1918.

²² Idem, „Clipele sunt numărate...”, ibidem, 15 februarie 1918.

²³ Idem, „Noul guvern din Iași”, ibidem, 17 februarie 1918.

²⁴ Idem, „Noi perspective pentru România”, ibidem, 22 februarie 1918.

²⁵ Idem, „Guvernul Marghiloman”, ibidem, 21 martie 1918.

²⁶ Constantin Stere, Singur împotriva tuturor, Editura „Cartier”, 1997, p. 174; „Adevărul”, 8 mai 1930.

²⁷ Idem, „Problema românească, o problemă europeană”, „Lumina”, 2 noiembrie 1918.

garea problemei Basarabiei în contextul complicat al anului 1918 trebuia să aibă la bază principiile și libertățile democratice și naționale. În primul rând, trebuia să se aibă în vedere că „în momentul Unirii” Basarabia nu mai era „o gubernie rusească”, ci „un stat independent, „Republica Moldovenească”, proclamată „în baza dreptului revoluționar la autodeterminare a popoarelor”. *Calea ideală* pentru soluționarea chestiunii basarabene, după Stere, trecea (1) prin etapa recunoașterii acestui nou stat independent de Puterile Europene, pentru care, conform principiilor dreptului și tradițiilor istorice din epocă, nu era necesar consimțământul țării din care noul stat s-a desprins după revoluție și apoi (2) prin etapa în care un stat independent „este în drept oricând, pe baza unui tratat și în condițiuni stabilite de acest tratat, să se unească în orice formă ar voi cu vreun alt stat” și, iarăși, nefiind necesar consimțământul Rusiei. Soluția preconizată de Stere îmbrăca forma unui „act internațional de unire între două state independente”, care să garanteze astfel soliditatea actului de unitate națională înfăptuit, încât să nu i se poată găsi vreun cusur sau să i se aducă vreo atingere la viitorul congres al păcii. Aceasta era *calea* pe care Stere o promova, dar, „întâmpinând rezistență”, după cum va declara peste ani, fără a deschide parantezele, aici presupunându-se de față un concurs de factori de natură obiectivă și subiectivă, va căuta să ajungă „la o formulă cât mai apropiată” concepției sale²⁸.

În condițiile complexe ale anului 1918, în care tânăra Republică Democratică Moldovenească nu a dobândit recunoașterea internațională, „tratatul” despre care vorbea C. Stere a luat forma Declarației de Unire a Basarabiei cu România, din 27 martie / 9 aprilie 1918. La invitația primului ministru A. Marghiloman, Stere a mers la Chișinău, unde, după o primire fastuoasă, a avut în câteva zile o sumedenie de întâlniri cu reprezentanți ai diverselor medii sociale și etnice pe marginea destinului Basarabiei. A contribuit la identificarea unui compromis între fracțiunile din Sfatul Țării în chestiunea Unirii. Fiind ales deputat în Sfatul Țării, în semn de profundă gratitudine pentru activitatea și opera sa națională și politică, i s-a acordat privilegiul de a-și da votul în favoarea Unirii²⁹. „Când am fost ales deputat în Sfatul Țărei din Basarabia și astfel mi-a fost dat să fiu unul din cei 87 (86 – n. a.) deputați naționaliști, cari au votat unirea Basarabiei cu Patria mamă, *redactând după însărcinarea blocului moldovenesc declarația de unire* (subl. a.), acest act mare în istoria neamului, am fost conștient că în adevăr prin el se pune piatra de temelie pentru România de mâine”, va declara ulterior³⁰. Își văzuse visul readucerii Basarabiei acasă împlinit. Iată ce declara în legătură cu acest fapt la întoarcerea la Iași de la ședința istorică a Sfatului Țării, primul ministru A. Marghiloman, întâmpinat la gară de un public numeros. După ce a povestit cum a decurs Unirea, a subliniat că „s-a făcut prin libera voință manifestată de cei de acolo”: - Dar Stere, a întrebat cineva. – Bietul Stere!, a răspuns d. Marghiloman. Cât s-a străduit, câtă inimă a pus în această chestiune, câtă ener-

²⁸ Constantin Stere, *Singur împotriva ...*, p. 174-175.

²⁹ Gheorghe E. Cojocaru, *Sfatul Țării. Itinerar*, Civitas, Chișinău, 1998, p. 106-110.

³⁰ Idem, „Basarabia și România Mare”, „Lumina”, 14 noiembrie 1918.

gie a cheltuit! – Dar cel puțin și-a văzut visul cu ochii!, a spus o voce din cerc. – „Visul nostru al tuturor românilor!”, a răspuns dl. prim-ministru cu o emoție care i-a zguduit întreaga făptură³¹.

Visul împlinit al lui Stere, ca și *al tuturor românilor*, nu întâmplător, el fiind profesor universitar de drept administrativ și constituțional, era fundamentat pe temeliile dreptului internațional din epocă. Mai exact, ideile și principiile puse la baza Declarației de Unire a Basarabiei cu România, redactată de însuși C. Stere, se regăsesc în suita de elemente conceptuale care, elaborate și emise pas cu pas, formează punctul de vedere al marelui basarabean asupra acestei chestiuni de interes național fundamental. Astfel, Actul Unirii din 27 martie 1918 se întemeiază pe *dreptul istoric și dreptul de neam*, precum și pe *dreptul la autodeterminare* al teritoriului dintre Prut și Nistru, tot aici fiind inclusă și sintagma Basarabia, *fiica*, și *mamă-sa*, Romania, ca o reflectare a legăturii indestructibile dintre acestea. Totodată, întreg eșafodajul Declarației de Unire poartă și o puternică și largă încărcătură democratică în ceea ce privește evoluția de viitor a românilor, în deplin consens cu vederile lui Stere, după cum și rezultă firesc din valorile democratice promovate de mișcarea de emancipare națională din Basarabia la începutul secolul al XX-lea și, în special, de Sfatul Țării în anii 1917-1918.

Summary

In this article the author analyzes the concept of Constantin Stere on the union of Bessarabia with Romania. For the old fighter for national rights, Bessarabia was always part of Romanian national unity, alienated from the body of Moldova by the Russian Empire in 1812. In the context of the 1917-1918 upheaval years, Stere is addressing the objectives of national ideal in the newspaper “Lumina” (The Light). Given the centuries long history of the territory between the Prut and Dniester as part of Moldavia and the Romanian space, as a whole, he substantiates the “historical right” on Bessarabia of the Romanian State. In the concept of Stere, the unraveling of the problem of Bessarabia in the complicated context of 1918 should be based on democratic and national freedoms and principles.

³¹ „Unirea Basarabiei cu România. Condițiunile Unirei”, „Lumina”, 14 aprilie 1918.

Cătălin Turliuc*, Marius Balan**

CONSTANTIN STERE ȘI CONSTITUȚIA ROMÂNIEI DIN 1923

Cu o biografie bine cunoscută de mulți investitori ai câmpului social și ai trecutului, cu segmentele ei luminoase și părțile ei de umbră, Constantin Stere rămâne, fără îndoială, un reper de considerabile proporții în societatea română angajată pe calea modernizării sale. Din motive evidente, generate de însuși subiectul intervenției noastre, nu vom zăbovi inutil reluând informații redundante în context despre viața și activitatea celui care astăzi primește cu deplină îndreptățire omagiile noastre (în chiar ziua în care se împlinesc 150 de ani de când a intrat în această lume). Politician, jurist, profesor universitar, ideocrat, literat, om de spirit și cărturar mereu implicat, Constantin Stere este congenerul unei pleiade de mari români care au trăit momentul sublim al nașterii României întregite, dar și vitregiile unei tulburate perioade din istoria țării și umanității, perioadă suprapusă primei noastre integrări și sincronizări cu Europa. Un emancipator prin acțiune și vocație, un militant al cauzei naționale dar și a celei sociale în politică și gazetărie, Constantin Stere își caută încă locul meritat în panteonul național. Chiar dacă realizările sale au fost notabile în anumite domenii – ne referim aici cu predilecție la cele care presupuneau matură și serioasă reflecție precum și înzestrare cu talent și alonjă intelectuală – limitele sale au fost evidente când a fost vorba de implicare în politica concretă, în efervescenta și mereu capricioasa viață publică românească mănătită și ghidată de pulsuni specifice unei *forma mentis* care nici astăzi nu ne-a părăsit în întregime. O tardivă consolare față de această realitate o putem găsi și în faptul că mulți alți cărturari români, remarcabili prin gândirea și opera lor, au avut o evoluție mai degrabă tristă și plină de umilințe pe marea scenă politică a țării (Nicolae Iorga, Octavian Goga sau, de ce nu, Petre Andrei, ca să ne rezumăm doar la aceste exemple). Se vede, de aici, că demofilia specifică intelectualilor combinată cu aplecarea spre un meliorism social neconectat la realitățile curente și conjuncturile politice ale epocii nasc tragismul unor traiectorii politice asumate cu entuziasm. Considerăm că aceste scurte și poate prea generale considerații constituie o prolegomenă suficientă la subiectul abordat de noi. Fără a avea pretenții de deschizători de drumuri și nici ambiții exhaustive și, firește, cu rezervele necesare pentru un astfel de demers, ne propunem să evocăm aici, pe scurt, câteva din considerațiile noastre cu privire la chestiunea Constituției din 1923 și viziunea lui Constantin Stere față de această importantă problemă.

Așa cum bine se știe, o constituție nu este numai un simplu act juridic de valoare fundamentală ci, deopotrivă un act politic și un cadru definitoriu impor-

* Cătălin Turliuc, profesor, doctor în istorie, Academia Română Iași.

** Marius Balan, conferențiar, doctor în istorie, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași.

tant pentru evoluția unei societăți moderne. Ea este, în fond, nu numai o consacrare a unei realități palpabile și rezultatul unei necesare negocieri, ci și o promisiune pentru un anume tip de viitor considerat dezirabil și predictibil. În aceeași măsură, o constituție este și o inevitabilă retrospectivă dând seama de evoluțiile din societate de până la momentul adoptării ei fiind un bun barometru al proceselor desfășurate la nivelul culturii politice a acesteia și, deopotrivă, o măsură a gradului de democratizare la care a ajuns acea societate. Constituția oferă în termeni de formalizare, de neutralizare și de obiectivare a problemelor politice și ceea ce actorii politici cer sau caută la un moment dat în vederea atingerii propriilor obiective¹. Formula unui "pact" la care s-a ajuns în urma unui complex proces de negociere între forțele vii și dinamice ale țării care au căpătat și o expresie politică, un "pact" care vizează ansamblul societății cu trecutul, prezentul și viitorul ei rezumă ideea unei constituții dezirabile și viabile în același timp.

Reputația postumă a Constituției din 1923² este una neașteptat de bună – atât de bună, încât mai degrabă critica ar fi de natură să surprindă. Chiar și

¹ Ion Deleanu, *Drept constituțional și instituții politice*, Editura Europa Nova, București, 1996, p. 275.

² Vezi Marius Balan, *Drept constituțional și instituții politice*, vol. I: *Teoria generală a statului și a constituției. Constituția română în context european*, Editura Hamangiu, București, 2015, pp. 228-234, la p. 234. Vezi și Paul Negulescu, *Curs de drept constituțional român*, București, editat de Alex. Th. Doicescu, 1927, pp. 248-282, 348-488 și 516-540; Paul Negulescu, George Alexianu, *Tratat de drept public*, Casa Școalelor, București, 1942, vol. 1, pp. 227-228 și 259-260; Friedrich E. Weinreich, *Die Verfassung von Rumänien von 1923*, Noske, Leipzig, 1933 (o receptare mai degrabă pozitivă, complezentă față de neregulile procedurale cu ocazia adoptării Constituției – pe care le expune însă, împreună cu opiniile critice din discursul politic și din presa epocii). Din literatura mai recent, vezi Angela Banciu, *Istoria vieții constituționale din România (1866-1991)*, Ed. Șansa, București, 1996, pp. 44-156 (cu terminologie și abordare încă tributare canoanelor epocii socialiste); Eleodor Focșeanu, *Istoria constituțională a României: 1859-1991*, ed. a 2-a revăzută, Ed. Humanitas, București, 1998, pp. 56-71; Barbu B. Berceanu, *Istoria constituțională a României în context internațional. Comentariu istoric*, Ed. Rosetti, București, 2003, pp. 302-324; Ioan Scurtu, Ion Agrigoroaiei, Petre Otu, *Organizarea constituțională. Puterile statului*, (= Sect. 1 din Cap. V: *Instituțiile*) în *Academia Română, Istoria Românilor*, Ed. Academiei, București, vol. VIII, *România întregită (1918-1940)*, coord. Ioan Scurtu, 2003, pp. 183-193; Cristian Ionescu, *Regimul politic din România*, Ed. All Beck, București, 1999, pp. 33-44; Tudor Drăganu *Drept constituțional și instituții politice*, vol. I, Ed. „Lumina Lex”, București, 1998, pp. 369-381; Ioan Muraru, Simina Elena Tănăsescu, *Drept constituțional și instituții politice*, ediția a XIII-a, vol. I, C.H. Beck, București, 2008, pp. 87-88; Bianca Selejan-Guțan, *Drept constituțional și instituții politice*, ed. a 2-a revăzută și adăugită, Ed. Hamangiu, București, 2008, pp. 44-47; Ștefan Deaconu, *Drept constituțional*, ediția a 2-a, C.H. Beck, București, 2013, pp. 88-89. Pentru literatura din epoca socialistă: o diatribă furibundă contra „Constituției burghezo-moșierești” în Dionisie Ionescu, Gheorghe Țuțui, și Gheorghe Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București, Ed. Științifică, 1957, pp. 245-270; Ichil Benditer, *Curs de Drept constituțional*, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, vol. I, 1973, pp. 87-90 (autor singurului unui curs de drept constituțional din epoca socialistă, în care se tratează – cu unele aprecieri pozitive – această constituție); Eufrosina. Popescu, *Din istoria politică a României – Constituția din 1923*, Ed. Politică, București, 1983 (lucrare tributară constrângerilor și ingerințelor ideologice ale timpului, dar realizată cu un remarcabil efort de documentare); Ion Vintu, *Regimul constituțional în anii care au urmat primului război mondial; Constituția din 1923*, în *Istoria Dreptului Românesc*, coord. Ioan Ceterchi, Ed. Academiei RSR, București, 1988, vol. II₂, pp. 274-281.

literatura din anii ultimi ai comunismului a fost relativ favorabilă în aprecieri. În ochii istoriografiei parazitată ideologic din „Epoca Ceaușescu”, legea fundamentală din 1923 avea numeroase merite: propensiunea etatistă, emanând din voința unui singur partid, ai cărui lideri aveau tendința să controleze ferm statul și economia, sensibilitatea (justificată) față de problemele sociale, caracterul centralizator și ostilitatea față de ideea de autonomie, precum și lipsa de receptivitate față de consacrarea constituțională a obligațiilor internaționale.³ Pentru dușmanii comunismului, același act reprezenta simbolul ordinii constituționale liberale și democratice a unui stat național unitar independent. Constituția din 1923 contrasta, atât cu cea din 1938 („Constituția salvării naționale” cum a fost numită în epocă), cât și cu domnia fărădelegii din anii comunismului (mai cu seamă față de ceea ce numim astăzi drepturile omului); ba, mai mult, a fost contrapusă ca un exemplu pozitiv Constituției din 1991, căreia i-au fost găsite multe neajunsuri, nu numai sub aspectul circumstanțelor politice și procedurii prin care a fost adoptată, ci și în privința conținutului normativ.

Dacă în 1866, în ciuda rivalităților și adversităților personale sau doctrinare, a existat un consens fundamental în privința modului și a formei de existență a statului român, adoptarea Constituției din 1923 a fost marcată de dispute politice și ideologice înverșunate, în parte explicabile, atât prin polarizarea politică rezultată ca urmare a lărgirii considerabile a spectrului electoral, cât și a noilor realități complicate ale României proaspăt întregite.

Noua situație de după încheierea Primului Război Mondial, bulversarea raporturilor politice, sociale și economice produsă de acesta, precum și unirea celorlalte provincii istorice locuite de români au impus cu mare necesitate reconsiderarea legii fundamentale. Circumstanțele ideologice și politice ale primilor ani interbelici au fost cu totul speciale. Soluțiile liberale ale constituționalismului clasic erau puse în discuție, ca și unele principii - considerate atunci - fundamentale ale gândirii juridice. Una dintre temele predilecte de dispută era „problema socială” - conturată și percepută cu mai mult de o jumătate de secol înainte, dar resimțită cu deosebită acuitate în acei ani. Oferta doctrinară a epocii era de o mare diversitate - liberalism, conservatorism, socialism, austro-marxism, fascism, corporatism, anarho-sindicalism, bolșevism/comunism - iar potențialul distructiv și caracterul totalitar al unora dintre aceste soluții nu se manifestaseră fățiș sau nu erau încă percepute și înțelese ca atare. Pe moment, oroarea față de trecutul recent se asocia cu așteptările cele mai optimiste în privința viitorului apropiat, iar diversitatea stridentă a unei oferte de soluții politice și economice dintre cele mai contradictorii era contrabalansată de împrejurarea că toate ideile noi ale timpului păreau să converge în a respinge - sau măcar relativiza - soluțiile constituționale ale liberalismului clasic. În opinia unora, o situație cu totul nouă reclama o nouă constituție. Chiar și cele mai prudente și rezervate

³ Sub acest aspect, - după cum se va vedea mai jos - concepția Constituției din 1923 contrastează vădit cu cea a proiectului elaborat de Constantin Stere.

luări de poziție reclamau o revizuire amplă și consistentă a Constituției din 1866.

În ceea ce privește necesitatea unei noi constituții putem rezuma câteva din argumentele solide formulate atunci și mai târziu astfel: Constituția "Vechiului Regat" nu putea fi extinsă mecanic în noile provincii deoarece populația acestora (cu o mare pondere în noua realitate demografică a țării) nu participase prin reprezentanții săi la adoptarea pactului fundamental din 1866; România întregită trebuia să răspundă unui set de condiționări impuse și acceptate prin sistemul de tratate de la Paris Versailles; procesul unificării, a celei legislative în primul rând, impunea o nouă formulă constituțională; democratizarea țării promisă și deopotrivă solicitată în cursul și mai apoi în siajul primei conflagrații mondiale trebuia să-și găsească expresia într-o nouă constituție; procesul general al modernizării, a celei administrative – teritoriale cu precădere, trebuia facilitat și printr-o nouă constituție.

Se poate aprecia că a existat un consens în epocă între principalele forțe politice cu privire la necesitatea adoptării unei noi constituții, dar acest consens lipsea cu desăvârșire în cazul formulei constituționale propuse de partidele reprezentative de pe eșichierul politic al țării. S-a ajuns astfel la mai multe ante-proiecte de constituție generate de disputele între forțele politice.

Sunt cunoscute patru ante-proiecte de lege fundamentală elaborate în primii ani de după Unire: Ante-proiectul Cercului de Studii al PNL din 1921;⁴ Ante-proiectul Partidului Național Român din Transilvania, elaborat de universitarul clujean Romul Boilă;⁵ Ante-proiectul profesorului cernăuțean Constantin Berariu⁶ și, în fine, Ante-proiectul Partidului Țărănesc, elaborat de Constantin Stere.⁷

Guvernul liberal format în 19 ianuarie 1922 a stabilit data alegerilor parlamentare, anunțând totodată că noile camere vor forma Adunare constituantă și vor adopta noua Constituție. Nu s-a respectat nici de data aceasta cerința din art. 128 al Constituției încă în vigoare, conform căruia trebuia adoptată o lege de revizuire care să fixeze articolele care urmau a fi modificate, după care urma actul de dizolvarea de drept a Parlamentului și alegerea camerelor care urmau a face revizuirea propriu zisă. Dezbaterile parlamentare au fost aprinse și înverșunate. Așa cum bine se știe, nu s-a realizat un consens politic general și transpartinic în privința legii fundamentale, care a fost impusă de majoritatea liberală și respinsă ferm de țărăniști și de naționali ardeleni. Tehnic, avem de-a face cu o revizuire substanțială a Constituției din 1866 și nu cu o nouă constituție. Structura consti-

⁴ *Ante-proiect de constituție întocmit de cercul de studii al Partidului Național-Liberal cu o expunere de principii* de D. Ioanițescu, Biblioteca Cercului de Studii PNL, București, 1921.

⁵ R. Boilă, *Anteproiect de constituție pentru Statul Român întregit cu o scurtă expunere de motive*, Tipografia Națională, Cluj, 1921.

⁶ C. Berariu, *Noua constituție a României. Reflexiuni și ante-proiect*, Glasul Bucovinei, Cernăuți, 1922 (Extras din „Arhiva pentru Drept și Politică”); ante-proiectul la pp. 39-86.

⁷ *Ante-proiect de constituție întocmit de secția de studii a partidului țărănesc cu o expunere de motive* de C. Stere, Viața Românească, București, 1922.

tuției revizuite rămâne neschimbată: opt titluri, consacrate, în ordine, teritoriului român, drepturilor românilor, puterilor statului, finanțelor, puterii armate, dispozițiilor generale, revizuirii și normelor tranzitorii și suplimentare. Succesiunea logică a secțiunilor este păstrată, ca și conținutul majorității articolelor (unele suferind adaptări sau modificări minore); datorită eliminării unor articole și inserării altora noi, articolelor legii fundamentale li s-a dat o nouă numerotare. În fapt, Constituția din 1923 cuprindea 138 de articole, cu șapte mai multe decât Constituția modificată în 1917. Din totalul articolelor 76 au fost menținute în forma inițială din 1866 iar restul au fost modificate sau reformulate.⁸

Deși preocupările privind conținutul Constituției României întregite nu au lipsit, proiectele venind din partea unor formațiuni politice diverse, accesibile publicului larg și dezbaterilor pe durata mai multor ani (1922-1923), rezultatul avea să fie un act adoptat aproape în mod unilateral de către partidul de guvernământ, cu desconsiderarea ideilor și soluțiilor avansate de adversarii politici. Iată cum, într-unul din momentele semnificative ale istoriei contemporane, partidele politice au fost incapabile de dialog și negociere, Constituția din 1923 nefiind rezultatul unui acord politic general ci impunerea unui singur punct de vedere în detrimentul celorlalte. Nu ne îndoim că poziția precumpănitoare a liberalilor era și rezultatul faptului că acest partid a reușit să capitalizeze politic cel mai bine realizarea României întregite și să se bucure de acordul deplin și încrederea monarhului. În contribuția sa la ciclul de conferințe organizat de Institutul Social Român, Nicolae Iorga – critic înverșunat al Constituției din 1866 și a filosofiei politice care a determinat adoptarea acesteia – își exprima regretul că această lege fundamentală a fost redactată în absența personajului politic cel mai calificat în această privință: Mihail Kogălniceanu. Noua Constituție din 1923 avea să se nască în circumstanțe similare, prin neluarea în considerare a experienței celui mai calificat doctrinar în drept constituțional al momentului: Constantin Stere.

Pierderea este dublă: pe de o parte ideile solid articulate exprimate în Ante-proiectul său de Constituție și în Expunerea de motive a acestuia nu au fost puse în aplicare, iar pe de altă parte, datorită deciziei luate de conducerea principalelor partide de opoziție (Partidul Țărănesc și Partidul Național), parlamentarii acestor formațiuni politice nu au participat la dezbateri. Astfel, a fost pierdută ocazia de avea o critică sistematică asupra textului Constituției din 1923, expusă de la tribuna reprezentanței naționale.⁹ O asemenea expunere

⁸ Vezi, V. Pușcaș, V. Vesa (coord.), *Dezvoltare și modernizare în România interbelică*, Editura Politică, București, 1988, p. 13

⁹ În afară de Anteproiectul de Constituție, însoțit de Expunerea de motive redactată de Constantin Stere, relevante mai sunt considerațiile lui Stere referitoare la necesitatea convocării unei Adunări Constituyente, publicate în „Viața Românească” din 1922, în nr.9 (*Suveranitatea națională și Constituantă*). În privința contextului participării lui Stere la legislatura din 1922-1926 a Parlamentului României (în care a fost adoptată Constituția), vezi Zigu Ornea, *Viața lui Constantin Stere*, vol. 2, Editura Cartea Românească, București, 1991.

ar fi avut fără îndoială un impact politic major și ar fi marcat profund evoluția doctrinei și a practicii dreptului constituțional, atât în anii interbelici, cât și în perioada postcomunistă. Așa cum vom vedea mai jos, anteproiectul realizat de Constantin Stere a fost și atunci și în perspectiva timpului considerat a fi mai democrat și mai bine realizat din punct de vedere tehnico-legislativ.

Anteproiectul Partidului Țărănesc

Dintre proiectele de lege fundamentală anterior amintite, cel al Partidului Țărănesc se distinge prin coerență și rigoarea redactării. Expunerea de motive semnată de Constantin Stere constituie un adevărat curs de teorie a constituției în miniatură, atestând atât profundele cunoștințe în materie ale autorului, cât și consecvența sa doctrinară.

Prima problemă luată în considerație de autor este cea a necesității convocării unei adunări constituante. Problema adunării constituante este examinată din perspectiva doctrinei suveranității naționale, privită atât sub aspectul dreptului națiunii la autodeterminare, cât și în contextul evoluțiilor recente pe planul dreptului internațional și al constituirii Societății Națiunilor potrivit Tratatului semnat la Versailles la 28 iunie 1919. Cu această ocazie, Constantin Stere abordează delicata problemă a angajamentelor internaționale privind drepturile minorităților, în privința căreia primul ministru Ionel Brătianu a fost și a rămas cât se poate de rezervat, atât în timpul Conferinței de Pace de la Paris (1919-1920), cât și după aceea.¹⁰ Constantin Stere se arată favorabil punctului de vedere exprimat de autorii tratatelor minorităților, conform căruia stipularea prevederilor privind drepturile minorităților sunt justificate în cazul „națiunilor tinere” (al statelor nou apărute) și al celor care au dobândit „sporiri însemnate teritoriale”. El privește dispoziții prin grilă liberală, ca obligație a „României de a se guverna ca națiune liberă, sub garanția Societății Națiunilor”.¹¹ Personajul nostru preia argumentația de sorginte liberală a marilor puteri, susținătoare ale tratatelor minorităților, în baza căreia clauzele privitoare la minorități nu ar fi decât corolarul principiilor libertății și egalității, demult intrate în uzul politic și

¹⁰ În privința circumstanțelor adoptării tratatelor minorităților și a ostilității față de acestea manifestate de Ion I. C. Brătianu la Conferința de Pace de la Paris, vezi Erwin Viehhaus, *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919*, Holzner Verlag, Würzburg, 1960; Edward Mandell House and Charles Seymour (ed.), *What Really Happened at Paris: The Story of the Peace Conference, 1918-1919 by American Delegates*, Charles Scribner's Sons, New York, 1921; Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisiuc, *România și Conferința de Pace de la Paris (1918/1920)*; H.W.V Temperley, *A History of the Peace Conference*, vol. V, London, H. Frowde, Hodder & Stoughton, 1921, vol. V (*Economic Reconstruction and Protection of Minorities*), în special pp. 130-32 și Marius Balan, *Statutul minorităților naționale*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013, pp. 61-71.

¹¹ *Ante-proiect de constituție* întocmit de secția de studii a partidului țărănesc cu o expunere de motive de C. STERE, Viața Românească, București, 1922, p. 15 (în continuare: *Ante-proiect de constituție...*).

juridic al națiunilor occidentale.¹² Această argumentație¹³ insistă în primul rând pe teza că impunerea unor asemenea obligații de către noile state constituia o practică destul de veche pe plan european, iar în al doilea rând pe ideea că clauzele respective nu conțineau decât norme de organizare politică și constituțională general acceptate și aplicate în practică de națiunile europene. În mod ingenios, Constantin Stere preia fundamentul acestei argumentații, extinzând-o însă la întreaga națiune română, pentru a revendica în favoarea acesteia dreptul de a-și exprima voința în mod expres, prin intermediul unei adunări constituante. El speculează inteligent împrejurarea că filosofia tratatelor de pace, asumată de marile puteri, postula o ordine politic și constituțională democratică, bazată pe libertatea individului și pe egalitatea în drepturi a cetățenilor. Tratatelor nu cuprind prin urmare doar drepturi punctuale în favoarea minorităților, ci impun și asumarea unui anumit mod de a organiza statele noi și pe cele considerabil mărite teritorial.

„Regatul Român, ca stat al întregului popor românesc, renăscut astfel *prin afirmarea principiului de suveranitate națională*, este ținut să-și rezidească edificiul politic pe această temelie, în conformitate cu normele noii ordini de drept public și cu obligațiunile lui internaționale”¹⁴. „El s-a angajat și formal printr-un tratat internațional *«de a da garanții sigure de libertate și de dreptate atât tuturor locuitorilor din vechiul regat al României, cât și celor din teritoriile de curând transferate, fără deosebire de limbă și religie»*”¹⁵

În al doilea rând, Constantin Stere se arată ostil ideii de adunare constituantă bicamerală. Reamintim că adunările alese la începutul anului 1922 au fost declarate constituante, eludând astfel prevederile Constituției încă în vigoare, prevederi care reclamau ca revizuirea să se facă în doi pași: adoptarea legii de revizuire indicând articolele care urmau a fi modificate, ceea ce ducea la dizolvarea de drept a ambelor camere, urmată de alegerea unor camere noi care trebuiau să modifice articolele respective. „O constituantă bicamerală – susține profesorul ieșean –, care este o vădită contradicție în termenii înșiși, ar constitui dar și o flagrantă violare a principiului suveranității naționale”¹⁶.

În finalul pledoariei sale pentru o adunare constituantă unicamerală, Stere citează pasaje din programul Partidului Țărănesc (redactat cu contribuția sa majoră), ilustrând implicit contrastul dintre poziția acestui partid și cea a Partidului Național Liberal. „Statele mici și mijlocii, în sfera raporturilor internaționale, nu se pot sprijini atât pe forța lor materială, cât pe forța lor morală.

¹² Ceea ce ar justifica neasumarea de către acestea a unor obligații internaționale privind minoritățile, similare celor din tratatele impuse noilor state sau celor care au dobândit creșteri teritoriale semnificative.

¹³ Expusă în forma cea mai pregnantă în nota adresată la 24 iunie 1919 de premierul Clémenceau ministrului polonez de externe Paderewski.

¹⁴ *Ante-proiect de constituție...*, pp. 15-16.

¹⁵ *Ibid.*, p. 17.

¹⁶ *Ibid.*, p. 19.

Revendicările unei noi ordini internaționale, întrupate în Liga Națiunilor ca organ reprezentativ al tuturor Statelor, fără deosebire de rang și putere, nu pot fi justificate decât în numele democrației și al dreptății, ca principiu de ocârmuire a lumii.”¹⁷

În privința „principiilor diriguitoare”, profesorul ieșean face o succintă incursiune în istoria și teoria constituției, insistând asupra conceptului statului de drept (*Rechtsstaat/rule of law*), dezvoltat cu precădere în literatura juridică britanică și germană; de prisos să menționăm că spre deosebire de mulți dintre contemporanii săi juriști universitari ai României, Constantin Stere era familiarizat cu ambele școli de gândire.

O atenție deosebită este acordată lui Albert Venn Dicey (și acum unul din cei șase autori „canonici” ai doctrinei britanice de drept constituțional).¹⁸ Este reprodus un celebru pasaj din lucrarea sa „*The Law of the Constitution*”: „Nimeni în Anglia nu poate fi atins în persoana sau în bunurile sale decât în virtutea legii și în formele prescrise de ea. Dar și nimeni nu e deasupra legii. Oricine poate fi chemat în fața tribunalelor ordinare, oricine, de la prim-ministru și până la sergentul de stradă sau perceptorul este supus acelorași responsabilități, ca oricare cetățean, pentru orice act săvârșit fără justificare legală”¹⁹. Această prezentare succintă, dar realistă a filosofiei, riguros puse în practică, a supremației legii din Marea Britanie este pusă în contrast cu realitatea deprimantă de la noi, sub regimul Constituției din 1866. Concepția parlamentar-democratică a acestei legi fundamentale și catalogul amplu al drepturilor fundamentale alcătuiau doar o fațadă în spatele căreia opera nestingherit o practică neîntreruptă a arbitrariului administrativ și polițienesc, în care prevalau ordinele, chiar și ilegale, ale superiorilor direcți sau, nu rareori, voința lor implicită, prompt intuită și executată de subordonați. „Din studiul instituțiilor engleze – constată Constantin Stere – reiese însă că aparatul central, parlamentarismul, constituie numai o suprastructură și că întreg edificiul lor constituțional se reazemă pe cei doi stâlpi ai dreptului anglo-saxon cutumiar – *common law* –: *garanția drepturilor și a libertăților individuale și autonomia locală*.”²⁰

În privința drepturilor și libertăților individuale, dificultatea nu constă în proclamarea lor într-un document constituțional, ci în a le asigura respectul.

¹⁷ *Ibid.*, p. 21.

¹⁸ Este vorba de așa numitul “sextet canonic” al autorilor de drept constituțional, ale căror opinii au avut și au o influență formatoare asupra cristalizării practicii instanțelor din Marea Britanie: Walter Bagehot, Albert Venn Dicey, Sidney Low, N.S. Amery, Harold Laski și Ivor Jennings. Vezi Anthony King, *The British Constitution*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2007, pp. 15-38. Se cuvine făcută precizarea că Stere era la acea dată – și mult timp după aceea – singurul autor român familiarizat cu sistemul constituțional britanic. Acest fapt reiese și din spațiul amplu acordat modelului englez și evoluției constituționale din Marea Britanie în lucrarea sa *Introducere în studiul dreptului constituțional*, Tipografia Editoare „Dacia”, Iași, 1903, *passim*, mai ales pp. 181-211.

¹⁹ *Ante-proiect de constituție...*, p. 29.

²⁰ *Ibid.*, p. 28.

Efectivitatea acestor drepturi constă mai ales în elaborarea mecanismelor procedurale și în punerea lor în aplicare în practica judiciară și administrativă.

Autonomia locală are conținut și consistență prin conservarea vechilor comunități locale: „«Unitățile administrative din Anglia, cum arată un cunoscut istoric al constituționalismului englez, nu sunt simple circumscripțiuni create artificial, în vederea acțiunii administrative. Ele nu sunt de loc *diviziuni*: ele nu sunt niște împărțiri ale Regatului, Anglia este mai nouă decât Comitatul Yorkshire, sub numele lui vechi de Deira, iar Deira este mai puțin vechi decât districtele din care se compune». Și cea mai veche dintre toate e unitatea inferioară, «nucleul întregii noastre vieți politice, *adunarea parohială*», care s-a dezvoltat din străvechile adunări ale triburilor teutonice»²¹. Constantin Stere preia elementele esențiale ale acestei filosofii administrative, preocuparea lui fiind de a găsi o formulă prin care să dea formă juridică provinciilor istorice și comunităților locale. Astfel, în primul articol din anteproiectul său se consacra unitatea și indivizibilitatea Regatului Român, cu toate provinciile sale istorice: Muntenia, Moldova, Ardealul, Basarabia, Bucovina și Dobrogea. Articolul 2 alin. 1 stabilea că teritoriul provinciilor este împărțit în județe, județele în plăși, plășile în comune, care pot cuprinde eventual mai multe sate sau cătune.

În capitolul IV al Titlului III (Despre puterile Statului)²² sunt prevăzute în detaliu *instituțiile de autonomie locală* (art. 137). Satele și cătunele cu o populație de până la 500 de locuitori urmau o fi conduse de *Obștea satului*, iar cele cu o populație mai mare de un *Sfat sătesc* ales. Și în aceste sate, hotărârile impunând vreo sarcină fiscală urmau a fi confirmate prin sufragiu obștesc. Satele și comunele erau grupate în comune rurale, având ca organ deliberativ un *Consiliu comunal* ales. Comunele urbane – orașele (până la 50.000 de locuitori) și municipiile (peste 50.000 de locuitori) aleg de asemenea Consilii comunale. Municipiile formau o unitate egală în rang cu județele. Județele și provinciile se administrau prin consilii electiv; consiliile județene și organele lor executive constituiau prima instanță de control și tutelă administrativă pentru administrațiile sătești și comunale, iar consiliile provinciale constituiau prima instanță de control și tutelă administrativă pentru cele dintâi și cea de-a doua pentru cele din urmă. Instanțe superioare de supraveghere erau Tribunalele administrative provinciale și Consiliul de Stat. Sfaturile sătești și consiliile comunale, municipale, județene sau provinciale puteau fi trase la răspundere pentru încălcări ale legii, dar nu puteau fi dizolvate de guvern.

Garanțiile drepturilor și libertăților fundamentale sunt dezvoltate pe larg în titlul II al anteproiectului. Dispozițiile referitoare la cetățenie („Despre calitatea

²¹ *Ibid.*, p. 34.

²² Este de făcut precizarea că, la fel ca și celelalte demersuri de acest gen, anteproiectul elaborat de Stere păstrează structura de ansamblu a vechii Constituții din 1866, împărțită în 8 titluri: Teritoriul României, Românii și drepturile lor, Despre Puterile Statului, Despre Finanțe (la Stere: și Administrațiunile economice autonome), Despre Puterea armată, Dispozițiuni generale, Despre revizuirea Constituției și Dispozițiuni tranzitorii.

de Român”) sunt grupate într-un capitol distinct (art. 5-8), cuprinzând și prevederi detaliate în materie de procedură; competența în materie de acordare a cetățeniei (naturalizare) este statornicită în favoarea tribunalelor. Această soluție se îndepărta considerabil de la cea stabilită sub regimul vechii Constituții, unde acordarea cetățeniei se făcea prin lege, în mod individual. Atenția pentru detalii și pentru fixarea unor reguli procedurale amănunțite, ancorate în legea fundamentală, se vede mai ales în textul celui de-al doilea capitol al acestui titlu: Despre drepturile Românilor. Consacrarea egalității în fața legii este însoțită de dispoziții exprese referitoare la drepturile femeilor și la abrogarea incapacității lor civile, la egalitatea în materie de drepturi indiferent de confesiune sau credință și la inexistența deosebiriilor de clasă (art. 9).

Libertatea individuală este reglementată amplu, în forma cea mai elaborată, după modelul asumat explicit în expunerea de motive, al dreptului la *Habeas corpus* din sistemul constituțional britanic. Textul articolului 10 consacrat acestui drept acoperă aproape trei pagini din anteproiect și cuprinde referiri la interdicția arestării arbitrare, la interdicția de a urmări pe cineva altfel decât în cazurile și în formele prevăzute de lege, la interdicția arestării fără mandat judecătoresc (cu excepția cazului de flagrant delict) și la dreptul celui arestat de a face imediat reclamație contra arestării sale. Durata arestării preventive este limitată la cel mult două luni. Totodată textul acestui articol stipulează explicit răspunderea directorilor de închisoare și ai altor centre de detenție în caz de arestare ilegală (în absența ordinului judecătoresc) precum și dreptul celui arestat și al oricărui alt cetățean de a reclama o asemenea arestare. Sunt stabilite instanțele cărora li se poate adresa o asemenea reclamație, procedura rezolvării ei și sancțiunile care urmau a fi aplicate celor responsabili de detenție ilegală (pierderea serviciului și „amendă de 25.000 de lei în folosul celui arestat ilegal, fără prejudiciul acțiunii în daune propriu zise”. Aceeași amendă era prevăzută și pentru magistratul care ar fi refuzat arbitrar să dea curs unei reclamații în privind arestarea ilegală. Interdicția abuzurilor și relexelor tratamente din timpul detenției este consacrată în articolul următor, care mai prevede și obligația directorilor de închisoare, pe răspunderea lor personală, de a-l pune în măsură pe cel arestat de a se adresa avocatului. O reglementare minuțioasă întâlnim și în ceea ce privește garanțiile inviolabilității domiciliului (art. 15), cuprinzând dispoziții detaliate asupra desfășurării percheziției, cu indicarea posibilității de a contesta ordinul de percheziție, precizându-se și instanța competentă cu judecarea acestor contestații. Libertatea cuvântului și libertatea conștiinței (art. 19 și 20) sunt de asemenea reglementate în detaliu, urmând însă liniile generale ale legii fundamentale din 1866, unde aceste drepturi erau de asemenea consacrate pe larg. Spre deosebire de Constituția în vigoare, proiectul lui Stere acordă o atenție deosebită și libertății învățământului (art. 22), fiind consacrate elemente de autonomie locală (provincială, județeană și comunală), obligația statului și a comunităților locale de a crea burse pentru copiii săraci, precum și înființarea de școli în limbile minorităților. Dispozițiile privind proprietatea (art. 26) și proprietatea funciară

(art. 27) reflectă concepțiile demult cunoscute ale lui Constantin Stere și profesate de acesta de decenii. Acum însă, după revizuirea din 1917 a Constituției, ele nu mai contrastează față de opinia generală a clasei politice și a specialiștilor în drept public. De altfel, nici versiunea care va fi adoptată în Constituția din 1923 a articolului referitor la garanția proprietății (art. 17) nu va diferi radical cu cea a proiectului lui Constantin Stere. Interesant este textul articolului privind proprietatea funciară, un adevărat expozeu doctrinar al concepției poporaniste a profesorului ieșean: Art. 27 [1] „Pământul fiind factorul de căpetenie al vieții naționale și de Stat, circulația proprietății funciare, repartitia și folosința solului sunt sub controlul Statului spre a se împiedica abuzurile și a se îndruma evoluția țării spre structura agrară întemeiată pe proprietatea de muncă, precum și spre a se asigura cetățenilor ei locuințe sănătoase.[3] Cultura și exploatarea rațională a solului sunt o datorie a proprietarului funciar față de societate.”

Receptând tendințele politice ale epocii, marcate de ascensiunea politică a maselor muncitoare, proiectul lui Constantin Stere acordă un spațiu amplu consacării în detaliu a garanției dreptului de asociere în sindicate și organizații cooperatiste (art. 31: „libertatea coalițiunii și a asociațiunii pentru apărarea și îmbunătățirea condițiilor de muncă și pentru propășirea gospodăriilor economice”). Totodată este alocat un spațiu larg garantării dreptului minorităților („cetățenii români de orice origine etnică”) de a-și cultiva limba și cultura națională (art. 32). Minorităților li se garantează și dreptul de a-și forma „reprezentățiunea lor legală, spre a se putea îngriji, în cadrul vieții de Stat Român, de toate interesele lor culturale, confesionale, în condițiunile prescrise de lege.”

Dispozițiile privind protecția străinilor și limitarea accesului în funcții publice la cetățenii români sunt similare celor din legea fundamentală existentă. În plus însă, sunt inserate prevederi detaliate referitoare la drepturile funcționarilor publici și la regimul sancțiunilor disciplinare aplicabile acestora.²³

În privința puterilor statului (Titlul III, art. 36-137), principalele inovații constau în:

Instituirea unui parlament unicameral (art. 37, alin. 2: „Reprezentățiunea națională e constituită din Adunarea Deputaților, liber aleși de națiune”). Scrutinul urma să fie organizat pe liste, „prezentate de diferitele partide sau grupuri de alegători”, iar coeficientul electoral era de 15.000 de voturi (art. 43, alin. 2 și 4). Mandatul Adunării era de patru ani (art. 49). Organizarea și funcționarea Adunării, precum și drepturile deputaților erau reglementate în detaliu (art. 50-70).

Instituirea plebiscitului și a inițiativei [legislative] populare (Capitolul I, Secțiunea a II-a, art. 71-76). După modelul german al Constituției de la Weimar

²³ Aceste dispoziții, care-și au locul mai degrabă într-o lege a funcționarilor publici, au fost probabil inserate în textul proiectului de constituție după modelul german al Constituției de la Weimar (11 august 1919). Aici corpul funcționarilor publici a avut o susținere și o reprezentare consistente în adunarea constituantă, reușind ancorarea în legea fundamentală a unor dispoziții ce-i garantau drepturile.

(11 august 1919), proiectul lui Stere prevedea posibilitatea ca șeful statului sau Adunarea Deputaților să supună plebiscitului proiectele de lege. Inițiativa Adunării Deputaților se declanșa atunci când 30 de deputați solicitau ca un proiect de lege votat, înainte de a fi înaintat Regelui spre promulgare, să fie supus plebiscitului. Adunarea putea aproba propunerea, caz în care plebiscitul avea loc negreșit, iar caz de acceptare de către cel puțin o treime din deputați, proiectul era suspendat pe termen de trei luni, interval de timp în care trebuia să se obțină sprijinul a cel puțin 100.000 de alegători. Regele putea decide organizarea plebiscitului și în lipsa suportului popular al celor 100.000 de cetățeni. O propunere legislativă putea porni din inițiativa a cel puțin 200.000 de alegători.

Instituirea Sfatului economic superior și a Consiliului legislativ (Secțiunea a III-a, art. 77-86). Sfatul economic superior era înființat ca organ de reprezentare a intereselor economice și profesionale, ales de către „reprezentațiunile legale ale tuturor organizațiunilor muncitorești, țărănești, patronale și profesionale” (art. 77). Urmau a fi reprezentate: agricultura (56 de reprezentanți), industria mare și transporturile (28 de reprezentanți), comerțul, băncile și societățile de asigurare (24 de reprezentanți), meseriile și industriile mici (28 de reprezentanți) și profesiunile liberale și funcționarii publici (20 de reprezentanți). Acest organ avea drept de inițiativă legislativă. Ideea acestui sfat economic nu a fost pe deplin împărtășită nici în rândurile Partidului Țărănesc, anexe la expunerea de motive cuprinzând indicarea poziției economistului Virgil Madgearu, care susținea eliminarea acestor dispoziții din textul anteproiectului de constituție.

Instituirea unor instanțe speciale de contencios administrativ: Tribunalele administrative și Consiliul de Stat (Secțiunea a IV-a, art. 116-123).

Dispozițiile referitoare la puterea judecătorească (Cap. III, art. 124-136) sunt mult mai ample decât ale vechii legi fundamentale, cuprinzând garanții minuțioase ale inamovibilității judecătorești.

Concluzii

Măsură a calităților sale de jurist și cărturar, om angajat în viața cetății, anteproiectul de constituție propus de Constantin Stere nu a fost doar un exercițiu steril ci, a demonstrat cu forța argumentelor juridice, modernitatea gândirii sale. În mod evident modernitatea nu echivalează cu democrația și, de aceea, trebuie subliniată și gândirea profund democratică – la nivelul timpului său – oglindită de Constantin Stere în demersul său.

Putem remarca cu ușurință orizontul juridic larg și cuprinzător al personalului nostru precum și claritatea viziunii sale. În mod evident însă nici timpul și nici conjunctura nu au permis o discuție amplă a contemporanilor săi asupra acestui document. Transpare însă cu forța evidenței faptul că profesorul ieșean nu a fost doar un teoretician desprins de practica constituțională curentă a vremurilor în care a trăit și doar contextul nefavorabil a domolit posibilul ecou al anteproiectului său.

Anteproiectul este o creație juridică remarcabilă, denotând vastă și bine asimilată sa cultură juridică europeană, precum și grija pentru detaliile de tehnică legislativă. Profund cunoscător al lumii politice și al practicii instituționale românești, profesorul ieșean nu s-a limitat la consacrarea în legea fundamentală a unor declarații de drepturi, ci a fost preocupat să redacteze dispoziții de ordin material și procedural care să dea substanță drepturilor și libertăților cetățenilor. La curent cu racilele sistemului administrativ și polițienesc românesc și având experiența abuzurilor represive din Rusia țaristă, Constantin Stere a găsit și a formulat remedii concrete contra acelor încălcări ale drepturilor individului, care în lumina practicii încetățenite a autorităților noastre de stat, apăreau ca probabile sau predictibile. Totodată, spre deosebire de alți autori, profesorul ieșean a alocat un loc important în proiectul său deschiderii față de cooperarea internațională, contextualizării legii fundamentale pe planul mai larg al ordinii internaționale și al dreptului internațional și respectării drepturilor minorităților.

Autorul știa prea bine că proiectul său – însușit, nu fără rezerve, de un singur partid politic – nu se va putea impune integral. Nu era de conceput ca toate inovațiile, soluțiile și formulările sale să devină partea legii fundamentale. El însuși admitea cu realism acest lucru la începutul expunerii de motive. Noua constituție din 29 martie 1923 nu preia mai nimic din el. În mod radical putem conchide că privându-se de considerabila cultură juridică și de experiența politică a lui Constantin Stere, constituantul român s-a condamnat pe sine însuși la insuficiență și improvizație. Este acest lucru un posibil caveat pentru toți cei preocupați de revizuirea constituțională de la noi și de aiurea.

Summary

The present paper deals with one of the crucial moments in Romania's inter-war legal history focusing on the debates and public disputes around the expected adoption of a new Constitution. The authors present the vision and the contribution of Constantin Stere, a well known public figure and a recognized specialist in the field of constitutional law, at these debates. The introductory part is dedicated to the personality of Constantin Stere and to the new developments of the country after the Great Union of 1918. The study continues by analysing the main features of the political debates concerning the adoption of a new constitution in the aftermath of World War I. A special place is dedicated to the constitutional project proposed in the name of the Peasant Party by Constantin Stere. Undoubtedly his project was in the opinion of the great majority of scholars (then and now) one of the best due to the extensive knowledge in the field proved by its author. In spite of this reality his constitutional project was doomed from the beginning because of the bitter political disputes in the country and the overwhelming dominance exercised by the National Liberal Party in the early 1920's. The conclusions pinpoint the role and place of Constantin Stere in the epoch as well as in the history of Romanian constitutionalism highlighting its important contribution in this field.

Nicolae Enciu*

CONSTANTIN STERE – DOCTRINARUL

Motto:

„ Au fost, aici la noi, strălucite și fascinante cariere politice. Avem talent pentru acestea. Puține cariere au avut însă semnificația morală. Se cheamă moral preocuparea de a impune, cu sacrificiul tău, o regulă de viață grupului din care faci parte. Indiferent dacă această regulă este adoptată sau nu (...). C. Stere e simbolul etic al democrației românești”.

Mihail D. Ralea, C. Stere (1937)

Încă de pe la mijlocul anilor '60, în cadrul unui timid, pe atunci, proces de reabilitare a operei și activității Marelui Singuratic al primei jumătăți de secol XX românesc¹, s-a observat – în special de către eseistul, esteticianul și criticul literar N. Tertulian (cu numele de la naștere Nathan Veinstein, născut la 12 martie 1939 în Iași), - că, „pentru cine este conștient de influența hotărâtoare pe care a exercitat-o istoria ideilor sociale și a curentelor ideologice din țara noastră asupra istoriei literaturii și criticii literare românești, de legătura indisolubilă și de osmoza perpetuă între aceste două planuri ale vieții spirituale, însemnătatea studierii ideilor cu caracter doctrinar ale lui C. Stere apare limpede”².

În opinia aceluiași autor, Stere a fost inclusiv „o figură de prim-plan a vieții politice – este adevărat, «doar» (n.n.) – în vechea Românie, iar «cazul Stere» a absorbit mult timp cronică evenimentelor politice”³. Din aceste considerente, pentru N. Tertulian apărea drept o evidență faptul că „numai studiul poziției ideologice a celui care pentru conservatorismul și naționalismul românesc apărea ca un spirit subversiv, ca un «anarhist» înrăit și ireductibil, iar pentru socialismul gherist ca un utopist narodnic, va putea elucida și traiectoria activității sale politice”. În concluzie, menționa N. Tertulian, „Stere a tins mereu către o fundamentare teoretică și doctrinară a poziției sale, și tocmai acest aspect face posibilă discuția științifică în jurul ideilor sale”⁴.

* **Nicolae Enciu**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Ov. S. Crohmălniceanu, bunăoară, scria pe la 1972 despre „darurile neobișnuite pe care C. Stere le dovedise, de-a lungul tumultuoasei sale existențe, în atâtea domenii – politică, știință, gazetărie”, - demonstrând inclusiv talentul „unui viguros prozator” (Ov. S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale*. Ediție revăzută. Vol. I, Editura Minerva, București, 1972, p. 378.

² N. Tertulian, *Eseuri*, Editura pentru literatură, București, 1968, p. 129.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 130.

Practic, concomitent cu reabilitarea activității politice a lui C. Stere în anii premergători Primului Război Mondial, s-a produs și un început de reabilitare a activității sale politice și doctrinare în cadrul României Mari, acest lucru datorându-se exegetului vieții și operei lui C. Stere, Zigu Ornea, care în 1969 a publicat originalul studiu sociologic „Țărănismul”, în care se afirma tranșant că „neînduplecatul tribun nu a fost de loc un trădător”, că „atitudinea sa filogermană din preajma războiului și parțial din anii ostilității a fost, chiar dacă profund eronată, cinstită”⁵.

Referindu-se la locul și rolul lui C. Stere în viața politică românească interbelică, până la izgonirea acestuia din partidul pe care în bună măsură îl crease, Z. Ornea menționa „rolul covârșitor de important al aprigului Stere în viața țărănismului”, care „era o realitate prea evidentă pentru a nu fi recunoscută și de cei ce-i vor deveni apoi dușmani neîmpăcați”. În susținerea opiniei sale, Z. Ornea invocă afirmațiile din ziarul „Cuvântul” care, într-unul din primele sale numere (8 noiembrie 1924), scria cu obidă că „Partidul țărănesc continuă a fi sub hegemonia intelectuală a dlui C. Stere”, pentru ca în 1926, aceeași publicație să noteze cu admirație strepezită: „Vasta sa cultură, temeinica sa pregătire politică îl situează în partidul țărănesc nu numai ca un doctrinar, ci ca adevăratul creator al tacticei și al disciplinei programatice a partidului. Dl Const. Stere fixează liniile de mișcare ale partidului țărănesc, așa cum marxismul orientează directivele social-democrației”⁶.

Foarte importantă, în procesul de restituire a statutului de doctrinar al lui C. Stere este și lucrarea lui Ioan Căpreanu din 1988, în care se sublinia că, „prin gândirea sa și prin sistemul său sociologic, (Stere - *n.n.*) a fost un intelectual marcant, dar și un om politic cu înalte convingeri democratice pentru epoca în care a trăit, un publicist care gândea asupra lucrurilor importante, de interes obștesc, care simțea chemarea să îndrume masele”⁷.

* * * * *

Astăzi, la peste un sfert de secol de la căderea comunismului și în condițiile existenței unor lucrări de referință care îl repun la locul binemeritat, atât în istoria literaturii, cât și în cea a istoriei ideologiilor românești, apare drept o evidență faptul că C. Stere a avut o contribuție decisivă nu numai la fundamentarea poporanismului⁸, ci și la configurarea, alături de Virgil Madgearu, Constantin Rădulescu-Motru, Ion Mihalache ș.a., a țărănismului în calitatea acestuia

⁵ Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, Editura Politică, București, 1969, p. 63.

⁶ *Ibidem*, p. 62-63.

⁷ Ioan Căpreanu, *Eseul unei restituiri. C. Stere*, Editura Junimea, Iași, 1988, p. 146.

⁸ *Poporanism* – curent ideologic și cultural de la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, al cărui întemeietor și ideolog principal a fost Constantin Stere, care propovăduia dragostea față de popor (îndeosebi față de țărani, considerați elementul principal al dezvoltării sociale) și idealul luminării culturale a țăranilor (*Dicționar de Istorie*. Ed. a II-a, rev. și ad., Editura Civitas, Chișinău, 2007, p. 308).

de cea mai importantă, după neoliberalism, doctrină politică în România interbelică⁹.

Analizând evoluția societății omenеști la începutul secolului al XX-lea, C. Stere formula următoarea concluzie: „Când din însăși prăbușirea producției mondiale, din nimicirea avuțiilor acumulate, de veacuri, din mizeria maselor și din măcelul milioanelor se nasc condițiuni prielnice pentru concentrarea de capitaluri fabuloase – tocmai în mâinile unei minorități înfime de potențați care hotărăsc destinele lumii – evident nu aceștia pot avea menirea istorică de a clădi o nouă orânduire mondială și socială”¹⁰. Pe baza faptelor concrete, care au dus la declanșarea primei conflagrații mondiale, doctrinarul țărănist conchidea: „Imperialismul capitalist, ajuns în ultimele decenii la dominația universală, s-a dovedit neputincios de a asigura omenirii o muncă pașnică și de a feri societatea de o năpraznică risipă de vieți și avuții. Astfel se prăbușește însăși justificarea istorică a dominațiunii capitaliste”¹¹.

Realismul constituie trăsătura dominantă și distinctivă a analizelor socio-economice ale lui Const. Stere. „Sunt țări, - scria el în 1925, - în care nota fundamentală o dă industrialismul, iar cea secundară este agricultura. La noi, raportul este invers și subordonarea notei secundare notei principale nu implică dușmănie, ci recunoașterea unei realități pe care destinele sociale trebuie s-o respecte, pentru a nu atârna în gol”¹². „România, - concluziona C. Stere, - nu poate urma dezvoltarea industrială a Europei apusene”¹³.

Odată încheiată demonstrația că în România, calea evoluției economice și sociale era cu totul alta, Stere stăruia asupra modalității înfăptuirii progresului pe această cale. „N-am avut alt scop, - sublinia Stere, - decât să dovedesc că, dacă evoluția agriculturii este supusă altor legi decât cea industrială, aceasta nu exclude progresul social pentru țările pur agricole; să arăt în ce direcție trebuie căutat acest progres, precum ce vaste perspective ne deschide el, să induc direcția luptei pentru interesele țărănimii... Progresul social însă, în această direcție, nu numai că este cu puțință, dar este singurul posibil pentru noi... Calea progresului social nu poate fi deschisă pentru noi decât prin realizarea unei adevărate democrații rurale românești”¹⁴.

Meditând profund asupra evoluției politice și sociale a României, Const. Stere a dezvoltat mai multe teorii despre stat: a statului liberal democratic, a

⁹ Țărănism – doctrină potrivit căreia viața politică, economică și socială este determinată de prezența masivă a țărănimii și de rolul jucat de aceasta în economia unei țări. Totodată, primatul agriculturii într-o societate ar explica necesitatea unei guvernări democratice țărănești (Nicolae Enciu, *Istoria românilor în 100 de termeni*, Editura ARC, Chișinău, 2010, p. 111-113).

¹⁰ Cf. Ioan Scurtu, *Istoria României în anii 1918-1940. Evoluția regimului politic de la democrație la dictatură*, Editura Didactică și Pedagogică, R.A., București, 1996, p. 5.

¹¹ *Ibidem*.

¹² C. Stere, *Explicații asupra poporanismului*, în „Aurora” din 3 decembrie 1921.

¹³ C. Stere, *Social-democratism sau poporanism?*, în „Viața Românească”, nr. 10, 1907, p. 36.

¹⁴ C. Stere, *Social-democratism sau poporanism?*, în „Viața Românească”, nr. 9, 1908, p. 339, 340, 341.

statului corporativ integral, a statului corporativ etnic și teoria statului țărănist, ultima fiind și cea mai cunoscută dintre ele. Deși tezele Statului Țărănesc au fost susținute cu mult timp înaintea lui Stere, meritul lui este de a le fi încadrat și adâncit doctrinar, dat fiind că, în vizorul analizelor sale sociologice, s-a aflat mereu clasa țăranilor și lumea satelor românești¹⁵.

Încă de la început de veac – mai precis, în anul 1908, - Const. Stere scria: „Dacă progresul politic pentru noi se rezumă în idealul unei democrații rurale, evoluțiunea noastră economică, ca și toată înfățișarea statului nostru, vor trebui, necesar, să-și păstreze întotdeauna caracterul lor specific țăărănesc și progresul economic deci trebuie să ne ducă, înainte de toate, spre organizarea întregii gospodării naționale pe temelii țăărănești, o țăărănime viguroasă, stăpână pe pământul pe care îl muncește și pentru care, prin organizarea unui sistem desăvârșit de societăți corporative, avantajele micii proprietăți sunt împreunate cu toate avantajele tehnice, accesibile astăzi numai pentru marea proprietate”¹⁶.

Peste foarte mulți ani, se va afirma că „Formula țăărănească, această concepție despre stat a țăranilor, dacă are un înțeles și un sens, este în măsura aceluia înțeles, pe care Constantin Stere l-a trasat acum un pătrar de veac”¹⁷.

Aportul lui C. Stere nu se limitează, în nici un caz, doar la contribuțiile sale teoretice din anii premergători Primului Război Mondial, deoarece după 1918, tot el a fost cel care a trasat bazele doctrinare ale noului Partid Național Țărănesc. Ceea ce a contribuit hotărâtor la afirmarea țăărănismului politic și doctrinar după Primul Război Mondial a fost marea reformă agrară din 1918-1924, - manifestare a voinței majorității covârșitoare a populației de a obține, în locul unei proprietăți întinse, exploatate de marele proprietar cu ajutorul muncii țăărănești, prestate sub regimul, adeseori oneros, al învoielilor agricole, o proprietate și o exploatare țăărănească de dimensiuni reduse, dar de natură să ofere unei familii țăărănești lucrătoare posibilitatea de a trăi, din cultivarea lotului, într-o relativă independență economică¹⁸.

Incontestabil, diminuarea mării proprietăți agricole cu peste 6 milioane ha din cele peste 9 milioane ha, cât reprezentau moșiile de peste 100 ha, și împroprietărirea a circa 1.500.000 de țărani cu 3,7 milioane ha de teren arabil, la care se adăugau 2,7 milioane ha islazuri comunale, a produs importante mutații în structura socială și economică a lumii rurale. După aplicarea reformei agrare, proprietatea mică (sub 10 ha) a ajuns să dețină 73,7 % din totalul suprafeței agricole a României¹⁹.

¹⁵ Tamara Petrov, *Constantin Stere – ideologul și scriitorul*, Editura Marineasa, Timișoara, 2004, p. 78-79.

¹⁶ C. Stere, *Social-democratism sau poporanism?*, în „Viața Românească”, nr. 4, 1908, p. 59.

¹⁷ I. Tatos, *Economistul C. Stere*, în „Independența economică”, nr. 12, 1935, p. 297.

¹⁸ M. Georgescu, *Reforme agrare. Principii și metode în legiunile române și străine*, Tipografia Bucovina I. E. Torouțiu, București, 1943, p. 96.

¹⁹ Ioan Scurtu, *Istoria României în anii 1918-1940. Evoluția regimului politic de la democrație la dictatură*, Editura Didactică și Pedagogică, R.A., București, 1996, p. 12-13.

Într-un fel sau altul, transformările structurilor agrare existente, cu caracter de reforme agrare, - în cazul unor țări din Europa Centrală și de Sud-Est, - precum și cu un caracter moderat, neafectând propriu-zis structurile agrare existente și aducând doar anumite ajustări regimului agrar tradițional, - așa cum s-au produs în țările Europei Occidentale, nu au fost, pur și simplu, rezultatul unei anumite conjuncturi politice internaționale, un produs întâmplător al noilor condiții în care Europa încerca să se reorganizeze după război, ci au urmărit scopul de a recupera decalajul marcat al transformărilor agrare înfăptuite în Europa Occidentală încă din secolul al XVIII-lea, odată cu revoluția franceză²⁰. Concomitent cu sentimentul libertății economice și al încrederii în forțele proprii obținute de către săteanul intrat în posesia proprietății țărănești parcelare, reforma agrară realizată în anii imediat următori primel conflagrații mondiale s-a aflat, așadar, în deplin consens inclusiv cu noile tendințe manifestate în doctrina economică a vremii. Din „drept absolut și exclusiv”, proprietatea asupra pământului se transformase acum într-o „funcție socială” pusă la dispoziția celor mulți, pentru ca prin munca acestora, ea să devină productivă în folosul tuturor²¹.

Noua repartitie a proprietății funciare, categoric favorabilă micii gospodării rurale, a fost considerată de exponenții țărănismului – V.N. Madgearu, I. Mihalache, C. Stere și alții – nu numai ca moment al creării unui adevărat intermunicipiu țărănesc, ci și ca o victorie strălucită a principiilor sociologice mic-agrariene, vorbindu-se curent nu doar de fenomenul „țărănizării agriculturii”, ci chiar de cel al „revoluției agrare”, produse prin și datorită reformei din 1918-1924²².

Consecvent în ceea ce privește ideile sale politice, economice și sociale, C. Stere a susținut, drept soluție politică pentru România interbelică, calea a treia, intermediară între capitalism și socialism²³. Este cel care, la mijlocul anului 1924, a elaborat celebrul decalog, ca temelie a fuziunii Partidului Țărănesc cu Partidul Național Român în Partidul Național Țărănesc, cu toate că, la fel ca în multe alte cazuri ale vieții sale, s-a făcut tot posibilul pentru a i se diminua contribuția, iar Stere a avut modestia de a nu-și revendica exclusiv meritul în această privință²⁴. Iată textul acelei platforme de program, apărut în ziarul „Aurora” din 14 iunie 1924:

„I. Partidul Național Român și Partidul Țărănesc fuzionează într-un singur partid sub denumirea de „Partidul Național Țărănesc”.

²⁰ C. Murgescu și D. Hurezeanu, *Reformele agrare din Europa după primul război mondial*, în „Revista de istorie” (București), tom 33, nr. 11, 1980, p. 2048, 2049-2050.

²¹ M. Georgescu, *Reformele agrare. Principii și metode în legiunile române și străine*, Tipografia Bucovina I.E. Torouțiu, București, 1943, p. 96-97; V.M. Madgearu, *Agrarianism, capitalism, imperialism. Contribuțiuni la studiul evoluției sociale românești*, Institutul de arte grafice Bucovina I.E. Torouțiu, București, 1936, p. 39-40.

²² Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, Editura Politică, București, 1969, p. 151.

²³ Tamara Petrov, *Constantin Stere – ideologul și scriitorul*, Editura Marineasa, Timișoara, 2004, p. 77.

²⁴ C. Stere a menționat doar că respectiva platformă – program „în mare parte este opera mea, ca temelie a fuziunii între cele două partide” (Zigu Ornea, *Viața lui Constantin Stere*. Vol. II, Editura „Universul”, Chișinău, 2005, p. 344).

II. Partidele fuzionează acceptând următoarele principii de bază:

1. Monarhie constituțională.

2. Partidul întemeindu-se pe solidaritatea tuturor claselor muncitoare și producătoare cu țărănimea, care este factorul principal de producție națională, baza structurii noastre sociale și astfel temelia vieții noastre de stat – înțelege să reprezinte interesele colective ale națiunii române.

3. Partidul consideră principiile cuprinse în hotărârile Adunării Naționale din Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, precum și declarațiile de unire din Chișinău și Cernăuți, ca norme directive ale partidului și care urmează să fie consfințite prin ordinea constituțională stabilită de reprezentanții națiunii întregi, liber aleși.

4. Politica externă a partidului se va întemeia pe menținerea și consolidarea raporturilor celor mai strânse cu aliații, alături de care statul român a luptat în decursul războiului.

Partidul va tinde a realiza o politică a păcii, întemeiată pe menținerea și executarea cinstită și loială a tratatelor și alianțelor încheiate și a asigura raporturi de bună vecinătate cu statele și națiunile împrejmuitoare. Va da concursul său ca Societatea Națiunilor să devie o instituție prin care să se garanteze pacea, respectul tratatelor încheiate și dreptatea între popoare.

5. Întronarea în viața de stat a unui regim legal și constituțional.

6. Înscrierea în Constituție a garanțiilor libertăților și drepturilor cetățenești.

7. Asigurarea libertății și sincerității alegerilor, în special prin verificarea mandatelor de către justiție.

8. Descentralizarea administrativă și autonomia locală în cadrele unității politice a statului.

9. Principiile călăuzitoare ale programului economic sunt:

a) Îndrumarea treptată a economiei noastre naționale, pe baza cooperăției și cea mai largă protecție și dezvoltare a proprietății țărănești pe temeiul unității sociale și naționale, ca mijloc de ridicare a producției naționale și de asigurare a țăranimii contra exploatării.

b) Îlesnirea dezvoltării industriei naționale prin: măsuri pentru intensificarea producției izvoarelor de energie (cărbuni, petrol, gaz metan, căderi de apă) și organizarea rațională a valorificării și distribuirii forței motrice produse în interesul economiei naționale.

Măsuri pentru dezvoltarea industriei naționale, în deosebi a aceleia în legătură cu valorificarea produselor agricole, precum și cu valorificarea muncii și îndemnării în toate formele de organizare a industriei mijlocii și mici, cu excluderea protecției interesate a industriilor lipsite de bazele naturale de dezvoltare.

c) Pentru refacerea utilajului economic ca și pentru punerea în valoare a bogățiilor țării, fiind nevoie, pe lângă capitalul național și de capital străin se vor crea condiții de stabilitate, egalitate de tratament în fața legii și administrației și garanții de drept pentru respectarea contractelor.

d) Legislație de ocrotire a muncii după normele stabilite în statutul internațional al muncii stipulat în tratatele de pace.

10. Specială preocupare pentru armată, ca să corespundă pe deplin chemărilor sale de apărare națională”²⁵.

* * * * *

La fel ca multe alte paradoxuri și nedreptăți ce i-au însoțit mereu viața și activitatea, marele sacrificat al actului de creare al noului partid politic a fost chiar marele lui arhitect, Constantin Stere, liderii celor două partide convenind să nu-l includă în organismele conducătoare ale partidului fuzionat. Cel care era declarat „bătrân și suferind”, - motiv pentru care nu i s-a îngăduit nici un rol efectiv în noul Partid Național Țărănesc, - nu era nici bătrân și nici suferind, având, în octombrie 1926, doar câteva luni peste numai 61 de ani. Pentru comparație: Ionel Brătianu era cu un an mai în vârstă decât Stere, iar Vintilă Brătianu – cu doi ani. Și ambii erau conducătorii celui mai puternic partid politic din România.

Așa cum motivația oficială era lipsită de credibilitate, s-a vehiculat anemic ideea că la primul congres al noului partid, Stere va fi cooptat neapărat, dacă nu în Delegația Permanentă, oricum în Comitetul Executiv Central. Lucru care, desigur, nu s-a mai produs, deși, așa cum pe bună dreptate susține Zigu Ornea, „merita din plin să fie președintele acelui partid democratic, la a cărui structură medita câțiva ani buni”²⁶. N-a fost însă să fie așa. Nu i-a izbutit lui Stere nici aceasta, cum mai nimic nu-i reușise în politică din ceea ce voise și plăsmuise cu mintea lui cutezătoare.

Este adevărat că partea teoretică, doctrinară a operei politice și sociologice a lui C. Stere are multe inadvertențe cu practica socială și istorică, însă la fel de adevărat și incontestabil rămâne și faptul că Stere a fost unul dintre reformatorii cei mai importanți ai României moderne din primele decenii ale secolului al XX-lea, dacă avem în vedere însemnatele sale fapte politice: cooperatismul, țăranismul, constituționalismul, libertățile democratice, exproprierea, votul universal ș.a.

Democrația, în accepția lui C. Stere, avea drept scop crearea unei ordini, care „să corespundă potențialităților concrete ale oamenilor, nu să se împletească în iluzii”. Numai într-un astfel de cadru deschis, democratic, Constantin Stere, om politic și doctrinar, a putut să-și exprime și să-și promoveze, fără teamă, convingerile personale, chiar dacă acestea erau, de cele mai multe ori, în opoziție cu opinia majorității.

²⁵ *Istoria Partidului Național Țărănesc. Documente (1926-1947)*. Volum alcătuit de dr. Vasile Ari-mia, dr. Ion Ardeleanu, dr. Alexandru Cebuc, Editura ARC 2000, București, 1994, p. 13-15.

²⁶ Zigu Ornea, *Viața lui Constantin Stere*. Vol. II, Editura „Universul”, Chișinău, 2005, p. 395-396.

Așa cum pe bună dreptate avea să aprecieze Pantelimon Halippa, la împlinirea unui an de la trecerea în neființă a Marelui Singuratic, „fiind un democrat convins, C. Stere a fost, în același timp, un aristocrat distins al gândirii”²⁷.

Summary

This article is an extended version of the paper with the same title, presented at the International Scientific Conference “Constantin Stere – writer, journalist, lawyer and politician. At 150 years since birth” (June 1st, 2015, The Academy of Sciences of Moldova). It is argued that currently, when there exist reference works which restore his rightful place both in the history of literature and in history of Romanian ideologies, it appears as an evidence the fact that Stere has not only made a decisive contribution to the substantiation of poporanism, but also, alongside Virgil Madgearu, Constantin Radulescu-Motru, Ion Mihalache and others, to the configuring of the peasantry in its quality as the most important, after neoliberalism, political doctrine in interwar Romania.

²⁷ Cf. Tamara Petrov, *Constantin Stere – ideologul și scriitorul*, Editura Marineasa, Timișoara, 2004, p. 81.

Maria Danilov*

CONSTANTIN STERE ȘI DRAMA INTELECTUALILOR BASARABENI DE STÂNGA

Există în destinul acestei personalități basarabene de mare performanță în epocă, care mai bine de trei decenii a fost o prezență vie, nelipsită în toate frământările vieții social-politice și culturale românești, o controversă, un punct nevralgic, care a supărat mult și mai supără încă. Ce s-a întâmplat de fapt cu basarabeanul Stere în patria lui „regăsită”? De ce a fost nevoit să răspundă mereu provocărilor unui refugiu cu neconținute ambiguități și drame fără de sfârșit? Dincolo de acele interpretări nuanțate și controversate ce s-au conturat în scurgerea timpului istoric, se vrea, totuși o altă imagine, alta decât cea care au lăsat-o posterității adversarii lui, politicienii din epocă, învinuindu-l pe nedrept de „trădare”, de „internaționalism și lipsă de patriotism”¹. Pentru a înțelege până la capăt „amnezia” care l-a acoperit atâta amar de vreme s-ar mai cere invocat un singur detaliu: să ne raportăm de fiecare dată la examenul de conștiință care i-a marcat întru totul destinul. Pentru că acea parte din societatea românească care l-a admirat, l-a acceptat, l-a înțeles (contemporanii lui Stere) a răspuns demult la o simplă și firească întrebare: De ce Constantin Stere s-a stabilit în România și nu în alta țară din Occident? Sfârșitul exilului siberian, după cum se exprimase și biograful lui Stere, Zigu Ornea, deschidea „paradoxal, un început. Și aceasta va fi poate mai tragic – oricât de ciudat pare faptul – decât drama care tocmai se încheiase”².

Îmi propusei inițial o analiză de context întru realizarea tematicii anunțate. Am încercat să rămân în limitele acestui context care ar presupune, mai întâi, o concepere a personalității lui Constantin Stere în epocă, deci prins sub vremi, însă prins într-o istorie cu politica lăsată pe dinafară, ceea ce evident, nu mi-a reușit (cu siguranță, nu va reuși nimeni s-o facă!). Pentru că personalitatea lui Stere se înscrie perfect într-o istorie politică a epocii. De aceea a și rămas posterității, „a rămas urmașilor” drept „un proces nejudecat de contemporani ce n-au voit a face să se distingă lucrurile în lumină”³.

Contemporanii lui Stere au sesizat perfect că „pe el l-au stropit; au făcut vină din marea lui iubire pentru ținutul natal, stabilind o forțată line de legătură

* **Maria Danilov**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Petre Haneș, *O istorie a literaturii române din Basarabia*, București, 1942, p. 392. Cum ar fi putut rămâne „trădător” se întreabă Petre Haneș, „după ce contribuisese atâta la Unirea Basarabiei cu România, după ce fusese decorat de regele Ferdinand și după ce jucase, împreună cu el și cu fruntașii români dincolo și de dincoace de Prut, hora în piața Unirii din Iași”.

² Zigu Ornea, *Viața lui Constantin Stere*, Editura „Universul”, Chișinău, 2005, p. 129.

³ P. Stăgîlă, *După moartea lui Constantin Stere*, în „Viața Basarabiei, Anul V, nr. 9, 1936, p. 527.

între aceasta și credințele lui politico-sociale și aceasta a planat peste toată viața lui interioară, iar acum când se anunță cu fereală moartea lui, este doar roman-cier”⁴. Apoi, mai este un detaliu, care publicistica literară deși l-a consemnat, istoricii n-au mai apucat să-l explice, fiind și ei, la rândul lor induși uneori în eroare de exigențele criticii literare ale timpului (istoricii se mai conduc de acele principii care fac ca nici măcar memoriile declarate ca atare să nu se confunde cu un document istoric)⁵. Chiar el, Constantin Stere ne-a lăsat o mărturisire zguduitoare⁶: „Și totuși, Răutu nu sunt eu [...]. Vanea Răutu era un revoluționar rus (s. n. –M.D.). Eu sunt român. Tatăl meu nici nu vorbea rusește. Răutu însă e revoluționar rus și lupta împotriva imperialismului rusesc și nici într-un caz nu vroia să meargă alături de Rusia țaristă, văzând în distrugerea ei victoria idealului său”. Alceva este să constatăm că eroul din romanul lui Stere, atunci când trece în România „parcă cade pe o altă planetă, totul e altfel”. Va urma răscoala țăranilor, suprimarea ei, Războiul Mondial. După război Răutu moare „împușcat de patrioții romani”⁷. Chiar dacă nu s-a identificat întru totul cu Vanea Răutu, Constantin Stere se vedea mort spiritual în societatea românească. Era neînvingul doborât în cele din urmă de realitățile politice ale vieții românești de odinioară! Aici, credem se ascunde drama lui basarabeana trăită din plin spre sfârșitul vieții. Este vorba de anul 1933. Stere nu se va mai întoarce la viața politică, deși „prieteniile mei m-au chemat”, mărturisise el în continuare: „Încă în ultima companie electorală mi-am sacrificat atâta energie, încât până în prezent nu pot să mă îndrept. Am 68 de ani, boalele [...]. Sfârșesc veacul meu la țară”⁸.

Evident, în contextul subiectului luat în dezbatere, nu putem vorbi despre o drama doar a lui Constantin Stere sau a segmentului basarabean din interbelicul românesc al Basarabiei. Drama lui nu e numai basarabeană, ci a neamului

⁴ *Ibidem*, p. 526.

⁵ Dinu Poștarencu, *Date inedite din biografia lui Constantin Stere*, în Anuarul Muzeului Literaturii Române, Iași, Editura „Junimea”, Iași, 2011, p. 38-59; Alina Ciobanu, *Constantin Stere: singur împotriva tuturor*, Editura „Cartier”, Chișinău, 1997, 320 p.; Haralambie Corbu, *Constantin Stere, adversar și victimă al extremismului de dreapta*, în „Săptămâna”, 10, 17 ianuarie, Chișinău, 2003, p. 14-19; Mihai Cimpoi, *O istorie deschisă a literaturii române din Basarabia*, Editura ARC, Chișinău, 1996, p. 100-108.; Haralambie Corbu, *Constantin Stere: „În preajma revoluției”: [între roman și memorii]*, în „Săptămâna” din 5, 12 decembrie, 1997, p. 20-21; Ioan Popescu, *Romanul „Smaragda Teodorovna”, aproape necunoscut în Basarabia*, în „Ziarul de Gardă”, 30 iunie, Chișinău, 2011, p. 20; Zigu Ornea, *Viața lui C. Stere*. Cuvânt-înainte de Ion Druță, Editura „Universul”, Vol. I, II, Chișinău, 2005, 560 p.; 632 p.; Gheorghe Zbucnea, *Constantin Stere. O restituire necesară*, în „Cugetul”, nr. 4, Chișinău, 2007, p. 30-42; *Dicționarul scriitorilor români din Basarabia. 1812-2006*, coordonator Valeriu Nazar, precuvântare - acad. Mihai Cimpoi, Editura „Prut Internațional”, Chișinău, 2007, p. 418-421; Iurie Colesnic, *Un cunoscut rămas necunoscut: 150 de ani de la nașterea lui Constantin Stere*, în „Viața Basarabiei”, nr. 2 (33), 2015, p. 23-43.

⁶ În ajunul alegerilor parlamentare din 1933, cunoscutul literat basarabean Gheorghe Bezviconi a realizat un memorabil interviu publicat ulterior în revista „Din trecutul nostru” (vezi nr. 7-8, 1936, p.31-34).

⁷ Gheorghe Bezviconi, *Constantin Stere. Impresii*, în „Din trecutul nostru”, nr. 7-8, 1934, p. 32.

⁸ *Ibidem*, p. 34.

întreg. Ceea ce ieri se dă râma (sau dă râmau alții) relua din nou de la început, cu atâta jertfire de sine, pentru a construi cu o nouă forță creatoare atât de puternică ce poate fi atribuită în egală măsură doar unor mari personalități ale neamului (mitul *Meșterului Manole* nu mai poate fi doar un mit (!). Neînfrântul, neînduplecatul, necompromisul Constantin Stere și-a trăit drama lui din plin cu toată generația sa la un loc. Dacă să amintim doar câteva nume notorii: Iuliu Maniu, Octavian Goga sau Nicolae Iorga.

Contextul istoric. Viața politică. Intelectualii basarabeni care luptau pentru libertatea națională, pentru propășirea economică și culturală erau de obicei de stânga. Această tendință s-a manifestat foarte clar spre sfârșitul secolului al XIX-lea - începutul secolului XX, precum și în deceniile următoare, în interbelic. Mai ales ca o mare parte a țărănimii a fost și ea implicată în mișcarea revoluționar-democratică din primăvara și îndeosebi din vara și toamna lui 1917, participând la împărțirea pământurilor mănăstirești și ale moșierilor și la formarea Sfatului Țării. Dincolo de aceste considerații de ordin general trebuie scos în evidență că Basarabia a fost marcată de slaba manifestare a unei tradiții a vieții politice. Singurul partid național care se încheagase în primăvara anului 1917 era Partidul Național Moldovenesc (aprilie 1917), care s-a afirmat prin realizările lui din anii 1917-1918 (crearea Sfatului Țării, constituirea Republicii Democratice Moldovenești, declarația independenței, realizarea Unirii)⁹. Însă odată cu dizolvarea Sfatului Țării (27 noiembrie 1918), dispăre, practic de pe arena politică și Partidul Național Moldovenesc. Multe alte rămășițe ale social-democraților erau fără nicio prestanță în viața social-politică a provinciei. Cauzele imediate ale acestei stări de fapt erau multe. Să rezumăm doar câteva. Și-a pus amprentă asupra Basarabiei după 1918 faptul că toate deciziile politice se luau la București, iar atragerea unor personalități basarabene în viața politică din centrul țării a diluat într-un fel sau altul viața politică din provincie. Pe deasupra, s-au suprapus și acțiunile subversive ale Moscovei, care au impus statului român îngrădirea unor libertăți democratice în provincie.

O serie de reforme politice care încep să fie realizate de statul român, imediat după 1918 și încununate cu Constituția din 1923, între care introducerea votului universal pentru bărbați care atingeau vârsta de 21 de ani, conduc la unele modificări esențiale în spectrul politic (*garanțiile proclamate de constituție, libertățile cetățenești, guvernarea parlamentară, separația puterilor*) și veneau să insuflă încrederea în edificarea unui stat modern care urma să asigure bunăstarea și prosperarea poporului¹⁰. Introducerea votului universal a mărit ponderea țărănimii în viața

⁹ Ștefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei*, Editura „Universitas”, Chișinău, 1993, p. 35-37. Alexandru Boldur, *Istoria Basarabiei*, Editura „Victor Frunză”, București, 1992, p. 498.

¹⁰ Funcționarea regimului constituțional din România a fost stabilită prin Constituția din anul 1923, care a preluat o mare parte din articolele Constituției din anul 1866. Acest lucru este exemplificat prin faptul că și după anul 1918 s-a menținut vechea practică stabilită de regele Carol I, de a numi guvernul.

politică a țării, numai că această nouă schimbare n-a putut influența direct și rolul politic real al acesteia. Nu puteau fi grăbite lucrurile. Timpul istoric are măsura lui, are legitățile lui obiective, inerente. A fost această perioadă o epocă de tranziție de la un model social-politic la altul, pentru că de cealaltă parte a spectrului politic la guvernare – clasa conducătoare încă nu va renunța la vechiul obicei de a guverna fără a ține cont de interesele celor mulți (a țărănimii)¹¹. Toate acestea au constituit cadrul politic general care au compromis foarte repede atmosfera de entuziasm generată de crearea României Mari. Euforia generală din primul deceniu de după Unire a cedat apatiei generale care începe odată cu anii crizei economice (1929-1933). Să amintim în context de titlul foarte sugestiv al romanului *Întoarcerea din Rai* de Mircea Eliade. O sinteză literară despre generația din primele decenii ale României Mari. Un mesaj zguduitor, actual și astăzi, care semnalează convulsiile sociale și politice ce i-au marcat mai cu seamă pe tinerii intelectuali. Ei simțeau în jurul, dar și în interiorul lor, amenințare, nesiguranță și haos: „știam că acest „Rai” rămase undeva în spatele nostru. Îl pierdusem înainte de a ne fi dat seama că-l cunoscusem”, preciza ulterior Mircea Eliade¹². De asemenea, Constantin Noica, va observa mai târziu ca generația anilor ’30 (ai secolului al XX-lea) a trăit „dezastrul tuturor valorilor”.

Ce-am mai putea adăuga aici în contextul subiectului luat în dezbatere, a dramei trăite de o întreagă generație a Țării, a neamului întreg, din care făceau parte și basarabenii, și luptătorul pentru idealul social și național, Constantin Stere? Din totdeauna luptătorii pentru realizarea unor idealuri sociale, naționale, etico-morale, culturale etc., ca orice deschizători de drumuri, au fost supuși pericolului erorii și decepțiilor. Istoria gândiri politice atesta cu pregnanță ca multe dintre mișcările politice, social-economice, religioase etc., au suferit înfrângeri, doctrinele lor s-au dovedit neviabile sau, cel puțin parțial, eronate. Dar orice greșeala e în același timp un pas spre adevăr. Orice noua realizare a spiritului uman este rezultatul unor anevoioase și chinuitoare căutări de sine, izbânda urmând unui întreg lanț de încercări, nereușite și pierderi¹³.

Câteva generații de basarabeni direct sau indirect au fost martorii prăbușirii uneia dintre cele mai impresionante doctrine din Rusia secolului al XIX-lea, cea a mișcării poporaniste (narodniciste)¹⁴. Cei care au rezistat acestei decepții (printre care și Constantin Stere) au trebuit să reia totul de la început,

¹¹ În perioada 1928-1933 s-au succedat 10 guverne, predominând cele național – țărăniste, președinți ai Consiliului de Miniștri.

¹² Mircea Eliade a scris primele capitole din romanul ce avea să se intituleze „Întoarcerea din rai” spre sfârșitul călătoriei sale de studii în India (1928-1931). La Calcutta redactează primele capitole din romanul numit inițial „Victorii”, iar mai târziu, „Petru și Pavel”. După publicarea „Maitreyi”, care a cunoscut un succes răsunător prin tematica unei povești halucinante a unei iubirii imposibile, revine asupra manuscrisului început la Calcutta. Cartea a fost intitulată definitiv „Întoarcerea din rai” și a apărut în ianuarie, 1934.

¹³ Leonid Cemortan, *Drama intelectualilor basarabeni de stânga*, în Sud-Est, nr. 3, Chișinău, 2000, p. 32-57.

¹⁴ Să amintim în context de reprezentanții lor de frunte: Zamfir Arbore, Nicolae Zubcu-Codreanu, Victor Crăscu, Axinte Frunza, Constantin Stere.

restructurându-și fundamental orientările social-politice spre cele naționale. Alții, total înfrânți, nemaifiind în stare să-și revadă pozițiile, să verifice și să corecteze obiectivele și tacticile, s-au retras din lupta revoluționară (cazul lui Zamfir Arbore). Mircea Anghelescu ne vorbește în acest sens de eșecul unei vieți închinată „camilpetrescian ideii”, iar biograful lui Stere (Z. Ornea) vedea una din explicațiile posibile ale acestui eșec în încercarea sa de a dubla activitatea doctrinarului cu aceea a militantului politic, căci „toți doctrinarii noștri înregimentați în activismul politic au fost niște memorabili înfrânți, de la Kogălniceanu la Iorga”. Adevărata sa vocație, spune el, e dramatică în ordine personală pentru că-i include eșecul, a fost aceea de a oferi „un exemplu de generoasă dezinteresare și de slujire nălțătoare a unui ideal”¹⁵. Dar să revenim asupra legăturii lui Constantin Stere cu viața politică din Basarabia interbelică.

Constantin Stere - doctrinarul Partidului Țărănesc din Basarabia. În Basarabia interbelică, după cum s-a arătat mai sus, preponderente erau partidele de stânga țărăniste, radical-țărăniștii în frunte cu Constantin Stere și național-țărăniștii printre fruntașii căruia, de o deosebita popularitate se bucura Pantelimon Halippa. Partidul Țărănesc din Basarabia constituit în 1918 era unul din oficiu, cu aceiași conducători în frunte (Pantelimon Halippa (1918-1921) și Ion Inculeț (1921-1923), care în fapt militau pentru dezideratele înaintate de mișcarea națională din Basarabia anilor 1917-1918: împărțirea tuturor moșiilor la țăranii, vot universal pentru femei și bărbați, dezvoltarea cooperăției satești, gratuitatea învățământului elementar și descentralizarea administrativă. Meritul lor constă în promovarea și susținerea unei reforme agrare radicale. Confruntările din interiorul partidului au condus la scindarea acestuia. Doar o parte din membrii activi ai partidului, îndemnați de Constantin Stere și Pan Halippa, au acceptat o fuziune cu Partidul Țărănesc din Regat (1921)¹⁶, ceea ce a întărit curentul de stânga și a permis o extindere organizatorică a acestuia în Basarabia. O altă parte, susținută de Sergiu Niță, a fuzionat, ceva mai devreme (1920) cu Liga Populului, alții, în frunte cu Ion Inculeț - cu liberalii (1923)¹⁷.

Stângiștii basarabeni din interiorul Partidului Țărănesc, marea lor majoritate, erau susținători ai „țărănismului” - doctrina ordinii țărănești promovată cu atâta insistență de doctrinarul C. Stere. Ei militau în favoarea menținerii struc-

¹⁵ Zigu Ornea, *Viața lui C. Stere* (cuvânt -înainte de Mircea Anghelescu), București, 2006, p. 7-8.

¹⁶ Neînțelegerile dintre unii membri ai Partidului Național Țărănesc (între cei proveniți din Partidul Național Țărănesc și cei din Partidul Național), cât și poziția față de problemele majore ale țării, au generat puternice convulsii în partid, soldate cu sciziuni. Cele mai grave sciziuni au avut loc în aprilie 1930, când Constantin Stere a părăsit partidul, întemeiat la 6 mai 1931. În octombrie 1932, prin desprinderea grupării Partidului țăărănesc-radical, la 20 noiembrie 1932 (Constantin Stere și-a întemeiat partidul pe baza *Proiectului de program al Partidului țăărănesc* din anul 1921), adaptat la realitățile economice, sociale și politice ale timpului, încercând să impună ideea statului țăărănesc.

¹⁷ În 1926, în urma mai multor consultări, Partidul Țărănesc a fuzionat cu Partidul Național Român, astfel punându-se bazele noi formațiuni politice - Partidul Național Român.

turii agrare a economiei în societatea românească. Conceptul doctrinar al țărănismului se revendica din poporanismul lui Stere, adaptat la realitățile românești din epoca și fundamentat pe principiile unei democrații cât mai largi. Se declara, în fapt, pentru întărirea regimului democratic. Constantin Stere a intrat pe arena politică drept un ctitor al poporanismului românesc, moment reflectat, de altfel, pe larg în publicistica apărută în paginile *Evenimentului Literar* și a *Vieții Românești*¹⁸. Vom observa de fiecare dată o trecere tranzitorie, uneori abia vizibilă, de la ideile socialismului revoluționar la cele liberale. În urma unor nesfârșite căutări și frământări, Constantin Stere se alătură mișcării liberale. Locul lui era, evident, în stânga Partidului Liberal. Ceea ce ar trebui de observat, de scos în evidență de fiecare dată când ne apropiem de opera gândirii politice a lui Constantin Stere – dincolo de acele iminente influențe ale mediului imperial, revoluționar în care s-a format – el n-a văzut teoria socialismului, însușită din imensa literatură rusă, ca o dogmă. A căutat de fiecare dată să găsească elemente de implementare practică în scopul reformării societății românești. Cum vedea Constantin Stere Partidul Țărănist din Basarabia?¹⁹.

Rostul partidelor politice. Orice partid, susținea Stere, „se naște sub presiunile nevoilor sociale și naționale”, dând expresiune aspirațiilor politice ale grupurilor sociale, intereselor lor materiale și credințelor. El niciodată nu poate fi considerat ca o formațiune artificială, izvorâtă numai din bunul plac al fondatorilor sau al conducătorilor. Societatea de atunci nu era omogenă, de aceea Stere consideră că și în lupta politică se afirmă anume mentalitatea acestor categorii sociale. Rostul partidelor era să organizeze masele în vederea luptei politice pentru interesele lor²⁰. Apoi partidul țărănesc, prin firea lui de partid de mase, nu poate avea o altă organizare decât una cu o largă bază democratică. Lărgirea dreptului electoral arunca pe arena politică noi mase, ale căror interese nu se mai pot regăsi în programele vechilor formațiuni. În aceste noi condiții istorice și apar noile partide. (fenomen tipic, de altfel, pentru multe alte țări europene). Este neapărat nevoie de o înțelegere a procesului istoric. Pentru că fiecare etapă istorică înaintază probleme noi. În măsura în care partidul politic este apt să le rezolve el își îndeplinește sarcina istorică. Poate avea partidul țărănist vreun rol politic important în viața publică, se întreabă C. Stere. Pe ce elemente sociale ar putea să se sprijine? Or, numai răspunsul la aceste întrebări îndreptățește „chemarea acestuia la rolul de conducător”²¹.

¹⁸ Constantin Stere, *Cum am devenit director al „Vieții Românești”*. Amintiri fugare, în Preludiu. Proză și articole, Editura „Literatura Artistică”, Chișinău, 1989, p. 87-95 (paginile memorialistice ale lui C. Stere au apărut în numărul dublu (1-2) al *Vieții Românești* din 1933).

¹⁹ Constantin Stere, *Partidul Țărănesc din Basarabia și acțiunea lui politică*, Institutul de arte grafice „VR”, 1922, 32 p; vezi, de asemenea în ediția îngrijită de Vasile Badiu, Constantin Stere, *În viață, în literatură*, Cartea a V-a, Editura „Hiperion”, Chișinău, 1991, p. 514-531.

²⁰ Constantin Stere, *În viață, în literatură*, Cartea a V-a, Editura „Hiperion”, Chișinău, 1991, p. 514-515.

²¹ *Ibidem*, p. 517.

Caracterul Partidului Țărănesc. Orice partid politic trebuie să aibă un substrat material în anumite elemente sociale. S-ar părea că substratul partidului e dat de la sine - țărănimea. Însă în interiorul acestei categorii sociale C. Stere distinge mai multe elemente distincte (nu toți locuitorii satului umblă în „sucman” și „berneveci”). Adevăratul țăran este numai muncitorul pământului, anume această categorie și poate fi temelia solidă a unui adevărat partid țăărănesc (C. Stere nu exclude și alte elemente). Cu alte cuvinte, prin ideologia lui Partidul Țărănesc ar trebui să răspundă la întrebarea: „care este idealul unui stat țăărănesc, a unui stat în care muncitorimea țăărănească nu numai că alcătuiește majoritatea covârșitoare a populației, dar joacă un rol predominant în viața socială, economică și politică?”²². Important este să observăm că însuși C. Stere făcea o delimitare exactă - pe segmentul stângii - a locului și rolului Partidului Țărănesc. Potrivit conceptului doctrinar „linia de demarcațiune între Partidul Țărănesc și celelalte partide muncitorești, **adică la stânga** (s. n. - *M.D.*) poate fi trasă numai de deosebiri în ce privește metoda de acțiune, ca și în ce privește scopurile de realizare imediată”, dar nu și deosebirile ce privesc concepția fundamentală sau scopul final²³.

Partidul Țărănesc și Puterea. Rolul politic al țărănimii este văzut de C. Stere din perspectiva condițiilor concret-istorice a evoluției sociale, de momentul istoric „prin care trece statul însuși”. De altfel, orice partid politic tinde să exercite o acțiune directă asupra vieții de stat și ca „rezultat final să ajungă la putere [...]. Un adevărat partid țăărănesc nu va fi la putere decât atunci când țărănimea însăși va fi la putere”²⁴. Ce avea în vedere C. Stere?

Atunci când această categorie socială va putea determina „toată așezarea vieții economice în conformitate cu ideologia țărănistă, cu postulatele de stat țăărănesc”, când aspirațiunile ei identificate cu progresul statului întreg vor „colora” toată structura statală – numai atunci țărănimea va fi la putere. O participare la guvernare a „țărăniștilor” în colaborare cu alte categorii sociale nu era agreată, pentru că ar putea provoca doar confuzii și dezamăgiri în masele sătești²⁵. Ținând cont de interesele reale ale acestei clase, partidul va trebui să-și desfășoare activitatea în opoziție. Astfel va putea exercita o acțiune mai eficace asupra vieții de stat, decât prin participarea unor reprezentanți în guvern, paralizați sau neutralizați în acțiunea lor prin solidaritatea celor care guvernează. O astfel de participare a partidului la guvernare ar echivala cu renunțarea la adevărata lui misiune²⁶.

²² *Ibidem*, p. 517-518.

²³ *Ibidem*, p. 519.

²⁴ *Ibidem*, p. 520.

²⁵ Țărănimea ar fi singura forță pe care se putea rezema o acțiune politică, cum de altfel și în celelalte provincii care s-au unit cu țara.

²⁶ *Ibidem*, p. 521. În urma alegerilor parlamentare din noiembrie 1919, Partidul Țărănesc a încheiat acord de colaborare cu alte partide (PN, PND, PDU), pentru constituirea unui bloc par-

Criza în sânul Partidului Țărănesc din Basarabia. Din punct de vedere național, țărănimea ar fi singura forță socială vie în Basarabia, iar importanța politică a țărănimii e cu atât mai mare cu cât numai ea prin caracterul ei etnic asigură unitatea națională. Însușirile ei caracteristice nu le-au putut „corupe urgia istoriei”²⁷. Basarabia nu are industrie, orașele ei sunt simple centre administrative, loc de târg pentru populația din împrejurimi. În urma exproprierii vechii nobilimii, țărănimea a rămas unica forță economică a Basarabiei. Nu este „de mirare”, constata C. Stere, că „în epoca revoluționară, Sfatul Țării a fost un organ prin esența lui pur țărănesc, care a putut proclama Republica Moldovenească, cu toată rusificarea claselor și a păturilor sociale suprapuse și în urmă, a reușit să dicteze unirea cu România”²⁸. Elementele conducătoare ale Partidului Țărănesc au fost recrutate din foștii deputați ai Sfatului Țării, iar rezultatele alegerilor au demonstrat cu prisosință că anume această grupare politică a reușit cu succese să facă apel la masele țărănești.

Ultimele alegeri (din noiembrie a 1919) au scos în evidență criza din interiorul Partidului Țărănesc. Conducătorii partidului, în opinia lui C. Stere, au neglijat cele două condiții: 1) materială (organizarea maselor în vederea luptei politice); 2) morală (ideologia, doctrina pe care să se sprijine). Lipsă de doctrină lasă fără busolă toată mișcarea politică. Basarabia, în urma Unirii, nu putea da reprezentanți în guvern decât pe țărăniști, deși aceștia nu au fost aleși în conformitate cu principiile parlamentare. Însă situația a continuat. Și într-o serie de guverne ulterioare Basarabia va fi reprezentată de aceleași persoane „care își puneau semnătura, rând pe rând [...] și care exprimau concepții politice contradictorii”²⁹. Or, acești reprezentanți ai grupării țărăniste din Basarabia au creat un fel de „fetișism” al colaborării cu orice preț, cu orice guvern de la București. Criza în interiorul Partidului Țărănesc din Basarabia a și fost provocată de disputa pe marginea „colaborării”.

„Cele două căi” văzute de C. Stere. Motivele crizei izbucnite în Partidul Țărănesc din Basarabia au scos în evidență spectrul unor conflicte politice, care demult îl frământau pe C. Stere. În toate conflictele politice patimile se aprind ușor, iar tonul polemicilor atârână „de gradul culturii sufletești” al fiecăruia. În mare, C. Stere era convins că problema „colaborării” a apărut în Partidul Țărănesc din Basarabia numai din cauza caracterului regional și izolat al acestui³⁰. Întrucât Basarabia nu avea nuci parlament, nici guvern propriu, era evident că un partid izolat nu-și putea asigura nici „o înrăurire asupra legislației și operei

lamentar prezidat de Alexandru Vaida-Voevod. Numirea lui Alexandru Averescu în funcția de președinte al Consiliului de Miniștri (13 martie 1920), marca, între altele, intrarea Partidului Național și a Partidului Țărănesc în opoziție pentru o lungă perioadă de timp.

²⁷ *Ibidem*, p. 521-522.

²⁸ *Ibidem*, p. 522.

²⁹ *Ibidem*, p. 523.

³⁰ *Ibidem*, p. 524.

de guvernământ”. În aceste condiții, C. Stere considera că Partidul Țărănesc din Basarabia avea două căi: 1) să-și afirme caracterul de partid al maselor și să caute apropiere pe temeiul ideologic comun cu grupări din alte provincii românești³¹; 2) sau să-și asigure o colaborare la guvern într-o formațiune guvernamentală (cu partidele clasice, deja existente), pentru „a-și împărți apoi sferile de influență și a trage foloase, proporțional cu miza adusă de fiecare”. Să observăm că cea de a doua cale de colaborare cu partidele istorice, – o cale „oportunistă”, în opinia lui C. Stere, – era agreată de mulți basarabeni, care considerau că ar putea aduce țăranimii basarabene „foloase reale”. C. Stere avea convingerea că este o cale greșită, chiar dacă la moment ar da unele foloase. Pentru că „ruina morală a partidului” ar conduce, în final, la „violarea principiilor esențiale” ale acestuia. Primejdia cea mai mare pentru România nouă o vedea în reînvierea aceluia sistem ce se realiza prin schimbările de regim de „rotativă”, practici vechi din trecutul nostru parlamentar, care nesocotește total voința electoratului. Mai mult, aceasta ar însemna în realitate ajutorul dat în numele țăranimii, – partidelor vechi spre a strivi prin „silnicie și corupție” și Partidul Țărănesc din Regat”, care abia încearcă să se afirme. Ce autoritate morală mai poate avea Partidul Țărănesc din Basarabia „în urma acestei lașități și/sau dezastru moral”, – se întreba cu gravitate C. Stere³².

Se va pronunța vehement și pe marginea „Legii agrare și a politicii generale”. Legea lui M. Kogălniceanu (1864), o vedea imperfectă, odată ce a condus în final la o sărăcire și mai pronunțată a maselor, la dependența acestora de clasa marilor proprietari și arendași. Legile de tocmeli agricole sunt numai o verigă în lanțul care încătușează țăranimea. De aceea, Partidul Țărănesc din Basarabia poate avea doar o singură cale – „înțelegerea cu grupările din restul țării” în scopul de a avea o organizație cu o largă bază democratică³³. Aceste considerente înaintate de C. Stere erau întemeiate pe o profundă cunoaștere a situației reale a stării de criză prin care trecea Partidul Țărănesc din Basarabia și raportate la situația politică în Statul Român. Paradoxul situației înclină ambiguu spre cei care i-au reproșat lui C. Stere tocmai aceste mari adevăruri. Iuliu Pascu, spre exemplu, după ce își vărsa toată amărăciunea rezervată luptătorului basarabean (deși, urmărește toată activitatea lui de la „profesor și om de știință, romancier tendențios, revoluționar și om politic român”), va sugera sarcastic „C. Stere nu a simțit românește destinul României în cadrul european și nici idealurile poporului roman ca român pur și simplu. Ci s-a văzut pe el ca luminător și conducător al poporului român, mânat în luptă nu pentru propria fericire, ci pentru distrugerea țarismului ... Profesor sau om de știință, Stere rămâne un pasionat al revoluției

³¹ Această cale C. Stere o considera întemeiată pe considerațiuni principiale, pe când cea de a doua ar fi fost o tactică oportunistă, de aceea nu o agreea.

³² *Ibidem*, p. 524-525.

³³ *Ibidem*, p. 528-531.

antițariste și un inadptabil al idealurilor noastre pur românești³⁴. Ce am putea noi, cei de astăzi, să-i răspundem? (De altfel, ca și cei de ieri)³⁵.

N-a „simțit românește” destinul României, pentru că el, C. Stere a știut să-l simtă basarabenește. A fost dintre acele individualități care împart lumea în două tabere: cei care aderă și cei ținesc cu săgețile lor otrăvite. Dușmanii lui n-aveau cum să înțeleagă că în sufletul lui se ridică flacără eroului creator de istorie. Nicăieri între oameni nu s-a simțit mai bine, decât între „florile lui exotice de la Bucov”³⁶. Vrajmășia contemporanilor față de Stere „a avut o calitate – a fost fățișă”, constata pe bună dreptate P. Șeicar³⁷.

Concluzii. În lumina acestor fapte și mărturii C. Stere apare ca o personalitate neordinară în mediul social-politic al României de la intersecția celor două secole. Mediul de formație culturală și politică al lui Stere a fost unul ambiguu. El va fi marcat totalmente de specificul basarabeanului plămădit în Imperiul Rus. Acel mediu i-a creat un dezechilibru sufletesc pentru tot restul vieții. A fost, de fapt, un exilat în lumea rusească, apoi în cea românească. N-a fost membru al socialiștilor ieșeni, deși a colaborat intens la *Evenimentul literar* și îi vedea întruniți pe o largă platformă democratică. Va reuși să-i atragă pe unii în Partidul Liberal (*Tinerimea generoasă*). Era considerat de liberali „șef al stângii partidului”, intrând de la bun început într-un conflict, mai întâi nedeclarat și abia sesizabil, iar apoi tot mai accentuat și mai deschis, cu casta politică („siberianul” era temut de ei”) (!). În plus, s-a adăugat și dramatica dezbinare dintre Constantin Stere și alți intelectuali basarabeni militanți pentru cauza națională și democrație din partidul țărâniștilor.

După cum observa exegetul Pavel Balmuș, moto-ul din fruntea cărții *Documentări și lămuriri politice* (1930)³⁸, preluat de C. Stere din lucrarea lui Platon (Republica, cartea a II-a), este revelatoriu pentru a-l înțelege, a-l judeca, a-l explica pe cel care a fost basarabeanul C. Stere. Sunt cuvinte vechi (motto-ul), care rezumă un etern adevăr moral și care i-au servit călăuză în viața lui zbuciumată: „[...]’Așa fiind omul drept, el va fi biciuit, pus la cazne, înlănțuit, că i se vor arde ochii și că, după ce va fi îndurat toate grozăviile, va fi tras în țeapă. Atunci el va înțelege că trebuie să vrei nu să fii, ci să pari a fi drept”. Vom mai notă că în ultimele zile de viață C. Stere (iunie 1936) îl sfătuia pe fiul său: „Să-ti faci din propria conștiință un judecător”. Tocmai în albia celor reținute din „Republica” platoniciană de cândva³⁹.

³⁴ Iuliu Pascu, *Constantin Stere în adevărat-i lumină*, în „Revista critică”, nr 1, ianuarie-martie, Iași, 1936 (Apud, E.N., *Ideii, oameni, cărți*, în „Viața Basarabiei”, nr.3-4, 1936, p.188).

³⁵ *Ibidem*, p.188.

³⁶ Vladimir Cavarnali, *Prăbușirea uriașului de la Bucov*, în „Viața Basarabiei”, nr.9, septembrie, 1936, p. 612-613.

³⁷ Pamfil Șeicar, *Un singuratic. C. Stere*, Editura „Europa Liberă”, Madrid, 1956, p.18.

³⁸ Vezi: Constantin Stere, *Documentări și lămuriri politice: Preludii: Partidul Național Țărănesc* „Cazul Stere”, Atelierele „Adevărul”, București, 1930.

³⁹ Pavel Balmuș, *Constantin Stere: reconsiderări, reconstituiri*, în „Basarabia”, nr.1-3, 2000, p. 140.

În țară, deși nu mai avea de a face cu străinul, rămase singur, înstrăinat de ai săi la apusul vieții, neglijat prin tăcere și lăsat uitării. Singur devenit terenul unei formidabile contradicții între greutatea proprie a destinului și forța apăsătoare a conștiinței (examenul de conștiință). Căci, conștiința nu știe să se vrea altfel decât stăpână. Paradoxul conștiinței e că omul destinului e în același timp și omul libertății. Personalitatea lui C. Stere, credem, a fost marcată anume de acest paradox al conștiinței greu de decelat, de aceea și interpretările istoricilor sunt atât de contrariate în timp. Constantin Stere a avut în viața sa câteva linii directe ale întregului său comportament național și politic ce izvorau din credințe și principii ce nu l-au părăsit toată viața, respectiv: soarta Basarabiei și soarta țărănimii în contextul unei românități antrenate pe calea modernității și democrației. Anume aici se află semnificația majoră a lecției pe care C. Stere a ținut-o cu atâta strălucire în fața contemporanilor, dar și în fața posterității.

Summary

The critical recovery of the political & cultural works of Constantin Stere, depict a fascinating evolution of his political persona – his journey from socialism to liberalism to populism. A young Russophile who became a Germanophile in the years before The First World War. He distanced himself from Popular Socialism growing fonder of the ideals of national liberalism, which promoted empowering and emancipation of the masses and the democratization of the society as a whole. The environment what shaped Constantin Stere's personality and views was ambiguous to say the least. He was deeply influenced by the Russian Imperialist politics and went seeking a more liberal environment in the Romanian Kingdom. He establishes there hoping to find the perfect environment - open to development and modernization. Yet the reality proved to be quite different. His deportation - granted by the Tsarist police impeded his future political career in the country. For the rest of his life he'll be treated as a stranger in the Romanian society. On top of everything there was also the painful dissension between him, the intellectual Bessarabian society and the Popular Party.

This painful break up from the heart of the Bessarabian nationalist democratic movement was deeply felt yet despite his political misfortunes he remained a fierce fighter for radical reforms and the modernization of society what militated for a new Democratic Romania.

STUDII

Ilie Gulica*

REUȘITA ELEVILOR MOLDOVENI ÎN ȘCOLILE PRIMARE RUSE DIN BASARABIA (ANII 60 AI SECOLULUI XIX– ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX)

Mișcarea de deschidere a școlilor publice ruse s-a intensificat în Basarabia în anii 60 ai secolului XIX. Inițial, școlile publice au fost deschise și întreținute numai în baza contribuțiilor comunităților rurale. Ținând cont de importanța politică pe care o avea instrucțiunea publică rusă în Basarabia, mai ales în condițiile apariției statului modern român, la începutul anilor 70, guvernul țarist a început să finanțeze parțial deschiderea școlilor publice și să acorde instituțiilor administrative instrumentele necesare pentru rusificarea populației românești. În perioada 1876–1886, între Prut și Nistru, au fost instituite cele mai multe școli ministeriale-model din întregul imperiu, efort care denotă importanța acordată de către autoritățile ruse instrucțiunii publice în Moldova de Est¹. În plus, aceleași autorități au întreprins o serie de acțiuni destinate să susțină Direcția școlilor publice în campania acestuia de a deschide și întreține școlile publice, dintre care menționăm în principal acordarea înlesnirilor privind satisfacerea serviciului militar, semnarea contractelor privind deschiderea și întreținerea școlilor cu comunitățile rurale și obligarea zemstvelor județene de a aloca mijloace pentru instituțiile de învățământ primar.

Campania de deschidere a școlilor publice a fost însoțită de trecerea școlilor parohiale germane și a celor deschise de România în județele Cahul, Bolgrad și Ismail în administrația Ministerului Instrucțiunii Publice². Începând cu 1884, regimul țarist a invitat Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse să participe la mișcarea de deschidere a școlilor primare, prin instituirea școlilor bisericești-parohiale. Și deși regimul a acordat libertate deplină în acest sens Bisericii Ortodoxe Ruse, instituția de învățământ care se bucura de dreptul de a forma supușii ruși în Basarabia a rămas școala ministerială, și nu cea bisericească-parohială.

* **Ilie Gulica**, doctorand, redactor-șef adjunct la JURNAL de Chișinău.

¹ L. Marian, *Cultura și școala*, în „Basarabia. Monografie, sub îngrijirea Dlui Ștefan Ciobanu”, Impimăria Statului din Chișinău, 1926, p. 10–15.

² Gulica Ilie, *Învățământul primar în coloniile germane din Basarabia sub regimul țarist (a doua jumătate a secolului XIX – începutul secolului XX)*, în „Studia universitatis Moldaviae. Revistă științifică a Universității de Stat din Moldova”, Chișinău, 2013, nr. 4 (64). p. 30.

În pofida cheltuielilor efectuate de către guvern, zemstve și comunitățile rurale, se știe că elevii moldoveni au înregistrat rezultate modeste la învățatură în școala rusă. Conform recensământului din 1897 din Imperiul Rus, românii reprezentau etnia cu cea mai mică pondere de știutori de carte: 10,5% bărbați și 1,7% femei. Demersul nostru urmărește identificarea factorilor care au determinat această realitate, precum și ponderea fiecăruia dintre aceștia în peisajul analfabetismului basarabean.

* * *

Se știe că obiectivul principal al școlii ruse în Basarabia, de altfel ca și în celelalte gubernii cu populație nerusă, era învățarea limbii ruse, și nu comunicarea de cunoștințe de cultură generală. Este vorba de un scop destul de dificil în contextul lipsei de învățători de limba rusă, al dificultății acestei limbi și penuriei de mijloace în ceea ce privește asigurarea școlilor deschise de către Direcția școlilor publice și Consiliul eparhial școlar. De exemplu, școlile bisericești-parohiale, pe care contau autoritățile țariste în campania de rusificare, aveau între 10 și 30 de elevi. Învățători în aceste instituții de învățământ erau absolvenți ai școlilor ministeriale de două clase, paracliseri și chiar preoți. Elevii nu erau asigurați cu rechizite și manuale. În plus, majoritatea dintre aceștia erau moldoveni, care nu vorbeau deloc limba rusă. Din această cauză, învățătorii se confruntau cu dificultăți în a-i învăța să reproducă corect și coerent ceea ce citeau. În cele mai multe cazuri, învățătorii numiți de preoți erau incapabili să le predea elevilor materia și nici nu vorbeau rusește. Deși legea privind organizarea școlilor bisericești-parohiale prevedea comunicarea anumitor cunoștințe elementare elevilor, obiectivul acestui tip de instituții era cu totul altul, și anume învățarea limbii ruse. Învățătorii care încercau să acorde atenție și altor aspecte ale programei erau admonestați imediat de către inspectorii școlari. În cazul școlii bisericești-parohiale din satul Buiucani, un inspector semnala învățătorului Volodihin că acordă o prea mare atenție „deprinderilor mecanice”, scăpând din vedere că „în școala pentru alo-genii, elevii trebuie să fie învățați să vorbească rusește”³! Această obsesie a autorităților școlare nu era realizată complet nici măcar în școlile ministeriale de două clase, considerate cele mai potrivite pentru formarea oamenilor ruși.

În anul de studii 1885–1886, directorul Direcției școlilor publice (???) menționa că în școlile ministeriale de o clasă au fost înregistrați 9 514 elevi (8 225 de băieți și 1 289 de fete), cu 465 de elevi mai mult decât în anul trecut. Prezentând numărul elevilor care au susținut examenele de absolvire, acesta a precizat că școala rusă din Basarabia avea succesul pe care l-ar fi putut atinge în mediul populației străine. În același timp, el menționa că au fost înregistrate dificultăți privind predarea muzicii bisericești, deoarece această disciplină nu se preda

³ Arhiva Națională a Republicii Moldova, Fondul 316, inventarul 5, dosarul 107, fila 48 (În continuare: ANRM, F. 316, inv. d. 107, f. 48).

corect în seminarele de învățători. Și majoritatea învățătorilor erau angajați în școli în urma susținerii examenelor de obținere a dreptului de a preda în școlile primare. Directorul dădea asigurări că absolvenții acestui tip de școli erau supuși unor examene serioase, la absolvire fiind admiși doar cei care însușiseră „conști-ent” cursurile „atât cât era posibil pentru străini”. În școlile ministeriale, elevii erau examinați de inspectori. El releva că, în școlile din Basarabia, era necesară o exigență deosebită la organizarea examenelor, deoarece elevii care încheiau cursurile școlii primare la o vârstă relativ fragedă se aflau, până la satisfacerea serviciului militar obligatoriu, sub influența mediului în care nu se vorbea limba rusă și unde ei înșiși uitau cunoștințele atât de greu acumulate în școală.

Afirmațiile directorului privind rigoarea procesului de studii contrastează cu constatările directorului Seminarului de învățători de la Bairamcea, care, la 11 octombrie 1885, după verificarea lucrărilor de admitere ale absolvenților școlilor ministeriale de două clase din Glodeni, Chiperceni și Unțești, îi comunica celui dintâi despre faptul că majoritatea candidaților la admitere nu știau limba rusă, nu cunosc hotarele guberniei, iar unii nici măcar județele Basarabiei. Mulți elevi nu aveau nicio închipuire despre principalele evenimente ale istoriei Rusiei. În încheiere, directorul seminarului consemna predarea foarte proastă a tuturor disciplinelor în cele trei școli menționate⁴.

Deși în Basarabia au fost deschise, între 1876 și 1886, cele mai multe școli ministeriale-model din întregul imperiu și deși au fost făcute cheltuieli „importante” în domeniul instrucțiunii publice, autoritățile centrale criticau ritmul lent de rusificare a guberniei. Guvernatorul provizoriu al Basarabiei și Odesei, generalul de infanterie Hristofor H. Roop, a întreprins o vizită în Basarabia în 1886, în urma căreia a constatat, „cu adâncă mâhnire”, că „nu se observă roadele învățământului în numeroasele școli publice, deoarece mulți săteni după ce le-au absolvit, având chiar și armata făcută, aproape pretutindeni nu știu sau poate nu vor să răspundă în limba rusă la întrebările puse”. Generalul a mai observat că, din cei 20 000 de elevi care figurau pe listele școlilor sătești din Basarabia, absolveau aceste instituții nu mai mult de 5–6%, așa încât cheltuielile importante ale guvernului, zemstvei și ale comunităților sătești – până la 300 000 de ruble anual – deveneau zadarnice⁵.

În opinia inspectorului școlar A. Uvarov, prezent la discuția generalului H. Roop cu elevii școlii din Căinari Vechi, „deplina cunoaștere a limbii ruse” nu se putea obține, într-o măsură oarecare, din cauza naționalității elevilor, mediului în care aceștia locuiau și auzeau numai „vorba moldovenească”, precum și a perioadei scurte de aflare a elevilor în școli⁶. Preocupat de problema „contopirii depline a Basarabiei cu Rusia”, generalul H. Roop, în scrisoarea din 22 septem-

⁴ ANRM, F. 316, inv. 8, d. 4, f. 240–241.

⁵ Gheorghe Negru, *Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia*, Editura Prut Internațional, Chișinău, 2000, p. 33.

⁶ L. Marian, *op. cit.*, p. 34.

brie 1888, a recomandat administrației guberniale responsabilă de învățământ să pună în viitor la baza activității școlilor niște principii prin care școlile publice ale acestei „periferii” ar satisface necesitățile reale ale populației și ar contribui la rusificare.

Drept răspuns la observațiile lui Roop, guvernatorul Konstantinovici a reperat mai multe cauze privind răspândirea redusă a limbii ruse printre populația moldovenească: 1) influența slabă a elementului rus asupra populației băștinașe din cauza rigidității celei din urmă; 2) numărul redus de școli în gubernie, în special în județele populate compact de moldoveni; 3) dificultatea de a învăța limba rusă chiar și la nivelul pe care îl oferea școala. Potrivit guvernatorului, până la învățarea scrisului și cititului, învățătorul care nu știa limba moldovenească era obligat să spună elevilor denumirile diferitor obiecte în limba rusă. De exemplu, lua cartea și o arăta copiilor, spunându-le că aceasta se numește «книга», apoi trecea la fereastră și spunea că se numește «окно», la scaun – «стул» etc. Învățând câteva denumiri, elevul se întorcea acasă unde nu auzea niciun cuvânt în limba rusă, iar a doua zi, venea la școală și, uitând cele învățate cu o zi înainte, învățătorul trebuia să o ia de la început. În cele din urmă, când elevul trebuia să învețe pe de rost 100–200 de cuvinte, era necesar să se treacă la alt subiect mai dificil, la noțiunile abstracte etc. Însă timpul pentru studii trecea și copiii mergeau pe la casele lor pentru a-și ajuta părinții la muncile agricole sezoniere și, după o absență de trei–patru luni, uitau mai mult de jumătate din cele învățate. Și astfel, pentru învățători, începea din nou munca extenuantă de a restabili în memoria copiilor ceea ce aceștia învățaseră anterior.

În cele din urmă, guvernatorul menționa: „În asemenea condiții, nu este de mirare faptul că școlile satești au absolvenți cu puține cunoștințe de limbă rusă. Astfel se explică numărul redus al absolvenților școlilor satești. Cei care reușesc să termine sunt elevi buni, în special cei care au cunoștințe bune la limba rusă. Un număr considerabil de copii nu mai așteaptă să susțină examenele, ci sunt luați la lucrările de câmp, apoi, rămânând printre populația care nu vorbește rusește, uită puținele cunoștințe pe care le-au dobândit la școală. Același lucru se întâmplă cu cei care reușesc să susțină examenele. Cei care au făcut serviciul militar în termen (patru–cinci ani) se obișnuiesc să comunice destul de bine rusește, însă, întorcându-se în satele lor natale, uită din nou să vorbească rusește”. Cu toate acestea, guvernatorul Konstantinovici încheia pe o notă optimistă: „Trebuie să recunoaștem că numărul satelor care nu vorbesc, dar care înțeleg limba rusă începe să crească cu fiecare an atât prin intermediul școlii, cât și al serviciului militar, fenomen ce se observă în special în localitățile în care există școli. Generațiile care vor trece prin școală și serviciul militar vor fi pe o treaptă mai înaltă în cunoașterea limbii ruse decât locuitorii actuali ai satelor”.

Pentru a impulsiona procesul rusificării, guvernatorul propunea o serie de acțiuni: majorarea numărului de școli cu susținerea statului; deschiderea unei biblioteci pe lângă fiecare școală pentru lectura în afara clasei atât a elevilor, cât

și a maturilor; organizarea în cadrul școlii a întâlnirilor între învățători, preoți și sătenii alfabetizați; dezvoltarea muzicii bisericești; formarea corurilor laice; numirea în funcțiile publice a persoanelor care cunoșteau limba rusă. De asemenea, conducătorul guberniei menționa că toate aceste măsuri, cu excepția celei din urmă, ar fi putut fi luate pe neobservate, deoarece țineau de instrucțiunea publică. În ce privește cea din urmă, pentru aplicarea ei, ar fi fost nevoie de reținere și prudență, pentru a nu provoca suspiciuni în mediul populației conservatoare⁷.

În același timp, Consiliul de Miniștri a solicitat ministrului Instrucțiunii Publice și celui de Interne să elaboreze măsuri concrete în acest sens. Nu știm detaliile acestei ample acțiuni, ci doar că ministrul Instrucțiunii Publice, Deleanov, în conformitate cu concluzia episcopului Circumscripției de învățământ Odesa, a prezentat Consiliului de Miniștri următoarele propuneri: 1) din mijloacele zemstvelor din Basarabia să fie deschise școli sătenești în toate localitățile cu populație nerusă, acolo unde nu erau, iar în satele mari unde funcționau deja școli să se mai înființeze câte una; 2) în toate funcțiile administrative din satele moldovenești să fie alese și promovate în exclusivitate persoane care absolviseră școala și care cunoșteau temeinic limba rusă; 3) toată corespondența de serviciu să fie întreținută de acești funcționari în limba rusă.

La rândul său, guvernatorul provizoriu din Odesa, deși a împărtășit pe deplin opinia ministrului Instrucțiunii Publice expusă în punctul doi, luând în considerație repartizarea neuniformă a populației moldovenești în județele guberniei Basarabia, concentrată mai ales în partea de nord a acesteia, a remarcat că numărul școlilor ce urmau să fie deschise era cu totul insuficient pentru a obține rezultatele scontate. Spre deosebire de ministrul Instrucțiunii Publice, Deleanov, care considera necesar de a deschide școli în toate localitățile românești, generalul H. Roop a ținut să sublinieze că lucrul acesta era de trebuință doar în satele locuite preponderent de moldoveni, considerând absolut inutil a cere zemstvelor județene, unde nu sunt moldoveni, noi sacrificii pentru învățământ⁸.

Aceleași probleme au fost discutate și în cadrul ședințelor Consiliului de Miniștri din 7 și 21 martie 1889. În discursurile ministrului Instrucțiunii Publice, ministrului de Interne, ober-procurorului Sf. Sinod, guvernatorului Novoroșiei și Basarabiei, s-a menționat existența în Basarabia a unor „condiții nefavorabile” care împiedicau rusificarea rapidă a moldovenilor, rusificare ce urma să fie înfăptuită prin deschiderea, într-un timp scurt, a unui important număr de școli bisericești-parohiale, pe banii colectați de la populația locală. Este vorba de preponderența moldovenilor asupra etniilor conlocuitoare din Basarabia și lipsa unei înțelegeri privind necesitatea învățării limbii ruse. Clerul basarabean era

⁷ Tatiana Chicaroș, Valentin Tomuleț, *Unele probleme privind implementarea limbii ruse în rândurile populației din Basarabia în sec. al XIX-lea (Pe marginea unui raport secret al guvernatorului Basarabiei Aleksandr Konstantinovič)*, în „Universitatea de Stat din Moldova, Studia Universitatis. Revistă științifică”, nr. 10 (60), Chișinău, 2012, p. 44–45.

⁸ Gheorghe Negru, *op. cit.*, p. 39.

de asemenea compus aproape în exclusivitate din locuitorii băștinași și nu avea suficientă știință de carte rusească. Mai mult, numărul parohiilor din Basarabia era extrem de mare (mai mult de 1000), însă acestea aveau puțini enoriași. Ca rezultat, clerul de aici era extrem de sărac, iar atragerea în posturi, așa cum trebuia, a persoanelor suficient de instruite din guberniile rusești era foarte dificilă.

În aceste condiții, implementarea instrucțiunii rusești în Basarabia nu se putea înfăptui decât treptat și fără constrângerea populației locale, cu ajutorul unor măsuri excepționale. Astfel, deschiderea în eparhia Chișinăului, din veniturile domeniilor mănăstirești închinat Locurilor Sfinte de la Răsărit, a unei școli pentru femei, având 300 de locuri, și a unui seminar teologic, cu o școală parohială exemplară, trebuia să contribuie, pe de o parte, la instruirea rusească a preoților din rândul populației locale, iar pe de altă parte, prin aceeași instruire rusească a femeilor, să introducă limba rusă drept limbă vorbită în familiile clericilor de la sate. Totodată, trebuia continuată deschiderea unui număr cât mai mare de școli sătești cu mijloacele Ministerului Instrucțiunii Publice. Toate instituțiile de învățământ sus-amintite – s-a menționat la ședințele Consiliului de Miniștri din 7 și 21 martie 1889 – vor căpăta desigur, cu timpul, rezultatele scontate din chestiunea rusificării guberniei Basarabiei, în special dacă va exista o tendință fermă din partea instituțiilor corespunzătoare și din partea șefilor locali... Deja se poate vedea efectul grijii permanente a guvernului din ultimul deceniu. Dacă cu zece ani în urmă, în Basarabia existau 198 de școli publice cu predare în limba rusă, în 1889 existau 395 de asemenea școli. Analizând situația din Basarabia, Consiliul de Miniștri a ajuns la concluzia că „creșterea considerabilă a numărului de școli bisericești-parohiale în gubernia Basarabia se poate înfăptui doar atunci când va crește numărul clericilor care știu carte rusească, iar vorbirea rusească va fi înțeleasă de populația locală. În timpul de față însă rolul principal în răspândirea învățământului primar în limba rusă, în scopul rusificării acestei periferii, trebuie să-l joace școlile Ministerului Instrucțiunii Publice”. În condițiile din Basarabia, propunerea ministrului Instrucțiunii Publice de a numi în posturile de conducere a școlilor de la sate doar persoane ce aveau știință de carte rusească putea fi transpusă în viață numai „cu timpul, pe măsura răspândirii în mase a vorbirii rusești, însă spre acest scop trebuie să se tindă permanent”⁹.

În pofida acestei resemnări, autoritățile guberniale au continuat să supravegheze instruirea rusească între Prut și Nistru. La o lună de la ședințele sus-menționate din cadrul guvernului, episcopul Circumscripției de Învățământ Odesa a efectuat o inspecție în nordul Basarabiei, în urma căreia a constatat că, în unele școli, se foloseau cărți neaprobate de către minister; elevii tuturor școlilor nu erau învățați să citească expresiv, chiar și fragmentele pe care le învățaseră pe de rost, de asemenea, nu puteau povesti conținutul acestora; socotitul în gând nu ocupa locul adecvat printre celelalte exerciții; absolenții școlilor nu știau

⁹ Gheorghe Negru, *op. cit.*, p. 38.

unitățile de măsură și de greutate rusești; elevii nu erau învățați să scrie caligrafic; arta plastică și desenul liniar erau absolut uitate în școli; în multe instituții de învățământ nu existau Ceasloave și Psaltiri; învățătorii nu cunoșteau literatura metodică privind școala primară; în unele școli, lipsea complet disciplina; directorii școlilor Ocolina, Ciocâlneni, Râșcani nu corespundeau funcțiilor lor; nu se cânta imnul de stat în multe școli; în școlile județene Soroca, Hotin și Bălți, predarea limbii ruse era cu totul neadecvată; unele școli nu erau vizitate de către inspectori câțiva ani la rând ș.a.¹⁰, deși acestea, subliniem, continuau să ofere un contingent important din învățătorii școlilor publice!

Deoarece rusificarea Basarabiei nu putea fi înfăptuită doar prin școală din cauza mediului românofon, în urma vizitei generalului H. Roop, s-a decis ca acțiunile din domeniul educației să fie concertate cu colonizarea „forțată” a județelor Orhei, Mohilău (!), Soroca, Chișinău cu elemente slave. În același timp, Basarab relatea pentru cititorii „Telegrafului” de la București că guvernatorul Basarabiei, generalul Konstantinovici, ar fi primit un ordin să propună țăranilor din aceste județe condiții avantajoase pentru a emigra în Caucaz și în gubernia Samara, unde existau deja mai multe sate cu comunități originare din Basarabia¹¹. Plecarea moldovenilor era achitată din banii guberniei.

Peste patru ani, la 18 mai 1893, inspectorul școlilor bisericești-parohiale din județul Chișinău, Mihail Ceachir, inspectând școlile din satele Băcioi, Horești, Costești, Bardar, Ialoveni, Trușeni și Cojușna, județul Chișinău, a stabilit că aceste șapte instituții de învățământ au avut în anul de studii 1892–1893, în total, 67 de absolvenți, câte nouă elevi în fiecare școală. Membrul Consiliului eparhial școlar menționa în raportul său că, absolvenții acestor instituții au păstrat din școală doar capacitatea de a scrie și a citi, a număra și a socoti și a spune pe de rost principalele rugăciuni. Iar în ceea ce privește reproducerea conținuturilor din ce au citit sau a anumitor evenimente din Sfânta Scriptură, din absolvenți au putut să facă acest lucru doar șase–șapte elevi.

În opinia lui Ceachir, această situație era determinată de lipsa exercițiului lecturii și reproducerii celor citite, de faptul că elevii, după încheierea lecțiilor, își pierdeau orice legătură cu școala, acolo unde ar fi putut să audă limba rusă. Acasă însă, în sat, sau pretutindeni, erau nevoiți să vorbească moldovenește. Ceachir deplângea asigurarea proastă a bibliotecilor școlare și sugera că obligația elevilor de a citi cărțile bisericești i-ar fi făcut pe moldoveni „cetățeni supuși”: „Chiar dacă elevul care a încheiat lecțiile vrea să citească o carte, nu are de unde o lua. Ar împrumuta cărți de la biblioteca școlii, însă nu e pregătit pentru lectura individuală, deoarece nu se poate exprima în rusă. Ca moldovean care trăiește printre moldoveni, el trebuie să vorbească întotdeauna moldovenește în afara școlii. Poate citi doar cărțile din care a învățat și cuvintele care i se explică în

¹⁰ ANRM, F. 316, inv. 5, d. 94, f. 6.

¹¹ Basarab, *Scrisori din Basarabia. 1884–1885*. Vol. 2. Ediție de Aristița și Tiberiu Avramescu, Editura Știința, Chișinău, 2001, p. 22–23.

clasă. Însă el nu are nici aceste cărți. Din numărul total de absolvenți, 67,80% nu au nicio carte, iar ceilalți au Ceasloave și alte cărți didactice. Școala are succes dacă elevul mai mare de șapte ani mai poate scrie, citi și reproduce ceva. Pentru a păstra cunoștințele elevilor și a le înmulți, sunt necesare următoarele: de a li se da în formă de distincții toate manualele necesare: manualul de religie, manualul de citire, cel de aritmetică; Evanghelia și Ceaslovul pentru ca ei să repete ceea ce au studiat în școală; să fie obligați să citească în biserică. Astfel se va cultiva spiritul de bun creștin și de cetățean supus; se vor organiza meditații în școală, în special iarna, se vor organiza lecturi duminicale; trebuie păstrată permanent legătura dintre elevi și școală, această legătură nu se vede nicăieri”¹².

Un alt obstacol imens în calea rusificării elevilor moldoveni (reușitei școlare) era necunoașterea absolută de către copii a limbii ruse. Învățătorul era obligat mai întâi să vorbească rusește și abia apoi să-i învețe a citi și a scrie. În asemenea condiții, școala rusă din Basarabia nu putea avea succesul școlilor din guberniile ruse. Astfel explicau autoritățile promovabilitatea de 5% a școlii ruse din Basarabia.

Recensământul din 1897 în Basarabia a înregistrat un procentaj mic de alfabetizare atât printre bărbați, cât și printre femei. După naționalități și sexe, tabloul știutorilor de carte în Basarabia se prezenta astfel:

Tabelul nr. 1. Datele privind știutorii de carte în Basarabia după naționalități și sexe¹³

Bărbați	%	Femei	%
Germani	63,5	Germani	62,9
Polonezi	55,6	Polonezi	52,9
Evrei	49,6	Evrei	24,2
Ruși albi	42,3	Ruși mari	21,1
Ruși mari	39,9	Ruși albi	11,5
Bulgari	31,4	Bulgari	6,4
Turci	21,1	Ucraineni	3,1
Ucraineni	15,3	Turci	2,4
Moldoveni	10,5	Moldoveni	1,7

După cum se vede din tabelul de mai sus, moldovenii, care alcătuiau 53,5% din populația Basarabiei, erau pe ultimul loc la știința de carte. Situația respec-

¹² Basarab, *op. cit.*, p. 14.

¹³ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. III. Бессарабская губерния. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905, p. XX.*

tivă ar putea fi explicată prin faptul că etniile de altă confesiune decât cea ortodoxă au avut învățământ primar în limba maternă, însă moldovenii și ucrainenii nu aveau același drept. Am putea admite aici că românii din Basarabia au fost cei mai discriminați în raport cu celelalte popoare ortodoxe, în special cu bulgarii, însă această condiție nu a fost determinantă în (ne)reușita elevilor moldoveni în școala rusă.

Comparând datele cu privire la alfabetizare din țările Europei Orientale și cele din Imperiul Rus, observăm că acestea, deși aveau învățământ în limba maternă și obligatoriu, înregistrau următorul procentaj de analfabetism: România – 78%; Bulgaria – 72,1%; Serbia – 79,7%; Grecia – 60,8%. În timp ce la 1900 cele mai alfabetizate țări erau cele cu populație protestantă: Danemarca – 96%, Elveția – 98%, Finlanda – 93%, Germania – 96%, Norvegia – 95%. Coloniștii germani, cei francezi, polonezii și evreii s-au așezat în Basarabia cu sistemul lor de valori, inclusiv cele educaționale, iar legislația școlară țaristă (legea din 1870) le-a oferit dreptul de a studia în limba maternă în primele două clase. Mai mult, în condițiile în care autoritățile școlare țariste nu efectuau regulat controale privind procesul de studii, precum și ale insuficienței numărului de învățători de limba rusă, procesul de studii se desfășura în limbile lor naționale. La începutul secolului al XX-lea, țările cu populație protestantă și cele cu populație catolică își încheiau procesul de alfabetizare¹⁴, în timp ce în Basarabia – dacă ținem cont de limba de predare – acesta nici nu începuse.

**Tabelul nr. 2. Analfabetismul în diferite țări europene în jurul anului 1900
(% din populația peste vârsta de intrare în sistemul educației școlare)¹⁵**

	Bărbați	Femei	Total
Austria (1900)	22,1	25,5	23,8
Belgia (1900)	30,6	33,3	31,9
Bulgaria (1900)	57,9	86,9	72,1
Danemarca (1900)			4,0
Elveția			2,0
Finlanda (1900)	7,3	6,8	7,0
Franța (1901)	14,8	19,8	17,4
Germania			4,0
Grecia (1907)	41,8	79,8	60,8
Irlanda (1901)	13,5	14,0	13,7

¹⁴ P. Chaunu de l'Institut, *La Civilisation de l'Europe des Lumiere*, Flammarion, Paris, 1982, p. 113.

¹⁵ Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*, Editura Polirom, Iași, 2010, p. 190–191.

Italia (1901)	42,5	54,4	48,5
Marea Britanie			10,0
Norvegia			5,0
Portugalia (1900)	67,5	83,4	75,9
România (1899)	67,2	89,1	78,0
Rusia Europeană (1897)	62,5	83,1	73,0
Serbia (1900)	67,3	92,9	79,7
Spania			52,0
Suedia			2,0
Țările de Jos			13,0
Ungaria	34,4	46,9	40,7

O trăsătură comună a statelor din sud-estul Europei era analfabetismul foarte ridicat în mediul femeilor: Bulgaria – 86,9%; Grecia – 79,8%; România – 89,1%; Serbia – 92,9%, Basarabia – 98,3%¹⁶. În cazul femeilor din Basarabia și celor din Timoc, profesorul Universității din Odesa, Al. Kociubinski, explica slaba răspândire a cărții ruse printre reprezentantele sexului frumos din Basarabia prin conservatismul „excesiv” al acestora. Mai mult, în opinia sus-numitului profesor, românele constituiau „pivotalul” neînsușirii de către moldoveni a limbii ruse, „de aceea trebuie să se acorde o atenție specială școlilor pentru fete. Moldoveanca, releva acesta, se deosebește printr-un conservatism extraordinar, este nesociabilă, închisă și atașată înverșunat tradiției și vremurilor vechi”. Kociubinski încerca să demonstreze că problema însușirii limbii străine de către moldoveni nu consta în „incapacitatea absolută” a acestora, ci în școlarizarea moldovenelor: „La începutul secolului trecut [XIX], unul dintre cei mai buni etnografi ai Ungariei, Csaplovics, a remarcat în viața sârbilor un fenomen interesant, că o româncă frumoasă, căsătorită într-un sat sârbesc, peste câțiva ani, va învăța un număr important de consăteni să vorbească limba sa, însă ea va rămâne străină pentru limba sârbească... În timpul unei călătorii pe care am întreprins-o anul trecut [1902] în Timoc, în partea de est a Regatului Sârbesc... am constatat că limba sârbească, drept rezultat al efortului guvernului, este cunoscută de către aproape toți bărbații români. În cârciumile satești, unde se întâlnesc aceștia seri-le, pentru a vorbi despre necesitățile lor, politică, ziare, se aude limba sârbă. Însă părții femeiești din populație limba sârbească îi este puțin cunoscută. Acasă, în familie, între copii, se vorbește absolut românește. Ne-am ciocnit aici, în Serbia, de un fenomen care ne este cunoscut din viața multor sate din gubernia Herson: populația este parcă formată din maloruși: bărbații vorbesc rusește, însă femeile,

¹⁶ *Ibidem*.

între ele, în discuțiile cu soții și copiii lor, în general, în familie, folosesc în exclusivitate limba moldovenească. Astfel, acest exemplu din Regatul Sârbesc arată că nu poate fi vorba de o incapacitate absolută a moldovenilor de a învăța limba străină. Școala sârbească a reușit să facă lucruri importante în ce privește unirea sufletească a populației nesârbești. Însă evident că trebuie să se acorde o atenție deosebită școlii pentru fete”.

Același profesor, referindu-se la reușita școlii ruse din Basarabia, afirma că Basarabia era acoperită de o masă de școli publice – ministeriale, de zemstvă și bisericești” și acestea „își făceau treaba, lucrau pentru stat”. „Însă după ușile școlii viața își face la rândul său treaba ei, și copilul, cu atestatul în mâini, la absolvirea școlii, în același moment, uită acel volum de cunoștințe de limbă rusă pe care, cu un efort enorm, l-a obținut în școală, deoarece el a intrat în ea fără a cunoaște nimic din această limbă. Abia mult mai târziu, serviciul militar renaște în memoria băiatului moldovean cunoștințele sale de la școală.”

Inconsecvența școlii ruse în mediul românesc din Basarabia, după cum menționau autoritățile, nu putea fi cauza principală a nereușitei elevilor moldoveni în școala rusă. Făcând o comparație cu procesul de studii din Franța de până la adoptarea legilor învățământului gratuit și obligatoriu 1881 și 1882, anul de studii începea și se încheia în funcție de lucrările agricole. O asemenea situație a fost înregistrată în Italia în 1886. De asemenea, școlile parohiale germane își umpleau clasele odată cu încheierea lucrărilor agricole¹⁷. Cu toate acestea, promovabilitatea elevilor era una înaltă, germanii fiind cea mai alfabetizată comunitate etnică din Basarabia. Numărul de știutori de carte a început să se reducă în coloniile germane pe măsura rusificării procesului de studii și trecerii școlilor parohiale în administrația Direcției școlilor publice. Drept exemplu, în urma controlului efectuat de Kiril P. Ianovski, precum și a datelor statistice Direcției școlilor publice, s-a constatat „învățătura obligatorie” la germanii din Basarabia, iar Recensământul din 1897 arată că doar 63,5% din germanii Basarabiei știau carte.

Totodată, trebuie menționat faptul că autoritățile ruse nu au reușit în această perioadă să construiască o rețea de școli care ar fi fost capabilă să influențeze în mod determinant dezvoltarea/ rusificarea populației românofone. Datele statistice arată, pentru 1914, raportul dintre învățători și locuitori de 1:1600, în timp ce pentru ca școala să dea un rezultat în acest sens, potrivit istoricului italian Carlo M. Cipolla, este nevoie de o relație minimă de un învățător/o școală la 1000 de oameni¹⁸. La sfârșitul secolului XIX, în țările dezvoltate, a fost înregistrat un raport de trei învățători la 1000 de locuitori.

În guberniile baltice, a fost înregistrat același fenomen după rusificarea școlilor: „Triste rezultate ale acestei politici în domeniul instrucțiunii publice nu

¹⁷ Ilie Gulica, *Învățământul primar în coloniile germane din Basarabia sub regimul țarist (a doua jumătate a secolului XIX – începutul secolului XX)*, în „Studia universitatis Moldaviae. Revistă științifică a Universității de Stat din Moldova”, Chișinău, 2013, nr. 4 (64), p. 30.

¹⁸ Carlo M. Cipolla, *Literacy and Development in the West*, Penguin Books, London, p. 26.

s-au făcut așteptate. În 1881, nu existau decât 2% de analfabeți printre estonieni, în 1892, după 11 ani de la demararea rusificării, analfabeții în societatea estoniană constituiau deja 12%, iar în 1899, cota acestora s-a ridicat la 20%. În secolul XIX, sub îngrijirea proprietarilor funciari și a pastorilor baltici, s-a dezvoltat un învățământ popular prosper. În 1881, 98% din copiii erau obligați să frecventeze școala, în timp ce în 1896, după rapoartele oficiale, erau 70% de analfabeți printre recruți în Rusia”, menționa Innorodetz în 1917¹⁹.

Însă aceasta nu ne oferă niciun temei să afirmăm că alfabetizarea rusă în Basarabia nu a progresat deloc. De la sfârșitul secolului XIX, odată cu stabilirea cadrului legal privind deschiderea și întreținerea școlilor, s-a atestat o creștere constantă a numărului de școli și de elevi. Aceasta nu avea cum să nu influențeze reușita elevilor moldoveni în școala rusă. Drept exemplu, comparativ cu gradul de nereușită a elevilor din instituțiile școlare bisericești din alte eparhii ale Imperiului Rus, situația din școlile bisericești-parohiale de o clasă din Basarabia în perioada 1906–1907 se prezenta astfel:

Tabelul nr. 3. Nereușita comparativă a elevilor moldoveni din școlile bisericești-parohiale din Basarabia și Imperiul Rus

Anul	În mediu, Imperiul Rus	În Basarabia
1906	17%	29%
1907	18%	31%
1908	17,8%	32,4%
1909	18,6%	25%
1910	10,3%	17,5%
1911	7,2%	14,5%

Chiar și în aceste instituții de învățământ în care învățătorii aveau dreptul să folosească limba română în predarea limbii ruse, de la începutul secolului XX, se atestă o diminuare constantă a nereușitei. De asemenea, datele statistice mai arată că, începând cu 1875, odată cu instituirea școlilor ministeriale-model, cota analfabeților printre recruții din Imperiul Rus a avut o reducere constantă, coborând de la 79% în 1875 la 32% în 1913, cea mai intensă reduce înregistrându-se din 1900²⁰.

* * *

În concluzie, menționăm că pentru a stabili factorii care au determinat (ne) reușita elevilor moldoveni în școala primară rusă din Basarabia secolului XIX,

¹⁹ Innorodetz, *La Russie et les peuples allogenes. Avec une carte ethnographique de la Russie*, 1917, p. 89.

²⁰ Carlo M. Cipolla, *op. cit.*, p. 118.

este necesară și o introspecție a trecutului nostru istoric ca parte a „universului otoman”. În Basarabia, de altfel ca și în România, Grecia, Serbia, Bulgaria, țări care au făcut parte din Imperiul Otoman, constatăm la 1900 un nivel foarte ridicat al analfabetismului, chiar dacă, aceste etate, în această perioadă, aveau școala națională și adoptaseră învățământul primar obligatoriu.

Totodată, (in)succesul elevilor moldoveni în școala rusă a fost condiționat de plasarea acestora în grupul de popoare ortodoxe, care aveau drept obligație, începând cu școala primară, în conformitate cu Legea învățământului din 1864, de a studia în limba rusă. Interdicția etnicilor români din Basarabia de a învăța în limba maternă a fost de asemenea decisivă în nereușita lor, deoarece în momentul în care protestanții din Imperiul Rus au fost obligați să învețe (și ei) în limba rusă în cadrul societăților lor a început să crească numărul analfabeților.

Fenomenul stabilirii anului de studii în funcție de începerea și încheierea lucrărilor agricole nu constituie, în opinia noastră, un factor determinativ, deoarece acesta se atestă atât în Occident, până la adoptarea învățământului obligatoriu, cât și la coloniștii germani din sudul Basarabiei, grupul etnic cel mai alfabetizat din Basarabia. De asemenea, trebuie să menționăm că autoritățile ruse nu au fost capabile să construiască o rețea de școli capabilă să omogenizeze populația locală cu cea rusească deoarece raportul învățător/școală și locuitori a fost întotdeauna de peste 1000 de locuitori la un învățător. Or, se știe faptul că o școală poate influența dezvoltarea unei societăți în cazul raportului de un învățător la minimum 1000 de oameni.

Summary

The school failure of Moldavian pupils in the Russian primary school in Bessarabia of XIXth century was determined mainly by the appurtenance of Moldavian Principality, including Bessarabia, to the „Ottoman world”. In Bessarabia, like in Romania, Greece, Serbia, Bulgaria, countries that were part of Ottoman Empire, we observe in 1900 a very high percentage of illiteracy, even if these countries had national schools and adopted the obligatory primary school.

Also, the failure of Moldavians in Russian school was conditioned by their appurtenance to the group of Orthodox people, which had the obligation, beginning with primary school, according to the Education law from 1864, to study in Russian language. The interdiction of Romanian ethnics from Bessarabia to study in mother tongue lead them to failure, also as at the moment when the Protestants from Russian Empire were obliged to study in Russian language, the number of illiterate peoples increased in their societies.

The phenomenon of academic year depending on the start and the end of farming is not, in our opinion, a determinative factor, because it is attested also in the West until the adoption of compulsory education, and also at German colonists from the Southern Bessarabia, the most literate ethnic group from Bessarabia.

Ligia-Maria Fodor*

CADRUL NORMATIV PRIVIND MODUL DE ORGANIZARE A GIMNAZIILOR ÎN BUCOVINA HABSBURGICĂ

Anexarea de către Imperiul Habsburgic în anul 1775 a teritoriului din nord-vestul Moldovei, care cuprindea ținuturile reunite ale Cernăuțiului și Sucevei, a reprezentat constituirea unei noi provincii denumite Bucovina care a fost parte integrantă a monarhiei austriece până în anul 1918.

Obiectivul studiului îl constituie prezentarea cadrului legal privind organizarea și funcționarea gimnaziilor¹ în a doua jumătate a secolului al XIX – lea – începutul secolului al XX – lea în Bucovina. Actele normative care au reglementat activitatea școlară au fost în general valabile pentru toate provinciile monarhiei austriece, dar au fost emise și legi și ordine specifice fiecărei provincii, adaptate la necesitățile societății. În acest sens, sunt exemplificate actele normative specifice provinciei Bucovina. Sunt prezentate scopul, caracteristicile și programele școlare aferente gimnaziului. Totodată, sunt expuse condițiile de admitere în învățământul gimnazial, modul de organizare a examenului de maturitate și beneficiile obținerii diplomei de maturitate.

Până în anul 1848 au existat în monarhia habsburgică două categorii de gimnazii: gimnazii cu șase clase (patru clase gramaticale (Grammatikalklasse) și două umanitare (Humanitätsklasse), care funcționau în orașele în care existau universități și gimnazii cu cinci clase (trei gramaticale și două umanitare) în orașele de provincie². Programul școlar cuprindea următoarele discipline obligatorii: religia, limba latină, limba greacă, limba germană, geografia, istoria, matematica și științele naturii³. Pe lângă gimnaziu a funcționat Institutul de Filosofie cu o durată de doi ani, care se mai numea liceu (Lyzeum), unde se studiau disciplinele: filosofia teoretică, filosofia greacă, filosofia practică, logica, metafizica, psihologia, matematica, istoria universală, fizica, matematica aplicată și religia⁴.

* **Ligia-Maria Fodor**, lector univ. dr., Academia de Poliție „Alexandru Ioan Cuza”, București, Facultatea de Arhivistică.

¹ Gimnaziul era forma de învățământ secundar destinată pentru pregătirea băieților, fetele putându-se înscrie în calitate de cursante private. Cursul inferior al gimnaziului este, în prezent, în sistemul românesc de învățământ, echivalentul studiilor gimnaziale (clasele V - VIII), iar cursul superior echivalentul studiilor liceale (clasele IX - XII).

² Constantin Ungureanu, *Gimnaziul german din Cernăuți (1808-1918)*, în „Glasul Bucovinei”, anul XV, nr. 59, nr. 3, 2008, p. 50, 54; începând cu anul 1808, toate gimnaziile au avut în componență șase clase.

³ *Ibidem*, p. 54; în perioada 1819 – 1849, această disciplină nu a mai fost prevăzută în planurile de învățământ valabile pentru gimnazii.

⁴ R. Wurzer, *Festschrift zur hundertjährigen Gedenkfeier der Gründung des Gymnasiums 1808-*

Regândirea gimnaziului ca formă de învățământ secundar a constat în contopirea celor șase clase cu cei doi ani de filosofie, astfel încât cei care doreau să urmeze cursurile universitare erau obligați să frecventeze acești doi ani. Proiectul de organizare a gimnaziului, elaborat de către profesorul universitar Franz Exner, consilier în cadrul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii și învățătorul de gimnaziu prusac, Hermann Bonitz, a fost aprobat prin ordinul ministerial nr. 6467 din 15 septembrie 1849. Scopul gimnaziului era să asigure băieților o formare generală superioară prin utilizarea în mod esențial a limbilor clasice și a literaturii acestora și prin aceasta să-i pregătească, totodată, pentru studiile universitare⁵. În acest sens, a fost introdus examenul de maturitate care era condiție *sine qua non* pentru admiterea la facultate⁶. Conform acestui proiect, gimnaziul a devenit o instituție de învățământ secundar cu opt clase, având două cursuri: inferior (Untergymnasium) și superior (Obergymnasium), fiecare cu câte patru clase.

Planul de învățământ provizoriu pentru gimnaziul de opt clase, aprobat prin ordinul ministerial nr. 5378 din 26 iulie 1849, cuprindea următoarele discipline obligatorii: religia, limba latină, limba greacă, limba oficială a țării, geografia, istoria, matematica și științele naturii, un număr considerabil de ore fiind alocat pentru disciplinele limba latină (45 ore pe săptămână la toate clasele) limba germană (36 ore pe săptămână la toate clasele) și geografie și istorie (25 ore pe săptămână la toate clasele)⁷. Limba germană și științele naturii au devenit discipline independente. Ca discipline facultative puteau fi studiate: caligrafia, desenul, muzica, gimnastica și limbile străine: franceză, engleză sau limba oficială a provinciei⁸. În școală, corul a devenit cel mai popular. La sfârșitul secolului al XIX-lea exista în Bucovina în aproape toate școlile un cor al elevilor⁹.

În anul 1850 a fost înlăturat monopolul editării manualelor școlare, corpul didactic având posibilitatea să aleagă materialele didactice necesare, însă acestea

1908. *Geschichte des k.k. I. Staatsgymnasiums in Czernowitz*, Czernowitz, Druck und Verlag der Eckhardt'schen Universitätsbuchdruckerei (J. Mucha), 1909, p. 75.

⁵ Helmut Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, Band 4: *Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1986, p. 147.

⁶ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministeriums des Cultus und Unterrichts vom 3. Juni 1850, wirksam für die Kronländer Niederösterreich, Oberösterreich, Salzburg, Tirol, Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien, Krakau, Bukowina, Steiermark, Kärnthen, Krain, Triest und Küstenland, Dalmatien, wodurch für im Studienjahre 1850 absolvirende Gymnasialschüler mehrerer Kronländer, welche im nächsten Studienjahre an einer Universität oder einem öffentlichen Facultätsstudium immatriculiert werden wollen, Maturitätsprüfungen angeordnet werden*, în „Allgemeines Reichsgesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich”, nr. 235, 1850, p. 938 (în continuare se va cita R.G.Bl.).

⁷ <http://alex.onb.ac.at>, *Erlass des provisorischen Ministers des Unterrichts vom 26. Juli 1849, an sämtliche Herren Länderchefs und an den Herrn Vorsteher der Gubernial-Commission in Krakau, womit der provisorische Gymnasial-Lehrplan für das Schuljahr 1849-50 mitgetheilt wird*, în „R.G.Bl. Erg. Bd. (Dez. 48-Okt. 49)”, nr. 341, 1849, p. 574-577; R. Wurzer, *op.cit.*, p. 82.

⁸ Helmut Engelbrecht, *op.cit.*, p. 148.

⁹ Alis Niculică, *Din istoria vieții culturale a Bucovinei. Teatrul și muzica. 1775-1940*, București, Casa Editorială Floare Albastră, 2009, p. 151.

trebuiau să fie avizate de către autoritățile școlare superioare. Pentru a-i informa pe profesori despre progresul în știință, metodică și didactică a fost publicată în perioada 1850-1918 "Revista pentru gimnaziile austriece" („Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien”), unde erau prezentate, de asemenea, noile manuale școlare¹⁰.

Organizarea definitivă a gimnaziului a fost aprobată prin rezoluția imperială din 9 decembrie 1854. În anul 1855 au apărut unele modificări în planul de învățământ, fiind introdusă propedeutica filosofiei în clasa a VII-a și matematica în clasa a VIII-a. Planul de învățământ definitiv valabil pentru gimnazii a fost stabilit prin ordinul ministerial nr. 1182 din 5 februarie 1856, fiind prevăzut un număr considerabil de ore pentru disciplinele limba latină (50 ore pe săptămână la toate clasele), limba greacă (28 ore pe săptămână la toate clasele), limba germană (26 ore pe săptămână la toate clasele) și matematică (23 ore pe săptămână la toate clasele)¹¹. Numărul orelor pentru disciplina științele naturii a fost diminuat în favoarea disciplinei limba greacă. Numărul maxim de ore pentru clasele I - a II-a era de 24 pe săptămână, pentru clasele a III-a - a VI-a de 26 ore pe săptămână, iar pentru clasele a VII-a - a VIII-a de 27 ore pe săptămână. Cursurile se desfășurau numai dimineața, după-amiezele fiind libere pentru frecventarea disciplinelor facultative. Limbile oficiale ale țării puteau fi studiate ca discipline relativ-obligatorii. Disciplinele: limba franceză, limba engleză și desenul se studiau facultativ numai la clasele cursului superior. De asemenea, elevii aveau posibilitatea frecventării disciplinelor muzica și stenografia¹². Prin ordinul ministerial nr. 4972 din 17 iulie 1873 a fost reglementată predarea disciplinei opționale, stenografia, la școlile secundare cu limba de predare germană; scopul acesteia era ca elevii să scrie și să citească corect cu prescurtări¹³.

În perioada 26 septembrie - 1 octombrie 1870 au avut loc lucrările Comisiei de anchetă de la Viena privind reformarea învățământului gimnazial, la care au participat și reprezentanți din Bucovina, directorul Gimnaziului Superior de Stat din Cernăuți, Stephan Wolf, inspectorul școlar general, dr. Josef Marek (pentru disciplinele umane) și profesorul dr. Wilhelm Vysloužil (pentru disciplinele reale)¹⁴. În urma acestor dezbateri s-au hotărât următoarele: înființarea de clase pregătitoare se decidea la nivelul fiecărei provincii în funcție de necesitățile zonale; vârsta de admitere în clasa I trebuia să fie de 10 ani împliniți sau care urmau să fie împliniți până la sfârșitul anului calendaristic, iar pentru admiterea în clasele a II-a, a III-a ș.a.m.d. trebuia să fie de respectiv 11 ani, 12 ani ș.a.m.d.; neintroducerea, ca disciplină obligatorie, a unei limbi moderne, propunându-se însă angajarea unui profesor remunerat de către stat, pentru ca elevii să nu mai fie nevoiți să

¹⁰ Helmut Engelbrecht, *op.cit.*, p. 149.

¹¹ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 87; vezi Anexa nr. 1.

¹² Rudolf Hornich, *Österreichisches Schulwesen*, în „Encyklopädisches Handbuch der Pädagogik“, W. Rein (coord.), zweite Auflage, 6. Band, Musikalische Erziehung-Präparieren, Langensalza, Hermann Beyer&Söhne, 1907, p. 450.

¹³ Serviciul Județean Suceava al Arhivelor Naționale, fond Liceul „Ștefan cel Mare” Suceava, dosar nr. 1/1873, f. 260.

¹⁴ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 120.

plătească cursul facultativ; predarea obiectului de studiu, științele naturii, atât la clasele inferioare, cât și la cele superioare gimnaziale și includerea, ca disciplină pentru proba orală a examenului de maturitate; introducerea desenului, ca obiect de studiu obligatoriu la cursul inferior al gimnaziului cu un număr de minimum 2 ore și maximum 3 ore, și a gimnasticii, ca disciplină obligatorie pentru toate clasele, dispense de la frecventarea acestora putând fi acordate numai în baza unui certificat medical sau dacă erau afecțiuni vizibile¹⁵. În urma acestor dezbateri au fost emise următoarele ordine ministeriale: nr. 7586 din 18 octombrie 1870 referitor la neacceptarea reexaminării la o disciplină în urma unui examen de admitere; nr. 11788 din 21 decembrie 1870 prin care a fost diminuat numărul orelor de religie de la 3 la 2 la clasa a VIII-a gimnazială și distribuirea acestei ore pentru matematică; nr. 5669 din 23 mai 1871 privind eficacitatea dirigintilor de clasă, care s-a concretizat în „Instrucțiuni privind conducerea Oficiului de învățători de la gimnazii”¹⁶. Pentru predarea religiei, ca disciplină obligatorie, trebuia să se asigure un număr minimum de 20 elevi în conformitate cu prevederile articolului 4 din legea din 20 iunie 1872¹⁷.

Prin ordinul ministerial nr. 120 din 1871 au fost introduse la gimnaziu ca discipline facultative: desenul, gimnastica și limbile străine, cu condiția să fie întrunit numărul de cel puțin 30 de participanți și să existe aprobarea Consiliului Școlar al Țării¹⁸.

În anul 1884 a intrat în vigoare conform ordinului ministerial nr. 10128 din 26 mai 1884 și ordinelor Consiliului Școlar al Țării nr. 973 din 10 iunie 1884 și nr. 1207 din 24 iulie 1884 un nou plan de învățământ¹⁹ și noi instrucțiuni de predare („Weisungen zur Führung des Schulamtes an den Gymnasien in Österreich”); programa școlară era cea aprobată prin ordinele ministeriale nr. 10312 din 10 septembrie 1855 și nr. 8568 din 12 august 1871. Principiile nu au fost modificate, ci au fost aduse câteva îmbunătățiri privind modul de însușire a materiei la școală, fiind dispusă efectuarea unui număr mai mic de teme pentru acasă, schimbarea metodei de predare și a manualelor școlare, argumentându-se necesitatea menținerii anului de probă pentru candidații care obținuseră calificarea pentru Oficiul învățătorilor de școală secundară²⁰.

¹⁵ Dr. Adolf Egger-Möllwald, *Oesterreichisches Volks- und Mittelschulwesen in der Periode von 1867-1877*, Wien, Commission bei Alfred Hölder, k.k. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1878, p. 96-100.

¹⁶ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 121.

¹⁷ http://alex.onb.ac.at/Gesetz_vom_20_Juni_1872_betreffend_die_Besorgung_des_Religionsunterrichtes_in_den_oeffentlichen_Volks-_und_Mittelschulen_sowie_in_den_Lehrbildungsanstalten_und_den_Kostenaufwand_fuer_denselben, în „R.G.Bl.”, nr. 86, 1872, p. 250-252.

¹⁸ Helmut Engelbrecht, *op.cit.*, p. 152.

¹⁹ http://alex.onb.ac.at/Verordnung_des_Ministers_fuer_Cultus_und_Unterricht_vom_26_Mai_1884_Z_10128_an_saemtliche_k.k.Landes-Schulbehörden_betreffend_mehrere_Abänderungen_des_Lehrplanes_der_Gymnasien_und_die_Hinausgabe_von_Instructionen_für_den_Unterricht_an_den_Gymnasien, în „Verordnungsblatt für den Dienstbereich des k.k. Ministeriums für Kultus und Unterricht”, nr. 21, 1884, p. 168-186; (în continuare se va cita Vbl.M.K.U.); vezi Anexa nr. 2.

²⁰ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 134-135; Gabriel Edler v. Mor, *Historisch-statistischer Rückblick auf das erste Vierteljahrhundert des Bestandes des k.k. Staats-Obergymnasiums in Radautz (in der Bukowina)*,

Planul de învățământ aprobat în anul 1884 a fost modificat prin ordinul ministerial nr. 11662 din 20 martie 1909. Gimnastica și desenul au fost introduse ca obiecte de studiu obligatorii. Numărul maximum de ore per clasă a fost crescut, fiind prevăzute 27-29 ore²¹.

În baza ordinului ministrului Apărării nr. 404 din 7 mai 1909 și a ordinului ministrului Cultelor și Instrucțiunii nr. 50696 din 24 decembrie 1909 a fost introdusă disciplina facultativă „Exerciții de tragere” pentru elevii claselor a VII-a și a VIII-a, care aveau vârsta de minimum 17 ani împliniți²².

Axându-se pe limbile clasice, latină și greacă, dar și pe științele reale, gimnaziul a oferit tinerilor posibilitatea unei formări generale raportându-se atât la trecut, cât și la prezent. Științele naturii cuprindeau mineralogie, botanică, zoologie și anatomie. Propedeutica filosofiei presupunea studiul logicii în clasa a VII-a și a psihologiei empirice în clasa a VIII-a²³.

Pentru admiterea în clasa I de gimnaziu au fost valabile până în anul 1870, conform legii din 1826, următoarele condiții²⁴:

1. vârsta minimă de 13 ani împliniți; dovada vârstei trebuia demonstrată prin prezentarea certificatului de botez sau de naștere;
2. dovada certificării cunoștințelor corespunzătoare pentru cei patru ani de studiu ai școlii primare;
3. achitarea unei taxe de școlarizare.

Prin ordinul ministerial nr. 2370 din 14 martie 1870 a fost introdus examenul de admitere ca o condiție obligatorie pentru înscrierea în clasa I de gimnaziu fără a mai fi necesară prezentarea certificatului de absolvire a școlii primare. Elevii erau examinați de către o comisie formată din directorul gimnaziului și învățătorii numiți de către acesta la următoarele discipline: religie, limba germană și matematică, și eventual limba latină²⁵. La școlile secundare din Bucovina nu au fost verificate cunoștințele de limba latină²⁶. Elevii care se înscriau la clasele sau gimnaziile bilingve românești sau rutene erau examinați la admitere și la disciplina limba română sau limba ruteană²⁷. Prin ordinul ministerial nr. 8019 din 27

II. Theil (Schluss), Separatabdruck aus dem achtzehnten Jahresberichte der Anstalt, Radautz, im Selbstverlage der Anstalt, Czernowitz, R. Eckhardt'sche Buchdruckerei, 1898, p. 11.

²¹ <http://onbc.ac.at>, *Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 20. März 1909, Z. 11662, betreffend einen neuen Lehrplan für Gymnasien in Österreich*, în „Vbl.M.K.U.”, nr. 10, 1909, p. 193-225; vezi Anexa nr. 3.

²² Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale București, fond *Guvernământul cezaro-crăiesc al Bucovinei. Ministerul Cultelor și Instrucțiunii*, mapa III, dosar nr. 6, f. 15.

²³ Helmut Engelbrecht, *op.cit.*, p. 157.

²⁴ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 267.

²⁵ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 14. März 1870 betreffend die Aufnahmeprüfungen für die unterste Classe der Mittelschule*, în „R.G.Bl.”, nr. 32, 1870, p. 60.

²⁶ Karl Wolf, *Schulnachrichten*, în „Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums in Czernowitz”, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1908/1909 von Karl Wolf, k.k. Direktor, 1909, p. 95 (în continuare se va cita *Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums in Czernowitz, 1908/1909*).

²⁷ Heinrich Klauser, *Schulnachrichten*, în „Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums in Czernowitz”, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1903/1904 von Regierungsrat Heinrich Klau-

mai 1884 a fost introdusă proba orală la examenul de admitere în clasa I în cazul obținerii unor rezultate necorespunzătoare la proba scrisă²⁸. Scopul introducerii examenului de admitere, ca în școlile secundare să fie admiși cei mai buni elevi, a fost atins, fapt reflectat de rezultatele favorabile obținute la examenul de maturitate. Aceste condiții erau valabile și pentru elevii privați²⁹.

Prin ordinul ministerial nr. 6746 din 5 mai 1886 au fost stabilite două sesiuni pentru examenul de admitere în clasa I, și anume: între 15-17 iulie și 1-3 septembrie³⁰. În conformitate cu prevederile ordinului nr. 85 din 2 ianuarie 1886 nu era permisă repetarea examenului de admitere în anul următor la o altă școală secundară³¹.

În urma lucrărilor Comisiei de anchetă de la Viena privind reformarea învățământului gimnazial, din perioada 26 septembrie-1 octombrie 1870, s-a hotărât ca pentru admiterea în clasa I de gimnaziu elevii să aibă vârsta de minimum 10 ani împliniți sau urmau să fie împliniți în cursul anului calendaristic³². Vârsta maximă pentru admiterea în clasa I de gimnaziu era de 15 ani conform ordinului ministerial nr. 12767 din 30 iunie 1887³³.

Elevii de la alte școli erau admiși în clasele a II-a – a VIII-a ale gimnaziului după înscrierea școlarilor proprii și în măsura locurilor disponibile în conformitate cu prevederile ordinului Consiliului Școlar al Țării nr. 4346 din 18 septembrie 1897³⁴. Prin ordinul ministerial din 11 martie 1857s-a stabilit ca o clasă să fie constituită din maximum 50 de elevi; atunci când se depășea numărul maxim de elevi într-o clasă trebuiau înființate clase paralele³⁵.

Prin ordinul ministerial nr. 48313 din 16 decembrie 1909 s-a reglementat ca ele-

ser, k.k. Gymnasialdirektor, 1904, p. 117; Theodor Bujor, *Schulnachrichten*, în „IV. Jahresbericht des k.k. III. Staatsgymnasiums in Czernowitz”, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1912/1913 von Theodor Bujor, k.k. Regierungsrat und Direktor, 1913, p. 88.

²⁸ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 143.

²⁹ Helmut Engelbrecht, *op.cit.*, p. 159.

³⁰ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 141.

³¹ Leonida Bodnarescul, *Știri școlare*, în „Anuarul I. al Secției româno-germane a Gimnaziului i.r. de stat din Rădăuți pe 1-lea an școlar 1910-1911”, publicat de Leonida Bodnarescul, 1911, p. 38; Theodor Bujor, *Schulnachrichten*, în „II. Jahresbericht des k.k. III. Staatsgymnasiums in Czernowitz”, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1910/1911 von Theodor Bujor, k.k. Gymnasialdirektor, 1911, p. 77.

³² R. Wurzer, *op.cit.*, p. 121.

³³ *Ibidem*, p. 143.

³⁴ Theodor Bujor, *Schulnachrichten*, în „I. Jahresbericht des k.k. III. Staatsgymnasiums in Czernowitz”, veröffentlicht von Theodor Bujor, 1909/1910, 1910, p. 80 (în continuare se va cita I. Jahresbericht des k.k. III. Staatsgymnasiums in Czernowitz, 1909/1910); Kornel Kozak, *Schulnachrichten*, în „XV. Jahresbericht des k.k. zweiten Staatsgymnasiums in Czernowitz”, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1911/1912 von Regierungsrat Kornel Kozak, k.k. Gymnasialdirektor, 1912, p. 111.

³⁵ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 11. März 1857, wirksam für die sämtliche Kronländer, mit Ausnahme des lombardisch-venetianischen und der Militärgrenze, über die in einzelnen Classen der Gymnasien aufzunehmende Schülerzahl*, în „R.G.Bl.”, nr. 57, 1857, p. 153.

vilor, care după repetarea unui an de studiu, nu erau promovați în clasa următoare, precum și cei care nu obțineau într-un semestru sau în ambele semestre calificativul suficient la jumătate din obiectele de studiu obligatorii, cu excepția disciplinei gimnastică, să nu li se mai permită continuarea studiilor la același institut³⁶.

Înainte de începerea fiecărui an școlar, elevii erau obligați să prezinte dirigintelui un certificat de sănătate semnat de către un medic sau primar, două foi personale cu toate rubricile completate, în care erau precizate disciplinele facultative pe care doreau să le studieze; foile personale erau semnate de către tatăl elevului sau tutorele acestuia³⁷.

Elevii gimnaziului proveneau, de asemenea, din mediul rural, fiind fii de țărani. Pentru încurajarea frecventării gimnaziului de către elevi, statul a acordat elevilor cu o situație materială nefavorabilă scutirea parțială sau totală de la plata taxei de școlarizare, precum și burse³⁸. Elevii au beneficiat de ajutoare materiale și financiare și din partea unor asociații și persoane fizice. În baza ordinului Consiliului Școlar al Țării nr. 5156 din 3 decembrie 1896, elevii exmatriculați pe plan local din cauza rezultatelor școlare nefavorabile erau scutiți de la plata taxei de examinare la o altă școală, dacă nu întrerupeau anul școlar. În conformitate cu prevederile ordinului nr. 27615 din 17 decembrie 1897, conducerea gimnaziului întocmea liste cu pensiunile și casele în care puteau fi găzduiți elevii și care erau puse la dispoziția părinților³⁹.

În vederea frecventării cursurilor universitare a fost introdus în anul 1850 la gimnaziile de opt clase examenul de maturitate⁴⁰ care consta într-o probă scrisă și una orală. La sfârșitul anului școlar 1849/1850, proba scrisă a examenului de maturitate s-a susținut în a doua jumătate a lunii iulie, iar cea orală, în luna septembrie, în prima lună a anului școlar următor susținerii probei scrise. De asemenea, a existat posibilitatea susținerii totale sau parțiale a probei orale în luna iulie la gimnaziile la care consilierul școlar considera că erau întrunite condițiile specifice. În perioada 1851-1853, candidații au avut posibilitatea de a fi examinați în două sesiuni: sesiunea I (septembrie) și sesiunea a II-a (la sfârșitul semestrului I). Între 1853-1886 s-au organizat trei sesiuni: vară, toamnă și iarnă. În perioada 1886-1903 s-a revenit la modul de susținere a examenului de maturitate în două sesiuni: vară și toamnă, existând posibilitatea reexaminării

³⁶ Kornel Kozak, *Schulnachrichten*, în „XIII. Jahresbericht des k.k. zweiten Staatsgymnasiums in Czernowitz“, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1909/1910 von Regierungsrat Kornel Kozak, k.k. Gymnasialdirektor, 1910, p. 86-87; Karl Wolf, *Schulnachrichten*, în „Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums in Czernowitz“, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1909/1910 von Karl Wolf, k.k. Direktor, 1910, p. 93.

³⁷ I. Jahresbericht des k.k. III. Staatsgymnasiums in Czernowitz, 1909/1910, p. 83.

³⁸ Helmut Engelbrecht, *op.cit.*, p. 168.

³⁹ Jahresbericht des k.k. I. Staatsgymnasiums in Czernowitz, 1908/1909, p. 96.

⁴⁰ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministeriums des Cultus und Unterrichts vom 3. Juni 1850...*, p. 937-943.

la un singur obiect de studiu la sfârșitul semestrului I (sesiunea din februarie). Începând cu anul 1904 au avut loc anual trei sesiuni de examinare⁴¹.

Disciplinele examinate la proba scrisă erau următoarele: limba germană (presupunea elaborarea unei compuneri, fiind alocat un număr de 5 ore); limba latină (traducerea în limba germană a unui text scris în limba latină - 2 ore și traducerea în limba latină a unui text scris în limba germană - 3 ore); limba greacă (traducerea în limba germană a unui text scris în limba greacă - 3 ore); o a doua limbă oficială a țării, acolo unde era cazul (la gimnaziile din Bucovina au fost incluse printre obiectele de studiu examinate: limba ruteană, română sau polonă); pentru proba orală erau verificate cunoștințele aferente disciplinelor de la proba scrisă, la care se adăugau: religia, istoria și fizica⁴². Începând cu sesiunea de examinare organizată la sfârșitul anului școlar 1851 s-au introdus noi discipline: matematica și științele naturii⁴³. Din anul 1856, disciplina, științele naturii, nu s-a mai regăsit printre obiectele examinate. Conform prevederilor ordinelor ministeriale nr. 9645 din 18 iunie 1878 și nr. 803 din 22 ianuarie 1879, nu au mai fost verificate la examenul de maturitate cunoștințele specifice disciplinelor: științele naturii, propedeutica filosofiei, istorie și fizică, pentru elevii care obținuseră la aceste obiecte de studiu rezultate având calificativele: demn de laudă (löbenswert), excepțional (vorzüglich) sau eminent (ausgezeichnet) pe parcursul ultimelor patru semestre de studiu la un institut public⁴⁴. De asemenea, candidații nu erau verificați la disciplina gimnastică⁴⁵.

Într-o clasă erau examinate maximum 20-25 persoane; dacă un elev era prins cu materiale ajutătoare în timpul examenului era eliminat, fiind obligat să susțină încă o dată probele la o sesiune ulterioară⁴⁶; în cazul în care un candidat era prins a treia oară încercând să fraudeze examenul nu i se mai permitea înscrierea în vederea susținerii probelor⁴⁷. Taxa de examinare pentru elevii

⁴¹ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 279.

⁴² <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministeriums des Cultus und Unterrichts vom 3. Juni 1850...*, p. 939.

⁴³ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 278.

⁴⁴ <http://alex.onb.ac.at>, *Erlass des Ministers für Cultus und Unterricht vom 18. Juni 1878, Z. 9645, an sämtliche Landesschulräthe und den Statthalter in Triest, womit eine Instruction über einzelne Punkte des Maturitätsprüfungswesens an Gymnasien und Realschulen erlassen wird*, în „Vbl.M.K.U.”, nr. 19, 1878, p. 121; *Erlass des Ministers für Cultus und Unterricht vom 22. Jänner 1879, Z. 803, an sämtliche Landesschulbehörden, betreffend den Vorgang bei der mündlichen Maturitätsprüfung an Gymnasien und eine besondere Bestimmung hinsichtlich der Prüfungsgegenstände: Geschichte und Physik*, în „Vbl.M.K.U.”, nr. 9, 1879, p. 10.

⁴⁵ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 29. Februar 1908, Z. 10051...*, p. 188.

⁴⁶ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministeriums des Cultus und Unterrichts vom 3. Juni 1850...*, p. 941.

⁴⁷ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 29. Februar 1908, Z. 10051, womit eine neue Vorschrift für die Abhaltung der Reifeprüfungen an Gymnasien der im Reichsrat Königreiche und Länder erlassen wird*, în „Vbl.M.K.U.”, nr. 18, 1908, p. 186.

publici a fost inițial de 2 florini iar pentru cei privați de 6 florini⁴⁸, în anul 1908 ajungând la o valoare de 20 coroane, respectiv de 50 coroane; se putea acorda scutire parțială sau totală de la plata acestei taxe pentru elevii care beneficiau de reducerea parțială sau de scutirea de la plata taxei de școlarizare. Candidații aveau posibilitatea să repete de două ori examenul de maturitate pentru care achitau o taxă de înscriere de 20 coroane. Taxa de înscriere se putea restitui numai în cazul în care candidatul se retrăgea înainte de începerea probelor scrise⁴⁹.

Comisia de examinare a avut în componență următorii membri: președinte (inițial, un consilier școlar până în anul 1869, când a fost emisă legea privind inspecția școlară în Bucovina, fiind desemnat în cadrul comisiei un inspector școlar; au existat situații când inspectorul școlar a fost înlocuit, fiind delegat directorul Institutului pedagogic, un profesor universitar ș.a.), directorul școlii și învățătorii/profesorii disciplinelor studiate în clasa a VIII-a, inclusiv cei care predaseră științele naturii, deși acest obiect se studia doar până în clasa a VI-a. Prin ordinul ministerial nr. 17937 din 3 octombrie 1885 s-a reglementat ca învățătorii disciplinelor: religie, științele naturii și propedeutica filosofiei să nu mai fie membri ai comisiei de examinare⁵⁰.

Examenul de maturitate se putea organiza numai la gimnaziile de stat și la gimnaziile private care aveau drept de publicitate⁵¹.

Lipsa resurselor financiare pentru finanțarea atât a unui gimnaziu, cât și a unei școli reale a determinat crearea unei noi școli secundare, denumite gimnaziu real. Deși primul gimnaziu real a fost înființat în anul 1864 la Viena, acesta a fost recunoscut oficial, ca formă de învățământ specifică cursului inferior al gimnaziului, prin dispoziția guvernului din 17 aprilie 1872. Acesta a fost gândit inițial ca un institut de pregătire pentru cursul superior al gimnaziului sau al școlii reale, având în componență patru clase. La această școală se studiau disciplinele obligatorii prevăzute în planul de învățământ al gimnaziului, specificitatea acestuia constând în predarea obligatorie a desenului, iar în clasele a III-a și a IV-a, a unuia dintre obiectele de studiu, limba franceză sau limba greacă. Elevii care optau pentru studiul limbii franceze puteau să urmeze cursul superior al școlii reale, iar cei care alegeau limba greacă aveau voie să frecventeze cursul superior al gimnaziului. În programa școlară a gimnaziului real a fost prevăzut un număr considerabil de ore pentru limba franceză, geometrie și desen, caracterul de bază al gimnaziului fiind menținut prin alocarea unui număr mare de ore pentru disciplina limba latină (28 ore pe săptămână pentru toate clasele)⁵².

⁴⁸ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministeriums des Cultus und Unterrichts vom 3. Juni 1850...*, p. 943.

⁴⁹ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 29. Februar 1908, Z. 10051...*, p. 193.

⁵⁰ R. Wurzer, *op.cit.*, p. 279.

⁵¹ Drept de publicitate – dreptul unei școli private sau publice de a organiza examene de maturitate și de a elibera certificate valabile, ca cele emise de către școlile de stat.

⁵² Helmut Engelbrecht, *op.cit.*, p. 156; Dr. Adolf Egger-Möllwald, *op.cit.*, p. 101-103; vezi Anexa nr. 4.

Ideea înființării gimnaziului real inferior a fost bună, însă scopul acestuia de a-i pregăti pe elevi în vederea frecventării cursului superior al gimnaziului sau al școlii reale nu a fost atins decât parțial, deoarece programa școlară a gimnaziului real nu a fost elaborată în concordanță cu cea specifică școlii reale. La cursul inferior al școlii reale se studiau disciplinele chimia și geometria descriptivă, obiecte de studiu ce nu erau prevăzute în programa școlară a gimnaziului real inferior. Întrucât aproximativ 25% din numărul total de ore era alocat pentru predarea limbii latine, gimnaziul real nu s-a dovedit a fi o formă de învățământ eficientă pentru a înlesni elevilor frecventarea cursurilor școlii reale superioare. În acest context, începând cu anul 1878, majoritatea gimnaziilor reale de stat s-au transformat în gimnazii clasice, care aveau prevăzut în programa școlară desenul, ca disciplină obligatorie⁵³.

Prin ordinul ministerial nr. 34180 din 8 august 1908 a fost creată o categorie nouă de școală secundară, denumită gimnaziul real și real-reformat care avea în componență 8 clase. Scopul acestui institut era asigurarea unei formări generale prin îmbinarea cunoștințelor specifice din domeniile umanist și real. În programa școlară a gimnaziului real superior erau prevăzute următoarele discipline obligatorii: religia, limba germană, limba latină, limba franceză, geografia, istoria, matematica, geometria descriptivă, științele naturii, fizica, chimia, desenul, filosofia, caligrafia și gimnastica. Un număr considerabil de ore a fost prevăzut pentru disciplinele: limba latină (45 ore pe săptămână la toate clasele), limba germană (26 ore pe săptămână la toate clasele), matematică (23 ore pe săptămână la toate clasele), limba franceză (21 ore pe săptămână la toate clasele) și istorie (18 ore pe săptămână la toate clasele)⁵⁴.

Condițiile de admitere și modul de organizare a examenului de maturitate erau cele specifice gimnaziului.

Reformarea sistemului de învățământ secundar în cadrul imperiului austriac, realizată începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ca urmare a implicării statului prin elaborarea unor politici școlare, a vizat elaborarea de acte normative care au reglementat modul unitar de organizare a gimnaziilor. În Bucovina habsburgică s-a constatat un interes mareal populației pentru frecventarea cursurilor acestei școli, fiind înființate 15 gimnazii de stat, confesionale și private, dintre care șase germane (Gimnaziul Superior de Stat I din Cernăuți, Gimnaziul „Împăratul Franz Josef” din Siret, Gimnaziul Real Superior de Stat din Gura Humorului, Gimnaziul Real Privat din Storojineț, Gimnaziul Privat de Fete al Asociației pentru Promovarea Formării Umaniste a Fetelor din Cernăuți, Gimnaziul Privat al Asociației „Gimnaziul Umanist” din Cernăuți), patru germano-române (Gimnaziul Superior Greco-Oriental din Suceava, Gimnaziul Superior de

⁵³ Rudolf Hornich, *op.cit.*, p. 450.

⁵⁴ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 8. August 1908, Z. 34180, betreffend die Errichtung von achtklassigen Realgymnasien und Reform-Realgymnasien*, în „Vbl.M.K.U.“, nr. 47, 1908, p. 571-604; vezi Anexa nr. 5.

Stat din Rădăuți, Gimnaziul Superior de Stat III din Cernăuți, Gimnaziul Superior de Stat din Câmpulung), două germano-rutene (Gimnaziul Superior de Stat II din Cernăuți, Gimnaziul Superior de Stat din Coțmani), două rutene (Gimnaziul Superior de Stat din Vijnița, Gimnaziul Real Privat din Vășcăuți) și unul polono-german (Gimnaziul Real Privat Polono-Germandin Cernăuți).

Zusammenfassung

Das Gymnasium war die Sekundarschule, die aus acht Klassen mit je zwei Kursen bestand: Unter- und Oberstufe, jede mit je vier Klassen. Das Ziel des Gymnasiums war es den Jungen eine allgemeine höhere Ausbildung anzubieten, durch die wesentliche Anwendung von klassischen Sprachen und Literaturen, um sie somit auf die Universitätsstudien vorzubereiten. Die Mädchen konnten sich auf die Gymnasialschulen einschreiben, jedoch nur als private Kursteilnehmerinnen. Im Gymnasialcurriculum wurde eine erhebliche Stundenanzahl für die Unterrichtsfächer Latein, Griechisch und Deutsch vorgesehen. Die Aufnahme in ein Gymnasium erfolgte aufgrund des Abschlusszeugnisses der Volksschule, ab dem Jahr 1870 wurde aber eine verbindliche Bedingung eingeführt, u. z. das Ablegen einer Prüfung in folgenden Fächern: Religion, Deutsch, Rumänisch oder Ruthenisch und Mathematik. Der Abschluss der Gymnasialkurse setzte das Bestehen der Maturaprüfung voraus, das den Absolventen die Einschreibung als ordentliche Studenten an die Universität ermöglichte. Auf die klassischen Sprachen Latein und Griechisch, als auch auf die Realwissenschaften beruhend, bat das Gymnasium den Jugendlichen die Möglichkeit einer allgemeinen Bildung an, die sowohl an die Vergangenheit, wie auch an die Gegenwart anknüpfte.

**Planul de învățământ valabil pentru gimnazii
aprobat prin Ordinul ministerial nr. 1182 din 5 februarie 1856¹**

Clasa	Religie	Limba latină	Limba greacă	Limba germană	Limba oficială (relativ-obligatorie)	Geografie și Istorie	Matematică	Științele naturii	Fizică	Propedeutica filosofiei	Număr de ore pe săptămână
I	2	8	-	4	(2)	3	3	2	-	-	22 (24)
II	2	8	-	4	(2)	3	3	2	-	-	22 (24)
III	2	6	5	3	(2)	3	3	2*	2**	-	24 (26)
IV	2	6	4	3	(2)	3	3	-	3	-	24 (26)
V	2	6	5	3	(2)	3	4	2	-	-	25 (27)
VI	2	6	5	3	(2)	3	3	2	-	-	24 (26)
VII	2	5	4	3	(2)	3	3	-	3	2	25 (27)
VIII	3	5	5	3	(2)	3	1	-	3	2	25 (27)
Total	17	50	28	26	(16)	24	23	10	11	4	193 (209)

¹ R. Wurzer, *Festschrift zur hundertjährigen Gedenkfeier der Gründung des Gymnasiums 1808-1908. Geschichte des k.k. I. Staatsgymnasiums in Czernowitz*, Czernowitz, Druck und Verlag der Eckhardt'schen Universitätsbuchdruckerei (J. Mucha), 1909, p. 87.

* Disciplina „Științele naturii” a fost prevăzută în planul de învățământ ca obiect de studiu obligatoriu numai în semestrul I, fiind alocat un număr de două ore pe săptămână.

** Disciplina „Fizică” a fost prevăzută în planul de învățământ ca obiect de studiu obligatoriu numai în semestrul al II-lea, fiind alocat un număr de două ore pe săptămână.

Anexa nr. 2

**Planul de învățământ valabil pentru gimnazii
aprobat prin Ordinul ministerial nr. 10128 din 26 mai 1884¹**

Clasa	-Religie	Limba latină	Limba greacă	Limba germană	Geografie și Istorie	Matematică	Științele naturii	Fizică și chimie	Propedeutica filosofiei	Număr de ore pe săptămână
I	2	8	-	4	3	3	2	-	-	22
II	2	8	-	4	4	3	2	-	-	23
III	2	6	5	3	3	3	2*	2**	-	24
IV	2	6	4	3	4	3	-	3	-	25
V	2	6	5	3	3	4	2	-	-	25
VI	2	6	5	3	4	3	2	-	-	25
VII	2	5	4	3	3	3	-	3	2	25
VIII	2 (3)	5	5	3	3	2	-	3	2	25 (26)
Total	16 (17)	50	28	26	27	24	10	11	4	196 (197)

¹ [http://alex.onb.ac.at/Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 26. Mai 1884, Z. 10128, an sämmtliche k.k. Landes-Schulbehörden, betreffend mehrere Abänderungen des Lehrplanes der Gymnasien und die Hinausgabe von Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien](http://alex.onb.ac.at/Verordnung%20des%20Ministers%20f%C3%BCr%20Cultus%20und%20Unterricht%20vom%2026.%20Mai%201884,%20an%20s%C3%A4mmtliche%20k.k.%20Landes-Schulbeh%C3%B6rden,%20betreffend%20mehrere%20Ab%C3%A4nderungen%20des%20Lehrplanes%20der%20Gymnasien%20und%20die%20Hinausgabe%20von%20Instructionen%20f%C3%BCr%20den%20Unterricht%20an%20den%20Gymnasien), în „Verordnung für den Dienstbereich des k.k. Ministeriums für Kultus und Unterricht”, nr. 21, 1884, p. 168-185.

* Disciplina „Științele naturii” a fost prevăzută în planul de învățământ ca obiect de studiu obligatoriu numai în semestrul I, fiind alocat un număr de două ore pe săptămână.

** Disciplina „Fizică” a fost prevăzută în planul de învățământ ca obiect de studiu obligatoriu numai în semestrul al II-lea, fiind alocat un număr de două ore pe săptămână.

**Planul de învățământ valabil pentru gimnazii
aprobat prin Ordinul ministerial nr. 11662 din 20 martie 1909¹**

Clasa	Religie	Limba latină	Limba greacă	Limba germană	Desen	Geografie	Istorie	Matematică	Științele naturii	Fizică și Chimie	Propedeutica filosofiei	Gimnastică	Caligrafie	Număr de ore pe săptămână
I	2	8	-	4	3	2	-	3	2	-	-	2	1	27
II	2	7	-	4	3	2	2	3	2	-	-	2	-	27
III	2	6	5	3	2	2	2	3	-	2	-	2	-	29
IV	2	6	4	3	2	2	2	3	3 [§]	3 ^ε	-	2	-	29
V	2	6	5	3	-	1	3	3	3	-	-	2	-	28
VI	2	6	5	3	-	1	4	3	2(3)	-	-	2	-	28 (29)
VII	2	5	4(5)	3	-	-	3	3	-	4	2	2	-	28 (29)
VIII	2	5	5	3	-	-	4 [†] / 3 ^{**}	2	-	3 ^{*§} / 4 ^{*ε}	2	2	-	28
Total	16	49	28 (29)	26	10	10	20/ 19	23	12/ (13)	12/ 13	4	16	1	227 (229)

[§] Disciplina „Științele naturii” a fost prevăzută în planul de învățământ ca obiect de studiu obligatoriu numai în semestrul al II-lea, fiind alocat un număr de 3 ore pe săptămână.

^ε Disciplinele „Fizică și chimie” au fost prevăzute în planul de învățământ ca obiecte de studiu obligatorii numai în semestrul I, fiind alocat un număr de 3 ore pe săptămână.

^{*} În planul de învățământ a fost prevăzut pentru disciplina „Istorie” un număr de 4 ore pe săptămână în semestrul I.

¹ [http://alex.onb.ac.at,Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 20. März 1909, Z. 11662, betreffend einen neuen Lehrplan für Gymnasien in Österreich](http://alex.onb.ac.at,Verordnung_des_Ministers_für_Kultus_und_Unterricht_vom_20._März_1909,_Z._11662,_betreffend_einen_neuen_Lehrplan_für_Gymnasien_in_Österreich), în „Verordnungsblatt für den Dienstbereich des k.k. Ministeriums für Kultus und Unterricht”, nr. 10, 1909,p. 193-225.

^{**} În planul de învățământ a fost prevăzut pentru disciplina „Istorie” un număr de 3 ore pe săptămână în semestrul al II-lea.

^{*§} În planul de învățământ a fost prevăzut pentru disciplinele „Fizică și chimie” un număr de 3 ore pe săptămână în semestrul I

^{*E} În planul de învățământ a fost prevăzut pentru disciplinele „Fizică și chimie” un număr de 4 ore pe săptămână în semestrul al II-lea.

Anexa nr. 4

**Planul de învățământ valabil pentru gimnaziul real inferior
aprobat prin Dispoziția guvernului din 17 aprilie 1872¹**

Discipline obligatorii	Clasa				Total
	I	II	III	IV	
Religie	2	2	2	2	8
Limba germană (limba de predare)	3	3	3	3	12
Limba latină	8	8	6	6	28
Limba greacă	-	-	4	4	8
Limba franceză	-	-	3	3	6
Geografie	3	2	2	2	9
Istorie	-	2	1	2	5
Matematică	3	3	3	3	12
Științele naturii	3	3	-	-	6
Fizică și Chimie	-	-	3	3	6
Desen	3	3	2/4	2/4	10/14
Total	25	26	29/31	30/32	110/114

¹ Dr. Adolf Egger-Möllwald, *Oesterreichisches Volks- und Mittelschulwesen in der Periode von 1867-1877*, Wien, Commission bei Alfred Hölder, k.k. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1878, p. 101-102.

**Planul de învățământ valabil pentru gimnaziul real superior
aprobat prin ordinul ministerial nr. 34180 din 8 august 1908¹**

Discipline obligatorii	Clasa								Total
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Religie	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Limba germană (limba de predare)	4	4	3	3	3	3	3	3	26
Limba latină	6	6	6	6	6	5	5	5	45
Limba franceză	-	-	5	4	4	3	3	3	22
Geografie	2	2	2	2	1	1	1	-	11
Istorie	-	2	2	2	3	3	3	3	18
Matematică	3	3	3	3	3	3	3	2	23
Geometrie descriptivă	-	-	-	-	2	2	-	-	4
Științele naturii	2	2	-	-	2	2	2	2	12
Fizică și Chimie	-	-	2	3	-	2	5	4	16
Desen	3	3	2	2	-	-	-	-	10
Caligrafie	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Gimnastică	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Filosofie	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Total	25	26	29	29	28	28	29	29	223

¹ <http://alex.onb.ac.at>, *Verordnung des Ministers für Kultus und Unterricht vom 8. August 1908, Z. 34180, betreffend die Errichtung von achtklassigen Realgymnasien und Reform-Realgymnasien*, în „Verordnung für den Dienstbereich des k.k. Ministeriums für Kultus und Unterricht”, nr. 47, 1908, p. 571-604.

Ion Negrei*

AFIRMAREA SOCIETĂȚII CULTURALE MOLDOVENEȘTI: SERBAREA NAȚIONALĂ DE LA CHIȘINĂU DIN 3 DECEMBRIE 1906

Context politic general. Deși evenimentul care constituie subiectul acestui demers - matineul literar-muzical/serbarea națională de la Chișinău – a avut loc la sfârșitul anului, 3 decembrie 1906, pentru a înțelege semnificația celor întâmplate în această zi vom întreprinde o sumară retrospectivă a evenimentelor produse în spațiul basarabean în anii 1905-1906. Dacă am generaliza semnificațiile evenimentelor politice și național-culturale desfășurate pe parcursul acestor ani, în opinia noastră, cea mai potrivită și adecvată formulă de apreciere ar fi: în acești ani, Basarabia a cunoscut o perioadă de relaxare maximă atât pe dimensiunea estică, cât și pe cea vestică. După aproape o sută de ani de stăpânire străină, provincia dintre Prut și Nistru a trăit prima experiență de afirmare culturală și națională în cadrul Imperiului Rus, dar și în relația cu Regatul României. Această manifestare a identității a fost posibilă într-un anumit context politic. Un participant nemijlocit la multe evenimente întâmplate atunci, Grigore Constantinescu, astfel caracteriza situația: „Anul 1906 a fost cu noroc. Basarabia căpătase drepturi”¹.

Sub presiunea evenimentelor revoluționare din 1905, autocrația fusese nevoită să cedeze unele prerogative ale puterii, convocând Duma de Stat, organ legislativ cu veleități de reprezentanță populară. Astfel, în 1906, regimul absolutist era amendat de un regim constituțional incipient, iar poporului i s-au acordat unele drepturi și libertăți democratice. Vastul Imperiu Rus cu puternice tradiții monarhice trecea printr-o primă experiență de viață parlamentară. În Basarabia, campania electorală din primăvara anului 1906, când s-au desfășurat alegerile pentru prima Dumă de Stat, a decurs într-o atmosferă încordată. Deși forțele naționale au declarat război pe față curentului rusesc și rusificator, totuși, alegerile au fost câștigate de elementele străine. Ca urmare, în prima Dumă de Stat nu a fost ales niciun reprezentant al moldovenilor². Dar, nici reprezentanților etniilor alogene, cu mandat de Basarabia, de altfel ca și întregului corpus de deputați, nu le-a fost dat să desfășoare o activitate parlamentară de succes. Deși s-a manifestat destul de moderat, la 8 iulie 1906, Duma a fost dizolvată, astfel, primul episod de viață parlamentară în Rusia s-a dovedit a fi de scurtă durată.

* Ion Negrei, cercetător științific la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Grigore Constantinescu, *Din vremuri țariste*, în *Cuvânt Moldovenesc*, nr. 48, 22 noiembrie 1931, p.7.

² P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru (1812-1918)*, Iași, f/a, p.169.

În absența unor organizații politice proprii, activitatea publicistică constituia principala formă de exprimare/promovare a interesului național. În acest sens, la 24 mai 1906, liderii mișcării naționale a românilor basarabeni, profitând de libertățile declarate în Manifestul din 17 octombrie 1905, reușesc să materializeze o idee mai veche: editarea unei „gazete moldovenesti”. Ziarul „Basarabia”, prima publicație de orientare „național-democratică”, editată în limba română, a constituit un eveniment de cotitură în istoria mișcării naționale a românilor dintre Prut și Nistru. Prin activitatea publicistică a tinerilor colaboratori ai ziarului s-a reușit cultivarea activismului civic și conștiinței naționale unei întregi generații de luptători pe tărâm național³.

În ciuda interdicțiilor impuse de guvernul țarist, legăturile dintre românii de pe ambele maluri ale Prutului nu s-au întrerupt niciodată. Mișcarea revoluționară din Rusia din 1905-1906, scoțând în evidență slăbiciunea puterii țariste, a oferit noi oportunități de manifestare liderilor basarabeni în plan național. Un mare impact asupra vieții publice și naționale din Basarabia au avut vizitele unor lideri ai partidei naționale din Basarabia, în România. În vara anului 1906, soarta i-a îngăduit și lui Ioan Pelivan să treacă Prutul „blestemat”, cum îi ziceau „gurile rele”. Timp de o lună, încercatul luptător pentru drepturile românilor basarabeni, a făcut cunoștință cu tot ce i se părea mai interesant și mai important, din punct de vedere al istoriei și culturii naționale; a vizitat biserici, mănăstiri, muzee, expoziții, monumente, universitățile din Iași și București. Aflarea sa în România a coincis cu activitatea Expoziției Naționale, dedicate împlinirii a 40 de ani de domnie a Regelui Carol I și 25 de ani de la proclamarea Regatului României. În același an, se împlineau și 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian (106 d. H.). Pentru a marca aceste evenimente istorice s-a luat hotărârea organizării unei expoziții naționale în București, la care să participe nu doar românii din Regat ci și din provinciile din afara hotarelor, capitala căpătând astfel statutul de centru al românismului. În materializarea ideii de unitate națională, în cadrul expoziției, pe lângă numeroasele pavilioane ce reprezentau întreprinderi, organizații și instituții din Regatul României, au fost amenajate pavilioane ale românilor din Transilvania și Ungaria, Bucovina și Basarabia, Macedonia și Banat⁴. Expoziția de la București a fost vizitată de mii de români din afara hotarelor Regatului, doar românilor basarabeni li s-a interzis participarea la acest important eveniment din viața poporului român⁵. Totuși, în pofida restricțiilor impuse de autoritățile țariste, un grup de tineri din Basarabia a reușit să pătrundă în România și să viziteze expoziția jubiliară⁶. În Parcul Carol

³ Ion Constantin, Ion Negrei, *Pantelimon Halippa – Apostol al Basarabiei*. Studii. Documente. Materiale, Chișinău, 1913, p. 74- 79.

⁴ Magdalena Dorojan, Azi - *Parcul Carol I*, în *Materiale de Istorie și Muzeografie*, nr. XXI, București, 2007, p. 250.

⁵ Maria Ioniță, *Bucureștii în ajunul jubileului din anul 1906*, în *Muzeul Național*, nr. X, MNIR, București, 1998, p.17.

⁶ Ioan Pelivan, *Deșteptarea Națională. Corespondență. Memorii (1900-1918)*. Ediție specială îngrijită de Gheorghe Negru, în *Destin Românesc. Revistă de Istorie și Cultură*, An IV (XV), 2009, nr.

I, locul unde s-a desfășurat manifestarea, ei au asistat la „punerea bazelor, în mod tacit, a iredentei române”.

Impresiile cu care s-au întors basarabienii de la expoziție au fost cele mai favorabile curentului național. Ei au rămas încântați de frumoasele progrese înregistrate de România în toate domeniile în scurtul termen de viață politică independentă⁷. Discuțiile purtate cu Constantin Stere, Nicolae Iorga, Constantin Dobrogeanu-Gherea, alți intelectuali de marcă au întărit convingerea că mișcarea națională din Basarabia „merge pe cale bună și dreaptă”⁸.

Revenit la Chișinău, Ioan Pelivan, plin de entuziasm și proiecte, adună un prim grup de tineri și tinere care, în toamna aceluiași an, sunt trimiși la Iași, unde formează primul lot de studenți basarabeni la Universitatea ieșeană. După cum avea să menționeze mai târziu, „scopul principal (al acestei acțiuni–n.n.) era să se pregătească un cadru de intelectuali moldoveni pentru toate tărâmurile vieții noastre basarabene”⁹.

Renașterea sentimentului național se manifestă pronunțat și în tabăra slujitorilor cultului. La 26 octombrie 1906, după o întrerupere de circa trei decenii, la Chișinău este reînființată tipografia eparhială, în care este reluată imprimarea cărților de cult în „limba moldovenească”. Invitarea și participarea la solemnitate de inaugurare a grupului de intelectuali din cadrul redacției ziarului „Basarabia” trebuie apreciate ca un act de susținere de către clerul basarabean a programului tinerilor luptători. În toamna anului 1906, după numeroase intervenții ale elementelor naționale din sânul clerului basarabean, la Școala Eparhială de Fete (la 1 septembrie) și la Seminarul Teologic din Chișinău (la 1 decembrie) s-au înființat catedre de „limbă moldovenească”¹⁰.

În același an, 1906, apare la București și se răspândește și în Basarabia cartea *Rușii și Românii*, lucrare ce produce o profundă impresie în cercul intelectualilor moldoveni. Autorul ei, D. C. Moruzi, emigrant basarabean, în mod profetic, vorbește despre prăbușirea iminentă, „neînălăturabilă”, a imperiului țarist și „dezrobirea apropiată a Basarabiei”¹¹.

Sintetizând stările de spirit din Basarabia, într-un raport întocmit de Zagranicini (pseudonim sub care se ascundea agentul rus, publicistul basarabean

5-6 (63-64), p. 200-201; Ziarul „Basarabia” (nr. 5, iulie 1906) îi îndemna pe „frații moldoveni” să vină la „această sărbătoare mare a românimii, de la care nimeni nu trebuie să lipsească și de la care poate într-o zi va atârna și viitorul nostru”. Vezi: P. Cazacu, *op. cit.*, p.173.

⁷ Ioan Pelivan, *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, bibliografie și indice de nume de Ion Constantin, Ion Negrei, Gheorghe Negru, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2012, p. 362.

⁸ Mai amănunțit vezi: Ion Constantin, Ion Negrei, Gheorghe Negru, *Ioan Pelivan, părinte al mișcării naționale din Basarabia*. Ediția a II-a, revăzută și completată. Cuvânt înainte de Corneliu-Mihail Lungu. Postfață de Eugenia Danu, Chișinău, 2012, p. 65-68.

⁹ Ioan Pelivan, *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*, p. 211, 363.

¹⁰ Nicolae Ciachir, *Basarabia sub stăpânire țaristă (1812-1917)*, București, 1992, p. 84; Ioan Pelivan, *istoric al mișcării de eliberare națională din Basarabia*, p. 209-210..

¹¹ D. C. Moruzi, *Scrieri în două volume*. Editori: Andrei Hropotinschi și Vasile Ciocanu, Editura „Știința”, Chișinău, 2014.

Gheorghe Madan¹²), acesta ținea să atragă atenția autorităților țariste asupra faptului că la Chișinău se vorbește deschis despre o apropiată unire a Basarabiei cu România. Prin restaurante se cântă marșul național românesc¹³.

Constituirea Societății Culturale Moldovenești. În contextul de destindere politică schițat mai sus, la Chișinău, se organizează primele organizații cu caracter național. Modestele forțe naționale, insuficiente pentru organizarea unui partid politic, se organizează într-o primă societate culturală cu program național. La 21 septembrie 1905, câțiva boieri și intelectuali, în total, „vreo 20 de inși”¹⁴, având „dezlegare” de la guvernatorul interimar al Basarabiei, șambelanul Curții Imperiale A. N. Haruzin, s-au convocat în casa lui Mihail Feodosiu, mareșalul nobilimii din Basarabia, unde au discutat despre nevoile moldovenilor în noile condiții politice din Rusia. La această întrunire s-a propus și s-a dezbătut chestiunea întemeierii unei societăți ce ar urma „să aibă grija culturii în limba românească”¹⁵. Discuția, care a urmat mult până după miezul nopții, a continuat și a doua zi, la 22 septembrie, în localul Zemstvei, unde numărul celor prezenți a sporit până la vreo 150 de persoane. În fine, după îndelungate discuții, grupul de boieri și intelectuali basarabeni cu sentimente naționale, în frunte cu Pavel V. Dicescu¹⁶, au fondat la Chișinău Societatea Culturală Moldovenească. Pentru a îndepărta suspiciunile și a-și atinge obiectivele formulate, Societatea s-a declarat apolitică. Drept sursă de inspirație pentru elaborarea statutului respectivei Societăți a servit statutul „Ligii pentru unitatea culturală a tuturor românilor”¹⁷.

Scopul declarat al Societății era de „a contribui cu toate mijloacele la ridicarea nivelului de instruire al moldovenilor din Basarabia și la studierea cât mai completă a ținutului natal”¹⁸. Pentru atingerea scopului, se preconiza organizarea expedițiilor științifice pentru a aduna și studia obiceiurile, cântecele, tradițiile; întemeierea de școli permanente și duminicale; ținerea de cursuri pentru adulți; organizarea de lecturi populare, lecții publice; ținerea de adunări periodice; redactarea proceselor verbale, dărilor de seamă, comunicărilor și cercetărilor.

Scopurile generoase ale Societății Culturale Moldovenești au atras de la bun început numeroși membri. Sub impactul libertăților proclamate de Manifestul

¹² Gheorghe Negru, *Gheorghe Madan – agent al Imperiului Rus*, în *Destin Românesc*. Revistă de Istorie și Cultură, 2008, An III (XIV), nr. 1 (53). Serie nouă, p. 75- 95.

¹³ *Ibidem*, p. 91.

¹⁴ *O pagină din istoria Basarabiei. Sfatul Țării (1917-1918)*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și selecția imaginilor de Ion Negrei și Dinu Poștarencu, Editura „Prut Internațional”, Chișinău, 2004, p. 45.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Dinu Poștarencu, *Nobilii basarabeni Dicescu*, în *Tyragetia*, serie nouă, vol. IV (XIX), nr. 2, Istorie. Muzeologie, 2010, p. 29-30-31.

¹⁷ *O pagină din istoria Basarabiei. Sfatul Țării (1917-1918)*..., p. 45. Vezi și *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 2003*. Ediția a III-a. Coordonator: Ioan Scurtu, București, 2003, p.105.

¹⁸ Vezi Statutul Societății Culturale Moldovenești la Gheorghe Negru, *Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia*, Editura „Prut Internațional”, Chișinău, 2000, p.150-152.

din 17 octombrie 1905, rândurile Societății au crescut uimitor de repede: dacă la momentul fondării întrunea câteva zeci de persoane, apoi, la sfârșitul anului 1905, număra deja vreo 400 de membri, iar în mai 1906 numărul membrilor asociației ajunseseră la 600 persoane¹⁹. În plan social, Societatea Culturală Moldovenească era foarte eterogenă (pestriță). Conform unor surse, din ea „faceau parte toți fruntașii români din Basarabia”. Totodată, din varii motive, la Societate au aderat și persoane lipsite de sentimente naționale, precum marele proprietar și sprijinul de nădejde al autocrației în Basarabia Al. Krupensky, protopopii I. Baltag și Nicolae Lașcov, precum și alții²⁰.

Organizatorii serbării naționale din 3 decembrie 1906. În acest context, în ziua de 3 decembrie 1906, în sala de festivități a Școlii Muzicale a lui V. P. Gutor, a avut loc un matineu literar-artistic, organizat de Societatea Culturală Moldovenească, manifestare ce a produs o impresie profundă asupra publicului basarabean, dornic de afirmare în plan național.

Inițial, manifestarea a fost programată pentru ziua de miercuri, 21 noiembrie 1906, în localul Școlii de meserii din Chișinău, dar inspectorul instrucțiunii publice Lokașin, din cauză că nu i-a plăcut programul serbării, după ce „i-a tot purtat cu vorba” pe organizatorii manifestării, în cele din urmă, le-a refuzat definitiv orice serbare. Menționăm că în ziua respectivă biserica îi omagiază pe Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil, o sărbătoare foarte populară în rândurile creștinilor ortodocși din Basarabia. Dar nu aceasta a determinat opțiunea convocării serbării în ziua respectivă. Hotărâtor a fost faptul că la 23 noiembrie se împlinea un an de la aprobarea statutului și înregistrarea oficială a Societății Culturale Moldovenești, cu această ocazie aniversară se dorea organizarea unei manifestări culturale.

După cum am menționat mai sus, obținerea aprobărilor pentru convocarea serbării s-a dovedit a fi un lucru nu tocmai ușor. Potrivit mărturiilor lui Ioan Pelivan, însărcinatul cu obținerea autorizației, prof. Petrilă, a trebuit mult „să alerge și să se târguiască cu polițmeisterul și guvernatorul”²¹ ca, în cele din urmă, să obțină permisiunea de a organiza manifestarea în ziua de luni, 3 decembrie 1906, în sediul Școlii muzicale private, al cărei director, Vasili Gutor²², rus de origine, s-a arătat binevoitor moldovenilor și a acceptat desfășurarea serbării în instituția pe care o conducea.

¹⁹ Grigore Constantinescu, *Din vremuri țariste*, în „Cuvânt Moldovenesc”, nr. 51, 6 decembrie 1931, p. 2.

²⁰ Gheorghe V. Madan, *Scrieri*. Ediție în două volume, vol 1, p. 374; Claudia Slutu – Grama, *Un nume la templul adevărului: Scriitorul Sergiu Victor Cujbă (1875-1937)*. Studiu monografic, Chișinău, 2006, p. 35.

²¹ Ioan Pelivan, *Deșteptarea Națională*, p. 45.

²² O sumară informație despre Vasili Gutor vezi: A. Boldur, *Muzica în Basarabia. Schiță istorică*. Extras din vol. *Muzica românească de azi*, București, 1940, p. 28; Serafim Buzilă, *Vasili Gutor*, în *Cultura Moldovei*, 1957, 30 mai; Idem, *Vasili Gutor*, în *Chișinău. Enciclopedie*. Editor: Iurie Colesnic, Chișinău, 1997, p. 238.

Principalul organizator al manifestării naționale a fost Ioan Pelivan, marele luptător fiind ajutat de Nicolae I. Andronovici, I. D. Petrilă, dar și de ceilalți colaboratori ai redacției ziarului „Basarabia”: Pan Halippa, Gh. Stârcea, Th. Inculeț, Mihail Vântu, Sergiu Cujbă și alții, tot ei și membri ai Societății Culturale Moldovenești. La pregătirea serbării și-au dat concursul și domnișoarele Liubov D. Costin, Ecaterina Sachilaridi, Nadejda Cotoman, actorul și scriitorul Gheorghe Madan și fratele acestuia – preotul Vladimir Madan.

Pregătirile pentru manifestarea culturală și națională a moldovenilor au demarat din timp. Se pare că ideea organizării manifestări aniversare s-a născut după ceremonia de redeschidere a tipografiei eparhiale din Chișinău, la 26 octombrie 1906, solemnitate la care au participat atât autoritățile civile în frunte cu guvernatorul Basarabiei Haruzin, cât și cele bisericești în frunte cu episcopul Vladimir, înconjurat de un sobor de preoți, precum și un număr mare de intelectuali basarabeni, inclusiv cei din redacția ziarului Basarabia: Emanuil Gavrilă, Mihai Vântu, Pan Halippa, Sergiu Cujbă, Ioan Pelivan și alții, care au fost primiți cu multă căldură de audiență. Într-o scrisoare din 27 octombrie 1906, Sergiu Cujbă, copleșit de momentele înălțătoare trăite, îi scria soției sale, la București: „Am asistat la inaugurarea tipografiei bisericești moldovenești. Am ținut o cuvântare cu mare succes. Popii m-au pupat grozav... Mare entuziasm. Prima dată un român a ținut asemenea cuvântare după o 100 de ani de robie culturală a moldovenilor. Ura!” În aceeași epistolă, redactorul de la ziarul „Basarabia” își anunța soția că în curând la Chișinău se va da „o serbare moldovenească, cu cântece și declamații. Am făcut repetiții deja...”²³.

Programul serbării. Bazându-ne pe relatările din presă precum și pe alte surse documentare și bibliografice, vom încerca să reconstituim programul serbării. Conform unor informații, programul matineului a constat din piese cântate de cor, piese interpretate la pian și declamație²⁴. Din alte surse aflăm că, la această primă manifestare culturală moldovenească, s-a ținut o conferință publică, s-au citit bucăți din poeți români, s-au interpretat romanțe și cântece românești, s-a montat o scenetă, s-a dansat.

Din mărturiile lui Ioan Pelivan aflăm că Sergiu Cujbă, redactorul de la ziarul „Basarabia”, „a ținut o conferință despre „doina noastră națională”²⁵. „Artistul Teatrului Național Românesc” Gh. V. Madan a declamat poezia lui G. Coșbuc „*Rugăciunea din urmă*”. Au răsunat cântece vechi din Moldova lui Vasile Alecsandri, s-au cântat două romanțe pe versurile lui Mihai Eminescu: „*Ce te legeni, codrule*” și „*Somnoroase păsărele*”. Domnișoară Costin a cântat din gură, între altele „*Amintirea Basarabiei*”. Nu a lipsit cunoscuta poezie „*Mult e dulce și frumoasă*” a bătrânului G. Sion, nici „*Hai, Ileano, la poiană*” a

²³ Ioan Pelivan, *Deșteptarea Națională*, p. 240.

²⁴ A. Boldur, *Muzica în Basarabia*, p. 35.

²⁵ Ioan Pelivan, *Deșteptarea Națională*, p. 240.

lui Gavriil Muzicescu, nici „*Fiii României*”, „pe care o cântau la noi copiii în anul proclamării Regatului Român”²⁶, scria Nicolae Iorga. S-a cântat câteva duo și trio. Actorul Gh. Madan a jucat și o scenetă despre întoarcerea, cu traista la spate, a soldatului invalid basarabean de la războiul ruso-japonez din Manciuria. Monologul expres, compus de dânsul, a stârnit ovații nemaiauzite în Chișinău. Mantaua soldățească a lui Ioan Pelivan, recent revenit la vatră, „a prins foarte bine” interpretului – actor. Corul Seminarului Teologic din Chișinău, organizat din inițiativa redacției ziarului „Basarabia”, mai ales grație stăruințelor lui Nicolae Andronovici, a interpretat cântecele: „*Zis-a badea c-a veni*”, „*Ca o zi de primăvară*”, „*Moartea ne vine*”, „*Frunzuliță verde de stejar*”, „*Mult e dulce și frumoasă limba ce-o vorbim*”, „*Țara mea...*”, „*Veche, mândră Românie*” și altele²⁷. În fine, s-a cântat „*Deșteaptă-te, române!*”.

La manifestare au participat mai bine de 300 de persoane, reprezentând diferite categorii sociale – funcționari, învățători, ziariști, preoți, ofițeri, nobili, seminariști și elevi – aparținând la diferite categorii de vârstă – tineri, maturi și bătrâni. Evident, majoritatea erau moldoveni, dar printre cei prezenți în sală au fost și reprezentanți ai altor etnii. Un participant la acest eveniment de profundă „înălțare sufletească” a văzut cum „bătrânii plângeau de bucurie, preoții, elevii și ceilalți asistenți... se simțeau fericiți și vorbeau de serbare ca de un eveniment de mare însemnătate pentru moldoveni”²⁸. Mărturiile lui Pelivan completează informația despre atmosfera ce a dominat la matineu: „Sala era arhiplină. Bătrânii Petrilă, A. Iv. Botezatu, Serbinov și alți boieri, câțiva preoți și funcționari moldoveni, câteva cucoane bătrâne moldovence – plângeau ca copiii, auzind cântându-se sârbele și doinele noastre naționale și dansându-se dansurile noastre naționale”²⁹. Profesorul ucrainean Petrillo, care „politicește sta departe de direcțiunea gazetei „Basarabia”, a caracterizat efectul manifestării naționale din 3 decembrie 1906 în felul următor: „creștinismul s-a născut cu Iisus Hristos, iar moldovenii basarabeni s-au născut la 3 decembrie 1906”³⁰. Chiar dacă admitem că aprecierea respectivă conține o notă de exagerare, incontestabil, impactul manifestării din 3 decembrie 1906 asupra moldovenilor basarabeni a fost imens.

Însăși pristavul polițienesc Nic. Codreanu, trimis de autorități să vegheze la acest concert a rămas foarte emoționat de cântecele românești³¹. Un alt reprezentant al poliției, rus de origine, prezent și el la serbare, la fel a rămas mulțumit de manifestare, deși „n-a înțeles nimic din conținutul acestui marș-himn”³².

După matineu o mulțime de persoane s-au adresat redacției ziarului „Basarabia”, atât prin scrisori, cât și personal, solicitând cărți și note muzicale „moldo-

²⁶ Mențiunea respectivă se conține în articolul din „Neamul Românesc”, an I, nr. 64.

²⁷ A. Boldur, *Muzica în Basarabia*, p. 35.

²⁸ Ioan Pelivan, *Deșteptarea Națională*. p. 46

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ A. Boldur, *Muzica în Basarabia*, p. 35.

³² E vorba de cântecul „Deșteaptă-te, române!”

venești”. Înșiși pristavii de poliție (Nic. Codreanu și Trofimov), prezenți la manifestare, și-au exprimat dorința „de a face mai des asemenea întruniri muzicale și spectacole moldovenești”³³.

Matineul artistic din 3 decembrie 1903 a rămas de pomină în viața culturală a Chișinăului. În amintirile sale, Ioan Pelivan avea să noteze: „Multă vreme, pe urmă, ne întreba lumea: da când o să mai faceți vreun matineu sau vreo serată moldovenească?”³⁴.

Reacția presei din Basarabia și România. Evenimentul cultural de la Chișinău nu a rămas în afara atenției presei locale. Ziarul „Basarabia”, prima publicație periodică în limba română din spațiul dintre Prut și Nistru, aprecia evenimentul ce s-a produs în ziua de 3 decembrie 1906 drept cea „de-a doua mare clipă în desfășurarea mișcării moldovenești”, prima fiind cea de la 24 mai 1906, ziua apariției la Chișinău a ziarului „Basarabia”, când „moldoveanului basarabean i s-a dat voie să vorbească în limba lui”³⁵. „La 3 dechemvrie 1906, menționa sursa citată, moldoveanul basarabean a arătat toate vredniciile sale sufletești, toate puterile sale de viață”³⁶.

Despre serbarea din capitala Basarabiei a scris și presa din România. Manifestarea a fost salutăată de Nicolae Iorga. Impresionat de știrile sosite de la Chișinău, marele istoric scria în paginile „Neamului Românesc”: „Odată ce-nvie, suflul nu se poate opri: el se hrănește din înseși nădejtile sale. Praf se fac înaintea lui toate alcătuirile, cât de uriașe, ale lumii”³⁷.

Manifestarea națională de la Chișinău nu a dus lipsă nici de detractori. Nemulțumirile acestora au fost exprimate atât la Chișinău, cât și în România. Într-o corespondență inserată în *Adevărul*, publicație ce apărea la București, dar se difuza și la Chișinău, autorul Alexis Nour, de altfel, basarabean de origine, se arată „indignat” de cele petrecute la Chișinău în zilele de 3 și 12 decembrie 1906³⁸.

Într-o replică formulată de Ioan Pelivan, principalul organizator al ambelor manifestații, și expediată în adresa redacției din numele a unui grup de patrioți basarabeni (de fapt, scrisoarea era semnată cu câteva pseudonime la care recurgea ocazional Ioan Pelivan) se remarcă faptul că motivele exprimării unei asemenea atitudini nu sunt tocmai cele mai „curate”. Semnatarii nu găsesc de cuviință să ofere explicația „acestor motive” din considerentul că nu doresc prin ele să profaneze „lucrul sfânt al tinerei mișcări național-culturale din Basarabia”³⁹.

³³ Ioan Pelivan, *Deșteptarea Națională*, p. 46; Boldur, *Muzica în Basarabia*, p. 35.

³⁴ Ioan Pelivan, *Deșteptarea Națională*, p. 46.

³⁵ E vorba de ziarul „Basarabia”, prima publicație de limbă română din Basarabia, înființat la 24 mai 1906 de avocatul Emanuil Gavrilă.

³⁶ Vezi articolul *Trecutul și viitorul*, în „Basarabia”, 5 ianuarie 1907.

³⁷ Vezi articolul *Dureri și speranțe din Basarabia* în „Neamul Românesc”, an I, 1907, nr. 64.

³⁸ O altă manifestare națională la fel de spectaculoasă a avut loc la Chișinău în ziua de 12 decembrie 1906. Vezi articolul *Exploatarea chestiei basarabene* în „Adevărul”, nr. 6240, 6 ianuarie 1907.

³⁹ Ioan Pelivan, *Deșteptarea Națională*, p.45.

Concluzii. Semnificația serbării naționale din 3 decembrie 1906, organizate de Societatea Culturală Moldovenească, rezidă în faptul că ea a fost primă manifestare națională a moldovenilor din Basarabia, după aproape o sută de ani. Evenimentul se constituie ca un act de manifestare a conștiinței naționale a românilor basarabeni, renăscute sub influența revoluției ruse din 1905-1906. Valoarea evenimentului sporește și prin faptul că el a fost organizat „prin forțele proprii basarabene”, adică s-a desfășurat la nivel de societate civilă, prin intermediul Societății Culturale Moldovenești și a redacției ziarului „Basarabia”, fără concursul autorităților. Din contră, acestea, fiind de factură țaristă, au încercat prin diverse metode să împiedice buna organizare și desfășurare a acțiunii.

Din păcate, serbarea moldovenească organizată la 3 decembrie 1906 a fost „prima și ultima” manifestare de acest gen, căci, după cum nota Theodor Inuleț, în curând, s-a început „reacțiunea țaristă și nu s-a mai putut obține altă autorizație pentru o asemenea sărbare”⁴⁰. Ba mai mult, sub presiunea politicii reacționare promovată de guvernul țarist, Societatea Culturală Moldovenească a fost silită să-și întrerupă activitatea. Abia după revoluția rusă din februarie 1917 s-au creat condiții prielnice pentru manifestarea națională a popoarelor din Imperiul Rus, inclusiv a românilor basarabeni.

Summary

On 21 September 1905 a group of boyars and intellectuals founded in Chisinau *The Moldovan Cultural Society*, which was aimed to contribute to the raising of the level of education of the Moldovans from Bessarabia and to the more complete study of the native land. On 3 December 1906, in the hall of the Music School of V. P. Gutor in Chisinau, was held a literary and artistic matinee, organized by *The Moldovan Cultural Society*, an event that produced a deep impression on the Bessarabian audience, eager to assert nationally.

The significance of national celebration resides in that it was the first national demonstration of Moldovans in Bessarabia, after a national and cultural bondage for nearly a hundred years. The event is considered as an act of affirmation of national consciousness of the Bessarabian Romanians, reborn under the influence of the Russian revolution of 1905-1906. The value of the event is increased by the fact that it was organized by own forces of Basarabians, was held at the level of civil society, through *The Moldovan Cultural Society* and the editors of newspaper “Bessarabia”, despite the opposition of the authorities.

⁴⁰ Claudia Slutu – Grama, *op. cit.*, p. 36.

Gheorghe Nicolaev*

PROTECȚIA ȘI VALORIFICAREA MONUMENTELOR DE ARHITECTURĂ ÎN RSS MOLDOVENEASCĂ (ANII '40 – '80 AI SEC. AL XX-LEA)

Monumentele de arhitectură¹ reprezintă una dintre cele mai importante componente ale patrimoniului istoric și cultural al societății, fiind cartea de vizită în care își află expresia materială viața economică, politică și spirituală, modul de trai și tradițiile naționale ale oricărui popor. Valoarea acestor monumente în cadrul patrimoniului istoric și cultural al societății a determinat în ultimii ani un interes deosebit al opiniei publice și al cercetătorilor din Republica Moldova față de problemele puse în discuție, fapt soldat cu apariția unor noi lucrări științifice și de popularizare, în care sunt examinate monumente de arhitectură și problema ocrotirii lor. Printre ele vom menționa, în primul rând, lucrarea semnată de Elena Ploșniță, consacrată protejării patrimoniului cultural în Basarabia în anii 1812 – 1940², în care sunt analizate aspecte privind destinul patrimoniului arhitectural din Basarabia țaristă și din Basarabia interbelică. Totuși, cele mai multe lucrări apărute în ultimii ani la această temă abordează probleme legate de protejarea vestigiilor arhitecturale în etapa actuală. Monumentele de arhitectură din cadrul sitului Orheiul Vechi sunt descrise și analizate de cercetătoarea Tamara

* **Gheorghe Nicolaev**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Inițial, noțiunea „monument de arhitectură” se referea, în mod tradițional, după cum menționează cercetătoarea Tamara Nesterov, la opere arhitecturale cu caracter de unicat, apoi ea s-a extins și asupra ambianței monumentelor, în scopul creării spațiului liber necesar pentru perceperea individuală a operelor de arhitectură și păstrarea cadrului natural sau construit în care au fost concepute acestea. Odată cu adoptarea unor noi definiții, mai extinse, referitoare la această categorie de monumente, începând cu a doua jumătate a anilor '60, monumente de arhitectură erau considerate și zone întregi de interes istoric, centre urbane și chiar orașe mari, cu moșteniri istorice și artistice valoroase. Totodată, au fost elaborate mai multe modele de clasificare a monumentelor de arhitectură, care să reflecte în mod adecvat diversitatea și funcționalitatea acestora. Tamara Nesterov susține modelul de clasificare ce pune la bază programul funcțional al acestor vestigii, în conformitate cu care evidențiază următoarele grupuri de monumente: *urbane* (orașe istorice, centre și zone urbane, sate istorice), *locative* (palate, conace, case și curți boierești, imobile de locuit, vile urbane și suburbane, case de tip popular, curți țărănești cu anexe gospodărești), *civile* (teatre, săli de spectacole, cinematografe, cluburi, școli, biblioteci publice, bănci, oficii poștale, spitale, cărmuiri municipale, muzee etc.), *religioase* (biserici creștine și heterodoxe, așezăminte monastice și schituri rupestre, sanctuare etc.), *fortificații defensive* (cetăți de piatră și pământ, fortărețe, turnuri și bastioane), *instalații tehnice populare* (mori de vânt, oloinițe, crame, turnuri de apă, poduri), *arhitectură peisagistică* (grădini cu elemente specifice de ambianță), *monumente arhitecturale* (obeliscuri, coloane, stele, statui, crucifixe, troițe etc.) și *construcții de ambianță* (porți, fântâni, izvoare ș.a.). Vezi: *Monumente de istorie și cultură din Republica Moldova*, Chișinău, Știința, 1993, p. 105-106.

² Elena Ploșniță. *Protejarea patrimoniului cultural în Basarabia*. Chișinău, 2003. 176 p.

Nesterov³, care examinează și unele aspecte legate de protejarea acestora. Referiri la problema ocrotirii și valorificării monumentelor de arhitectură populară sunt făcute în lucrarea cercetătorilor Eugen Bâzgu și Mihai Ursu consacrată arhitecturii vernaculare în piatră din spațiul pruto-nistean⁴. Istoricul Sergiu Musteață este preocupat de analiza problemelor ce țin de legislația actuală și managementul patrimoniului cultural, inclusiv al celui arhitectural al Republicii Moldova, evidențiind neajunsurile și formulând sugestii cu privire la eficientizarea acestor activități⁵. O atenție deosebită este acordată protejării monumentelor de cult bisericesc, fapt despre care ne vorbește și organizarea Conferinței Naționale Științifico-Practice „Protejarea patrimoniului bisericesc – un imperativ al timpului” (5 aprilie 2011) și a Conferinței Naționale „Patrimoniu bisericesc – recuperarea trecutului” (3 mai 2012), în cadrul cărora au fost abordate probleme legate de istoricul bisericilor și al mănăstirilor, legislația și arhitectura ecleziastică, arheologia bisericească, inventarul liturgic și podoabele de cult, materialele ambelor conferințe fiind publicate într-un volum special⁶. În materialul încadrat în volum, semnat de Sergiu Ciocanu, șeful Direcției patrimoniu cultural și arte vizuale a Ministerului Culturii, este efectuată o radiografiere a stării actuale de lucruri privind protejarea patrimoniului arhitectural în republică, autorul venind cu unele recomandări în vederea soluționării problemelor ce țin de proiectarea și construcția edificiilor de cult, reparația curentă a bisericilor și restaurarea lor ș.a.⁷ La rândul său, Ion Ștefăniță, directorul Agenției de Inspectare și Restaurare a Monumentelor, se referă la starea actuală a bisericilor și mănăstirilor din Republica Moldova, aducând date concrete privind numărul bisericilor și mănăstirilor aflate în restaurare și reconstrucție și măsurile de protecție a celor mai valoroase edificii de acest gen⁸.

În ultimii ani, opinia publică și științifică a manifestat un interes deosebit față de destinul vitreg al monumentelor de arhitectură din municipiul Chișinău, fapt soldat cu apariția, în anul 2009, a lucrării *Centrul istoric al Chișinăului la începutul secolului al XXI-lea. Repertoriul monumentelor de arhitectură*⁹, în care

³ Tamara Nesterov. *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*. Chișinău, 2003. 236 p.

⁴ Eugen Bâzgu, Mihai Ursu. *Arhitectura vernaculară în piatră*. Chișinău, 2009. 256 p.

⁵ Sergiu Musteață, *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova. Probleme de legislație și management*, în *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova: de la realitate la necesitate*. Chișinău, 2011, p. 16-36; Idem. *Patrimoniul arhitectural al Republicii Moldova între lege și fărădelege*, în *Cartea neagră a patrimoniului cultural al municipiului Chișinău*. Chișinău, 2010, p. 6-23.

⁶ *Patrimoniu bisericesc. Materialele Conferinței Științifico-Practice „Protejarea patrimoniului bisericesc – un imperativ al timpului” (5 aprilie 2011) și ale Conferinței „Patrimoniu bisericesc – recuperarea trecutului” (3 mai 2012)*. Chișinău, 2013. 151 p.

⁷ Sergiu Ciocanu. *Biserica și protejarea patrimoniului cultural în Republica Moldova*, în *Patrimoniu bisericesc...*, p. 29-38.

⁸ Ion Ștefăniță. *Situația actuală a bisericilor și mănăstirilor din Republica Moldova*, în *Patrimoniu bisericesc...*, p. 39-44.

⁹ *Centrul istoric al Chișinăului la începutul secolului al XXI-lea: repertoriul monumentelor de arhitectură*. Autori: Boris Gangal, Tamara Nesterov, Eugenia Râbalco. Chișinău, 2009. 568 p.

sunt descrise toate vestigiile de însemnătate națională și locală existente în centrul istoric al mun. Chișinău, sistematizate după denumirea străzilor în cadrul cărora se află, fiind scoase la iveală particularitățile arhitecturale ale fiecărui monument, data primei atestări documentare, însoțite de imagini foto (majoritatea color) și alte informații. Peste un an, apare lucrarea *Cartea neagră a patrimoniului cultural al municipiului Chișinău*¹⁰, care cuprinde un studiu dedicat aspectelor legislative privind protecția patrimoniului arhitectural al Republicii Moldova¹¹, precum și listele monumentelor demolate (75 de vestigii), ale celor ruinate (16 vestigii) și ale celor degradate (49 de vestigii) din municipiul Chișinău în cei 20 de ani de după proclamarea independenței Republicii Moldova, cu imaginile foto (majoritatea color) și descrierea succintă a acestora. Lucrarea cuprinde și anexe, în care sunt incluse hotărârile Academiei de Științe și ale unor asociații obștești privind protejarea centrului istoric al municipiului Chișinău, o serie de articole apărute în mass-media în anii 2009 – 2010 privind protejarea patrimoniului cultural în capitală și în ansamblu pe republică, precum și un extras din stenograma ședinței Parlamentului Republicii Moldova, la care s-a examinat Moțiunea simplă privind atitudinea iresponsabilă a guvernului față de monumentele ocrotite de stat în republică.

Apreciind aportul lucrărilor menționate la elucidarea problemelor legate de protejarea patrimoniului arhitectural în Republica Moldova în etapa actuală, constatăm, totodată, că în istoriografia sovietică din RSSM, precum și în lucrările cercetătorilor apărute după proclamarea independenței Republicii Moldova, cu unele mici excepții, deocamdată nu și-au găsit o reflectare adecvată problemele legate de protecția și valorificarea patrimoniului arhitectural din RSS Moldovenească în anii '40 – '80 ai secolului trecut. Dar fără elucidarea acestor probleme nu este posibilă evaluarea pierderilor suportate de Republica Moldova în perioada menționată pe acest important segment al patrimoniului cultural național și stabilirea cauzelor acestor pierderi. Excepțiile la care ne-am referit anterior țin de apariția studiilor publicate de noi privind istoria neîmplinită, în anii '40 – '80 ai secolului trecut, a Muzeului de Arhitectură și Etnografie a Satului din Chișinău, destinul vitreg în această perioadă al monumentelor de cult religios în RSS Moldovenească și alte aspecte ale ocrotirii monumentelor de istorie și cultură în RSS Moldovenească¹². Printre excepții menționăm și studiul cercetătorului Alexandru Guțuleac, în care sunt elucidate cazurile de distrugeri ale patrimoniului

¹⁰ *Cartea neagră a patrimoniului cultural al municipiului Chișinău*. Chișinău, 2010. 176 p.

¹¹ Sergiu Musteață, *Patrimoniul arhitectural al Republicii Moldova...*, în *Cartea neagră a patrimoniului cultural...*, p. 6-23.

¹² Gheorghe Nicolaev, *Destinul monumentelor de cult religios din RSS Moldovenească (anii 1940 – 1990)*, în *Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei: Materialele Sesiunii Științifice Anuale, 27 decembrie 2012*. Chișinău, 2014, p. 282-298; Idem. *File din istoria neîmplinită a Muzeului de Arhitectură și Etnografie a Satului din Chișinău*, în *Revista de istorie a Moldovei*, nr. 2, 2014, p. 83-99. ; Idem. *Unele aspecte ale ocrotirii monumentelor de istorie și cultură în RSS Moldovenească (anii 1940 – 1980)*, în *Valori și tradiții culturale în Moldova*. Chișinău, 1993, p. 210-217.

bisericesc în prima ocupație sovietică (1940 – 1941)¹³. Informații prețioase privind destinul conacelor și parcurilor boierești din Republica Moldova, inclusiv referitoare la perioada de cercetare vizată, le găsim în lucrarea fundamentală a cercetătorului Petru Tarhon referitoare la parcurile boierești din Republica Moldova¹⁴ și teza de doctorat a arhitecturului Grigore Burciu consacrată conacelor-parcuri din Basarabia (sec. al XIX-lea - începutul sec al XX-lea)¹⁵. Deși la începutul anilor '80 ai secolului trecut în cadrul Academiei de Științe a Moldovei a apărut o lucrare cu denumirea *Охрана и использование памятников истории и культуры в Молдавии*¹⁶ (Ocrotirea și valorificarea monumentelor de istorie și cultură în Moldova), cea mai mare parte a materialelor incluse în volum este consacrată descrierii diverselor tipuri de monumente, inclusiv a celor de arhitectură, fiind subliniată importanța lor și necesitatea de a fi protejate, restaurate și utilizate în scopul educației patriotice, în stil sovietic, a oamenilor muncii și a tineretului studios.

Unele referiri tangențiale privind starea monumentelor de arhitectură în RSS Moldovenească în anii '50 – '80 ai secolului trecut și anumite acțiuni întreprinse de autorități în vederea protecției și valorificării acestora găsim în mai multe lucrări ale specialiștilor arhitecți editate în perioada sovietică și consacrate diverselor tipuri de monumente¹⁷, precum și în lucrările colective dedicate monumentelor de istorie și cultură din acest spațiu¹⁸, în care sunt evidențiate și descrise cele mai importante și mai valoroase vestigii de acest gen. Unele aspecte ale problemelor enunțate în studiul nostru au fost reflectate în presa republicană, în mai multe articole semnate de specialiști, dar și de reprezentanți ai societății civile, articole care au fost utilizate la scrierea studiului.

Având în vedere complexitatea problemelor ce urmează a fi abordate, în studiul de față vom încerca să elucidăm doar unele aspecte ce țin de evoluția cadrului instituțional legat de protejarea acestor monumente, luarea sub ocro-

¹³ Alexandru Guțuleac, *Profanarea și distrugerea patrimoniului bisericesc sub prima ocupație sovietică (1940 – 1941)*, în *Buletinul științific al Muzeului de Etnografie și Istorie Naturală*, vol. 13 (26). Chișinău, 2010, p. 229-241.

¹⁴ Petru Tarhon. *Parcurile vechi boierești din Republica Moldova*. Chișinău, 2013, 648 p.

¹⁵ Grigore Burciu. *Conace-parcuri din Basarabia sec. al XIX-lea și începutul sec XX* // Teză de doctorat. București, 2001, 199 p.

¹⁶ *Охрана и использование памятников истории и культуры в Молдавии*. Кишинев, 1981.

¹⁷ Pavel Balan, Vlad Druc, *Poliptic moldav: artă moldovenească din veacurile XIV – XIX*. Chișinău, 1985 (în limbile română, rusă, engleză); Г.Ф. Чеботаренко. Сорокская крепость – памятник старины. Кишинев, 1986; З. В. Моисеенко. Архитектура сельских жилых домов Молдавии. Кишинев, 1986; К.Д. Роднин, И.И. Понятовский. Памятники молдавской архитектуры XIII – XIX веков. Кишинев, 1960; В.Ф. Смирнов. Градостроительство Молдавии XIX – XX вв. Кишинев, 1975; Я.Н. Тарас. Памятники архитектуры Молдавии. Кишинев, 1986; А.И. Захаров. Народная архитектура Молдавии. М., 1960 ș.a.

¹⁸ *Monumente de istorie și cultură din Republica Moldova*. Autori: N. Demcenco, I. Hâncu, T. Nesterov, P. Railean, I. Chirtoagă, I. Bobeico. Chișinău, 1995. 192 p.; *Памятники истории и культуры Молдавии (виды и типы)*. Colectiv de autori, red. resp. V. P. Mednec. Chișinău, 1988. 136 p.

tirea statului a acestui tip de monumente, reflectarea procesului de valorificare a vestigiilor, crearea bazei materiale necesare pentru conservarea și restaurarea monumentelor și alte aspecte ce au determinat starea de lucruri și nivelul de protecție a monumentelor de arhitectură din fosta RSS Moldovenească.

Este evident faptul că importanța monumentelor de arhitectură în afirmarea și cunoașterea culturii oricărui popor a determinat în trecut și determină și în prezent atenția sporită pe care o acordă factorii de decizie din fiecare țară protecției și valorificării eficiente a acestor vestigii. În Moldova de la est de Prut, care în urma raptului sovietic din 28 iunie 1940 a devenit parte componentă a fostei URSS, vestigiile de arhitectură au avut un destin vitreg, ca și întregul patrimoniu istoric și cultural al neamului românesc din acest teritoriu. În iunie 1941, patrimoniul arhitectural din Basarabia a avut de suferit grav în urma acțiunilor autorităților sovietice care, la primul semnal al războiului, au creat pe teritoriul republicii detașamente speciale, a căror misiune a fost, pe de o parte, evacuarea bunurilor alimentare și a proprietății mobile, iar, pe de altă parte, distrugerea a tot ce era de preț și nu putea fi evacuat odată cu armatele sovietice ce se retrăgeau. Aceste detașamente și-au îndeplinit cu fidelitate misiunea, distrugând în orașul Chișinău și în fostele județe ale Basarabiei o serie de clădiri, majoritatea dintre care erau veritabile monumente de arhitectură. Pentru a avea o imagine mai clară a proporțiilor acestor acțiuni, vom enumera distrugerile provocate doar în două județe ale Basarabiei – Chișinău și Bălți, utilizând datele din ediția oficială a Guvernământului Basarabiei cu titlul: *Basarabia dezrobită: drepturi istorice, nelegiuiri bolșevice, înfăptuiri românești* (Chișinău, 1942). Astfel, conform datelor din această ediție, la Chișinău a fost incendiată Catedrala, au fost incendiate sau aruncate în aer următoarele clădiri: Mitropolia Veche, Sala Eparhială, Primăria orașului, Uzina Electrică, Uzina de Apă, Postul de Radio, Uzina și Depoul Tramvaielor, Banca Comercială, toate morile, toate hotelurile, toate tipografiile, Banca Națională, Liceul Militar, circumscriptiile de poliție, localul Corpului 3 Armată, Inspectoratul Poliției, Imprimeria Statului, Fabrica de Bere, Fabrica de Săpun, Fabrica de Tutun, Inspectoratul Învățământului, Camera de Comerț, cazărmile, Banca Basarabiei, Prefectura, depozitele Distribuția, toate clădirile din piatră și cartiere întregi cu sute de magazine și case particulare. În județ au fost distruse în întregime, prin foc, târgurile Călărași, Hâncești, comuna Lăpușna și satul Bucovăț. În județul Bălți au fost distruse: orașul Bălți aproape în întregime, precum și comunele mai importante: târgul Sculeni, târgul Ungheni, târgul Valea lui Vlad, târgul Râșcani și o parte din târgurile Alexandreni și Pârlița, două biserici și patru poduri¹⁹, distrugeri de acest gen fiind cauzate în toate județele Basarabiei.

Veridicitatea datelor privind distrugerile provocate de detașamentele sovietice, cuprinse în ediția specială a Guvernământului Basarabiei, este confirmată

¹⁹ *Basarabia dezrobită: drepturi istorice, nelegiuiri bolșevice, înfăptuiri românești*. Chișinău, 1942, p. 126.

și de amintirile unor participanți la aceste operațiuni. Astfel, într-un interviu realizat cu arhitectul Valentin Mednec, publicat în revista *Orizontul*, 1988, nr. 8, la întrebarea jurnalistului dacă Chișinăul a fost distrus mai mult în anii de după război ori în timpul operațiilor militare, el a răspuns: „Nu e adevărat. Chișinăul a fost ruinat cu mult înainte de venirea războiului pe străzile lui. Despre toate aceste fapte nu se scrie, însă anume așa a fost în realitate. În 1941 în toate orașele și orașelele din Moldova au fost create batalioane speciale de distrugere a clădirilor. Eu cu mâna mea am aruncat în aer Banca de Stat din Bender. La Chișinău a fost deteriorată toată strada Lenin (actualmente bd. Ștefan cel Mare – *n.n.*). Pe locul unde astăzi se află clădirea Comitetului Securității de Stat pe atunci se înălța cea mai frumoasă casă din oraș – Liceul nr. 2 pentru băieți. A fost dărâmată Casa Eparhială, vestită prin faptul că în sălile ei au concertat Enescu și Șaleapin. Au fost ruinate Gara și clădirea în care se află în prezent Comitetul Executiv Orașenesc de Deputați ai Poporului ș.a.m.d. Astfel se îndeplinea ordinul lui Stalin de a distruge totul în calea dușmanului. În timpul războiului Chișinăul a fost puțin bombardat, dar, în pofida acestui fapt, a apărut o versiune oficială precum că orașul a fost distrus de bombe inamicului”.

În primii ani postbelici, Direcția pentru Arhitectură de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM, care era responsabilă de protecția și valorificarea vestigiilor din domeniu, a întreprins anumite măsuri în privința fixării, schițării și măsurării unor monumente de arhitectură aflate pe teritoriul republicii. În 1945, spre exemplu, au fost organizate trei expediții, în cadrul cărora au fost cercetate și fixate pe teren 17 dintre cele mai valoroase vestigii de acest gen²⁰, pentru restaurarea și menținerea în ordine a monumentelor de arhitectură în acel an fiind alocate 30 de mii de ruble²¹. În următorii ani, Secția de Ocrotire a Monumentelor din cadrul direcției în cauză a organizat patru expediții, pe parcursul cărora au fost cercetate 110 monumente de arhitectură și prezentate 26 de adnotări²². În 1947 a fost cercetată zona râului Răut în scopul evidențierii monumentelor, fiind editat un album fotografic al monumentelor de arhitectură și pregătite pentru tipar două monografii cu aceeași tematică²³. În urma acțiunilor de cercetare întreprinse de specialiștii Direcției de Arhitectură, a fost adunat un material bogat de măsurări dimensionale, schițări și descrieri ale unui șir de monumente de arhitectură din RSSM, care ilustrau originalitatea arhitecturii moldovenești din epocile trecute. Referitor la monumentele de arhitectură din localitățile satești (ansamblurile monastice, bisericile din lemn și din piatră din sec. XVIII – XIX și altele), în acești ani a fost efectuată doar munca de recunoaștere și fixare, fiind cercetate detaliat numai o parte din monumente. În schimb, au fost adunate date valoroase despre construcția la sate a caselor incrustate în piatră și în lemn care, în mare

²⁰ ANRM, f. 2848, inv.13, d. 312, f. 101-102.

²¹ *Ibidem*, d. 40, f. 87.

²² *Ibidem*, d. 14, f. 27.

²³ *Ibidem*, d. 40, f. 87.

parte, conturau dimensiunile arhitecturii populare moldovenești din sec. XIX – începutul sec. XX²⁴.

Activitatea de evidențiere și cercetare a monumentelor de arhitectură a permis adoptarea, la 31 mai 1947, a Hotărârii Consiliului de Miniștri al RSSM „Despre măsurile cu privire la păstrarea și restaurarea monumentelor de arhitectură din RSS Moldovenească”²⁵. Prin această hotărâre a fost aprobată lista monumentelor de arhitectură luate sub protecția statului (20 la număr) și numiți responsabili pentru păstrarea și folosirea acestora. Responsabil de protecția și utilizarea celor mai vechi monumente de arhitectură, inclusiv a cetăților medievale din Soroca și Bender, a bisericii Mazarache (1757) și a vechii Catedrale din or. Chișinău (sec. XVIII), precum și a bisericii „Adormirea Maicii Domnului” din Căușeni (sec. XVI), a fost numit Departamentul pentru Arhitectură de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM. De protecția și utilizarea celorlalte monumente erau responsabile comitetele executive din orașele și județele pe teritoriul cărora se aflau acestea²⁶. În hotărârea menționată, au fost determinate condițiile de exploatare a monumentelor, care puteau fi închiriate doar în baza contractelor de protecție încheiate cu Direcția de Arhitectură de pe lângă Guvernul RSSM. Lucrările de reconstrucție a acestor monumente urmau să fie efectuate doar cu permisiunea aceleiași direcții, iar lucrările de planificare, construcție și amenajare a orașelor pe teritoriul cărora se aflau monumente de arhitectură trebuiau să fie efectuate fără a aduce daună acestora.

În ianuarie 1950, Direcția de Arhitectură a aprobat și un plan concret de restaurare a celor 20 de monumente de arhitectură luate sub protecția statului, care era prevăzut să fie implementat în prima jumătate a anilor '50 și la care urmau să participe cei mai buni arhitecți și sculptori din republică²⁷. Lucrările de restaurare urmau să fie efectuate de organele responsabile pentru păstrarea acestor monumente (cetățile Soroca și Bender, Catedrala Veche și biserica Mazarache din Chișinău, biserica Înălțării din Căușeni – de către Direcția de Arhitectură; celelalte monumente – de către organele executive locale pe teritoriul cărora se aflau monumentele) sub supravegherea Direcției de Arhitectură. Totodată, la finele anilor '40 au fost executate și anumite lucrări de conservare a cetății Soroca, care aveau menirea de a opri distrugerea pereților și a turnurilor cetății, fiind întărite soclurile, tencuite cu ciment crăpăturile, restabilite ambrazurile. La cetatea Bender au fost restabilite parțial împrejurimile zidurilor și întărită

²⁴ *Ibidem*, f. 92.

²⁵ ANRM, f. 2848, inv. 22, d. 40, f. 186-189.

²⁶ Acestea erau: ansamblul Catedralei „Nașterea Domnului” din or. Chișinău, alcătuit din Catedrală cu Clopotniță (1836) și Arcul de Triumf (1840); bisericile „Sf. Ilie” (sec. XVIII) și „Sf. Gheorghe” (1818), precum și casele din piatră Zagorodnâi (sec. XVIII) și Stoianov (sec. XIX) din capitală; ansamblurile monastice Hârjauca (sec. XVIII), Căpriana (sec. XVIII) și Suruceni (sec. XVIII) din județul Chișinău; ansamblurile monastice Saharna (sec. XVIII), Japca (Jabca) (sec. XVIII), Rudi (1777) și Călărășeuca (sec. XVIII) din județul Soroca, Catedrala „Sf. Dumitru” din or. Orhei (1636) și bisericile în stâncă din satele Țăpova (sec. XVI) și Butuceni (sec. XVI), județul Orhei.

²⁷ *Sovetskaia Moldavia*, 1950, 7 ianuarie.

tencuiala din piatră a turnurilor din colțuri. Au început lucrările de reparație capitală a unuia dintre cele mai vechi monumente de arhitectură din or. Chișinău – Catedrala Veche, construită la începutul sec. XVIII de meșteri iscusiți fără utilizarea în interior a reperelor de sprijin, urmând să fie restabilit interiorul și toate elementele clădirii²⁸. Nu dispunem de informații despre executarea planului respectiv de restaurare a monumentelor de arhitectură, dată fiind lipsa în arhive a unor documente confirmative în acest sens²⁹, dar presupunem că el nu a fost realizat în mare parte, ținând cont de starea deplorabilă în care s-au aflat în anii următori majoritatea dintre cele 20 de monumente de arhitectură care urmau, conform acestui plan, să fie restaurate.

Începând cu anul 1949, finanțarea activității de cercetare a vestigiilor în cadrul Direcției de Arhitectură a fost sistată în conformitate cu o dispoziție a guvernului unional, care prevedea concentrarea activității științifice în organizații de cercetări științifice³⁰. Faptul în cauză a împiedicat ducerea la bun sfârșit a lucrărilor de cercetare a acestor monumente, inițiate anterior, și de sistematizare a materialelor adunate. Pentru finalizarea lucrărilor, Direcția de Arhitectură a încercat, fără succes, să încheie contracte cu Editura Academiei de Arhitectură din or. Moscova și cu Editura de Stat din Moldova. Ambele însă au respins oferta: prima, în legătură cu „supraîncărcarea planurilor editoriale”, a doua – „din cauza incapacității de a efectua tipărituri policrome”³¹.

În scopul popularizării și cercetării moștenirii culturale arhitectonice, în 1953, Direcția de Arhitectură a înaintat Guvernului RSSM un demers, prin care cerea permisiunea de a crea în cadrul ei un sector de cercetare a monumentelor și de editare a lucrărilor în domeniu. Însă propunerea nu a fost susținută, ca și cea a Uniunii Arhitecților din Moldova privind crearea în cadrul Filialei Moldovenești a Academiei de Științe din URSS a unui sector de arhitectură și artă aplicată, care s-ar fi ocupat cu cercetarea moștenirii arhitecturale naționale și cu elaborarea politicilor în domeniul dezvoltării arhitecturii contemporane în RSSM³². Nu a fost acceptată de către guvern nici solicitarea Direcției de Arhitectură din martie 1954, prin care se cerea, pe de o parte, să i se aloce din fondul de rezervă al guvernului 30 de mii de ruble pentru finalizarea activității de cercetare a tuturor complexurilor mănăstirești și a bisericilor satești din republică din sec. XVIII – XIX, iar, pe de altă parte, se cerea ca Editura de Stat din Moldova să editeze monografii dedicate monumentelor de arhitectură din republică³³.

²⁸ *Sovetskaia Moldavia*, 1950, 7 ianuarie.

²⁹ Din informația „Istoria Comitetului de Stat pentru Construcții al RSS Moldovenești și a fondului documentar al acestuia pentru anii 1944 – 1976” aflăm că documentele care se păstrează permanent ale Direcției de Arhitectură de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM, care a activat în anii 1944 – 1955, au fost pierdute, ca și documentele care se păstrează permanent ale Comitetului pentru Construcții și Arhitectură din anii 1956 – 1957. AN RM, f. 2759, reg. 1.

³⁰ ANRM, F. 2848, inv. 13, d. 312, f. 101.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, f. 102.

³³ *Ibidem*, f. 110.

În 1955, odată cu formarea noii structuri administrative pentru dirijarea construcțiilor – Comitetul de Stat pentru Construcții și Arhitectură de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM, Direcția de Arhitectură a fost lichidată, funcțiile acesteia fiind atribuite comitetului. Ulterior, comitetul a fost de mai multe ori reorganizat, devenind, în iulie 1957 – ianuarie 1959, Direcția pentru Planificarea Localităților și Controlul de Stat în Construcție, în februarie 1959 – iunie 1963 – Comitet de Stat pentru Construcție și Arhitectură, iar din iunie 1963 – Comitet pentru Construcții (Gosstroï RSSM)³⁴. În legătură cu lichidarea Direcției de Arhitectură, o parte din monumentele de arhitectură au trecut în gestiunea Comitetului de Stat pentru Construcții și Arhitectură, iar o altă parte – în subordonarea Ministerului Culturii din republică. Odată cu trecerea monumentelor de arhitectură în gestiunea noilor organe de stat în domeniul construcțiilor, inclusiv a Comitetului de Stat pentru Construcții „Gosstroï” al RSSM, se observă un declin evident în activitatea de ocrotire și restaurare a acestor vestigii. Spre deosebire de fosta Direcție de Arhitectură, noile organe de stat de rang republican în domeniul construcției nu au efectuat lucrări esențiale în vederea cercetării, evidențierii și restaurării monumentelor, toate obligațiile acestora față de monumente fiind reduse la darea lor în chirie diferitor organizații. În componența Comitetului de Stat pentru Construcții (Gosstroï), de la crearea sa și până în februarie 1966, spre exemplu, n-a existat nicio subdiviziune specială care s-ar fi ocupat de problemele proiectării și restaurării monumentelor. Mai mult, în schema de state a acestuia nu a existat niciun post cu funcții de ocrotire a vestigiilor de arhitectură. Deși o astfel de funcție a fost preluată de la Departamentul de Arhitectură lichidat, ea a fost utilizată în alte sectoare de activitate ale comitetului menționat³⁵. Până la mijlocul anilor '60, nici la nivel de guvern nu au fost adoptate hotărâri importante privind protecția și utilizarea eficientă a monumentelor de acest gen.

O anumită înviorare a activității legate de protecția monumentelor de arhitectură s-a resimțit după adoptarea de către Consiliul de Miniștri al RSSM, la 4 februarie 1966, a Hotărârii „Măsurile cu privire la îmbunătățirea ocrotirii monumentelor de istorie, cultură și arhitectură din republică”³⁶. Conform acesteia, întreaga activitate legată de protecția monumentelor de istorie, cultură și arhitectură din republică a fost concentrată în cadrul Ministerului Culturii al RSSM, fiind prevăzută transmiterea în competența acestuia a tuturor funcțiilor legate de ocrotirea minumentelor de arhitectură atribuite anterior Comitetului Republican pentru Construcții (Gosstroï) al RSSM. Totodată, Ministerului Culturii i s-a permis să organizeze în cadrul său un Atelier Științific Specializat pentru Restaurare, cu sediul în clădirea fostei biserici „Buna Vestire” din or. Chișinău, pentru efectuarea unor lucrări de restaurare, fiindu-i alocate în acest scop 30 de mii de ruble din fondul de rezervă al guvernului. Ministerul Culturii,

³⁴ ANRM, f. 2759, inv. 1.

³⁵ ANRM, f. 3011, d. 417, f. 3.

³⁶ ANRM; f. 2848, inv. 22, d. 278, f. 61-62.

împreună cu Societatea Moldovenească de Ocrotire a Monumentelor de Istorie și Cultură (SMOMIC) și Academia de Științe a Moldovei (AȘM), urmau să întreprindă măsuri suplimentare în vederea depistării, luării în evidență și ocrotirii monumentelor de istorie, cultură și arhitectură de pe întregul teritoriu al republicii.

Un rezultat direct al acestei activități a fost pregătirea și adoptarea în următorul an a Hotărârii Guvernului RSSM din 28 septembrie 1967 „Despre starea și măsurile privind îmbunătățirea ocrotirii monumentelor de istorie și cultură în RSS Moldovenească”,³⁷ prin care au fost stabilite o serie de măsuri privind protecția și valorificarea monumentelor, inclusiv a celor de arhitectură. Acestea se refereau la transmiterea tuturor monumentelor de istorie și cultură sub ocrotirea întreprinderilor, instituțiilor și organizațiilor pe teritoriul cărora se aflau, obligații privind menținerea în stare bună a monumentelor închiriate și amenajarea teritoriului aferent al acestora, indicații privind executarea lucrărilor de reparație și restaurare a monumentelor doar cu permisiunea organelor responsabile de ocrotirea monumentelor, instituirea controlului obștesc din partea organizațiilor Societății Moldovenești de Ocrotire a Monumentelor de Istorie și Cultură (SMOMIC) privind respectarea de către organizațiile responsabile a obligațiilor de ocrotire a monumentelor etc. În scopul asigurării integrității patrimoniului cultural-istoric al zonelor proiectate, instituțiile și organizațiile de construcții și proiectare au fost obligate să coordoneze cu Ministerul Culturii, SMOMIC și Academia de Științe a Moldovei planurile generale și proiectele de construcție a localităților din republică. Prin această hotărâre au fost, de asemenea, aprobate listele monumentelor de istorie și cultură luate suplimentar sub protecția statului, inclusiv ale celor de arhitectură. Din rândul vestigiilor de arhitectură luate sub ocrotirea statului, opt constituiau construcții civile³⁸ și 26 de construcții și ansambluri arhitectonice de cult³⁹.

³⁷ ANRM, f. 2848, inv. 22, d. 293, p. 165-172.

³⁸ Patru dintre construcțiile civile incluse suplimentar în lista monumentelor ocrotite de stat constituiau astfel de monumente importante precum sunt clădirea Comitetului Executiv (azi Primăria) din or. Chișinău (1901), construită după proiectul arhitectului Al. Bernardazzi, clădirea Băncii de Stat (azi Sala cu Orgă) din capitală (sec. XIX), clădirea Muzeului Republican de Istorie și Studiere a Ținutului Natal (1905), construită după proiectul arhitectului N. Țăganco, și Complexul Manuc-Bei (sec. XIX) din or. Cotovsc (azi Hâncești), ce cuprindea curtea cneazului, construită după proiectul arhitectului Al. Bernardazzi, castelul de vânătoare și curtea prințesei Dolgorukaia. Alte patru edificii au fost: clădirea de pe str. Kiev, nr. 115 (azi București) din or. Chișinău, unde a fost amplasată secția bolșevică de front a „Rumcerod”-ului; casa în care și-a avut sediul loja masonică „Ovidiu” în timpul aflării poetului A.S. Pușkin la Chișinău; casa în care s-a născut Al. Donici din s. Donici, r. Orhei, și casa în care și-a petrecut copilăria Al. Mateevici din s. Zaim, r. Căușeni (în listele ulterioare aceste patru edificii au fost trecute în categoria monumentelor de istorie).

³⁹ Printre construcțiile și ansamblurile arhitectonice de cult, luate suplimentar sub protecția statului în conformitate cu hotărârea de guvern menționată, au fost catedralele „Sf. Ioan” din Comrat (1840), „Arhanghelul Mihail” din or. Cahul (1837) și „Schimbarea la Față” din or. Bender (1820), aceasta din urmă fiind împodobită cu pictură murală de Al. Plămădeală. Tot aici figurau

După adoptarea, la 26 decembrie 1969, a Legii „Despre ocrotirea monumentelor de cultură”⁴⁰ și a Hotărârii Consiliului de Miniștri al RSSM din 22 octombrie 1971 „Cu privire la măsurile privind îndeplinirea Legii RSS Moldovenești *Despre ocrotirea monumentelor de cultură*”⁴¹, numărul monumentelor de arhitectură luate sub protecția statului s-a mărit din nou, ajungând la 89⁴². Dintre cele 47 de monumente luate pentru prima dată sub protecția statului conform hotărârii menționate, 6 au constituit monumente de arhitectură civilă⁴³, iar 41 erau edificii ale fostelor instituții de cult, printre acestea fiind ansamblul monastic „Dobrușa” (sec. XVIII), 14 biserici de lemn din secolele XVII – XIX⁴⁴ și 26 de biserici și catedrale de piatră, majoritatea din secolul XIX⁴⁵. Din numă-

și ansamblurile monastice Vărzărești (sec. XVI), Hâncu (1678), Hârbovăț (1730), Noul Neamț (sec. XIX) și Curchi (1725), bisericile „Sf. Împărați Constantin și Elena”, cu necropolele familiilor Russo și Donici (sec. XVIII); bisericile Noua Armenească (1916), Romano-Catolică (sec. XIX) și Grecească (1895) din Chișinău, aceasta din urmă fiind construită după proiectul arhitectului Al. Bernardazzi. În listă au fost incluse, de asemenea, Paraclisul din raionul Râșcanovca (azi sectorul Râșcani) al capitalei (1882), unde a avut loc parada armatelor ruse și a voluntarilor bulgari, bisericile de lemn cu hramul „Adormirea Maicii Domnului” din satele Climăuți (sec. XVIII) și Gârbova (sec. XVIII), r. Dondușeni și alte cinci biserici de piatră, datate din sec. XIX: „Sf. Nicolae” din s. Horodiște, „Arhanghelul Mihail” din satele Vorniceni și Onișcani, r. Călărași, biserica din s. Nișcani, același raion, și biserica „Sf. Treime” din s. Cuhurești, r. Florești, acestea din urmă fiind construite după proiectul arhitectului Al. Șciusev.

⁴⁰ *Veștile*..., 1969, nr. 12, art. 214, p. 1087-1092.

⁴¹ *Veștile*..., 1971, nr. 11, art. 164, p. 725-737.

⁴² În lista monumentelor de arhitectură, aprobată în 1971, nu au fost incluse două vestigii care figurau în lista aprobată în anul 1947 (Vechea Catedrală și Biserica „Sf. Ilie” din or. Chișinău, ambele din sec. XVIII, demolate la finele anilor '50) și alte patru monumente din lista suplimentară aprobată în 1967, trecute la categoria monumentelor istorice (vezi nota de subsol 35).

⁴³ Printre vestigiile arhitecturale cu destinație civilă luate sub protecția statului, conform acestei hotărâri, menționăm Arcul de Triumf (1840), care a figurat anterior alături de Catedrală, clădirea Muzeului de Arte din or. Chișinău (1906), o casă de locuit din același oraș datată din sec. XVIII (str. Malina Mare, nr. 80/11), precum și trei mori de vânt din sec. XIX (două din s. Cernoleuca, r. Dondușeni, și una din s. Tănătari, r. Căușeni).

⁴⁴ Printre bisericile de lemn luate sub protecția statului conform hotărârii menționate sunt bisericile cu hramul „Sf. Arhanghel Mihail” din satele Pocrovca (sec. XIX) și Sudarca (sec. XVIII), r. Dondușeni; altele două cu același hram din satele Rotunda (sec. XVII) și Hancăuți (sec. XVIII), r. Edineț, bisericile „Acoperământul Maicii Domnului” din s. Palanca (sec. XIX) și „Sf. Dumitru” din s. Mândra (sec. XIX), r. Călărași; două biserici cu hramul „Sf. Arhanghel Mihail” din s. Hiliuți (sec. XVIII) și s. Petrușani (sec. XVIII), r. Râșcani; bisericile „Sf. Nicolae” din s. Drepcăuți (1877) și „Nașterea Domnului” din s. Zastâncă (sec. XVIII), r. Soroca; biserica „Sf. Împărați Constantin și Elena” din s. Ghiliceni, r. Telenești (sec. XIX); biserica „Sf. Arhanghel Mihail” din s. Dahnovici, r. Nisporeni; o biserică din s. Gorești (Horăști), r. Fălești (sec. XIX) și alta din s. Cenac, r. Cimișlia (sec. XIX).

⁴⁵ Dintre bisericile și catedralele de piatră luate sub protecția statului în acest an amintim: biserica „Buna Vestire” (1810), Biserica Armenească (1803) și Capela primului Gimnaziu (liceu laic) de Fete (sec. XIX) din or. Chișinău; Catedrala „Sf. Nicolae” (1791) și Biserica Armenească (sec. XIX) din or. Bălți; bisericile „Sf. Teodor Stratilat” (1914) și „Sf. Dumitru” (1827) din or. Soroca; biserica „Sf. Treime” din s. Bleșteni, r. Dondușeni (1830); biserica „Sf. Treime” din s. Seliște Nouă, r. Călărași (1820); biserica romano-catolică poloneză din s. Rașcov, r. Camenca (sec. XVI-II); biserica „Sf. Împărați Constantin și Elena” din or. Căușeni (1829); biserica din s. Ferapon-

rul tuturor celor 89 de monumente de arhitectură luate sub protecția statului prin hotărârea menționată (ce includea și monumentele din listele anterioare), 2 constituiau cetăți medievale, 3 – mori de vânt, 10 – clădiri cu destinație civilă și 76 – clădiri de cult, acestea din urmă constituind circa 85% din numărul total al acestor monumente. Cifrele ne vorbesc despre o anumită schimbare în bine în activitatea organelor executive centrale și locale din RSSM, care au început să conștientizeze faptul că monumentele de arhitectură, inclusiv clădirile de cult, sunt o componentă valoroasă a patrimoniului național, ce urmează să fie salvat, utilizat eficient și transmis generațiilor viitoare.

Apreciind eforturile organelor de stat din RSSM în vederea evidențierii și luării sub protecția statului a monumentelor de arhitectură în a doua jumătate a anilor '60 – începutul anilor '70, totodată, menționăm că în următorii douăzeci de ani activitatea respectivă a fost practic stopată. În următoarea listă a monumentelor de arhitectură luate sub protecția statului, aprobată prin Hotărârea Consiliului de Miniștri al RSSM din 8 august 1975⁴⁶, numărul vestigiilor arhitecturale ocrotite de stat nu a fost mărit, cum s-a întâmplat în anii precedenți, alcătuind doar 88 de poziții⁴⁷. Această listă, relativ modestă, a fost valabilă până la finele anilor '80 ai secolului trecut, fiind ulterior înlocuită cu Registrul monumentelor de istorie și cultură ocrotite de stat, aprobat de Parlamentul Republicii Moldova la 22 iunie 1993. Astfel, la finele anilor '80 – începutul anilor '90 ai secolului trecut în RSS Moldovenească au rămas neocrotite de stat peste o mie de monumente de arhitectură valoroase, acestea supraviețuind ca prin minune până la momentul includerii lor în Registrul monumentelor din iunie 1993, fără a lua în considerare zeci și sute de monumente care au dispărut fără urmă în procesul de

toanca, r. Comrat (1862); biserica „Sf. Arhanghel Mihail” din s. Gârlea, r. Cotovsc (1801); biserica „Adormirea Maicii Domnului” din s. Grușevo (1802) și altele două cu hramul „Sf. Arhanghel Mihail” din s. Hârtoptul Mare (1814) și s. Izbiște (1778), r. Criuleni; bisericile „Sf. Maria” din s. Butuceni (1914), „Adormirea Maicii Domnului” din s. Trebujeni (sec. XIX) și „Sf. Nicolae” din s. Ișnovăț (1810), r. Orhei, biserica familiei Donici din s. Donici, același raion (1848); biserica „Sf. Nicolae” din s. Ocolina (1745) și biserica din s. Tătărauca Veche (sec. XIX), r. Soroca; biserica din s. Căzănești, r. Telenești (sec. XIX); biserica „Sf. Al. Nevski” din or. Ungheni (1905), construită după proiectul lui Al. Bernardazzi; biserica „Sf. Arhanghel Mihail” din s. Teșcureni, r. Ungheni (1778) și biserica „Sf. Arhanghel Mihail” din s. Cerepăuți, r. Florești (sec. XIX).

⁴⁶ Cu privire la aprobarea listelor monumentelor de cultură de însemnătate republicană (*Veștile...*, 1975, nr. 7, art. 93, p. 564-565).

⁴⁷ În comparație cu lista precedentă, din categoria monumentelor ocrotite de către stat au fost omise ansamblul monastic din s. Vărzărești, r. Nisporeni, care se afla în stare avansată de degradare, biserica „Sf. Gheorghe” (1852) din s. Căzănești, r. Telenești, trei blocuri de locuit din or. Chișinău și trei mori de vânt din s. Cernoleuca, r. Dondușeni, și s. Tănătari, r. Căușeni. În același timp, în listă au fost incluse șase edificii din or. Chișinău datate din sec. XIX, printre care o casă de locuit construită de arhitectul A. Șciusev, și patru case de locuit din centrul capitalei construite după proiectul arhitectului A. Bernardazzi, precum și clădirea fostei judecătoria de circumscripție de pe str. 28 iunie, nr. 48 (str. Vlaicu Părcălab), proiectată de același arhitect. În listă au fost incluse, de asemenea, o casă de locuit din sec. XIX din or. Bălți, biserica de lemn „Sf. Nicolae” (1805) din s. Costești, r. Hâncești, și ansamblul alcătuit din conac și parc din s. Ivancea, r. Orhei.

reconstrucție a unor cartiere orașenești și de construcție a unor noi blocuri cu destinație diversă, nefiind protejate de stat pe parcursul mai multor decenii.

Odată cu aprobarea registrului menționat, numărul monumentelor de arhitectură de însemnătate națională luate sub ocrotirea statului (unele din ele având, în același timp, calitatea de monument de istorie și arhitectură, arhitectură și artă ori toate cele trei calități) a crescut până la peste 1100 sau de 12,5 ori. Analiza conținutului acestui registru ne sugerează ideea că până la finele anilor '80 ai secolului trecut, organele competente din RSS Moldovenească (Guvernul, Ministerul Culturii, Academia de Științe a Moldovei și administrațiile publice locale) nu au fost capabile să cerceteze și să ia în evidență cea mai mare parte a patrimoniului arhitectural din orașele și satele republicii. Întâi de toate, nu au fost luate sub protecția statului sute de vestigii valoroase din categoria monumentelor de cult bisericesc din republică, majoritatea dintre care se aflau în stare avansată de degradare⁴⁸. Nu a fost evidențiat și pus în valoare deplină nici fondul de monumente de arhitectură din orașele republicii care, în condițiile reconstrucției intense a acestora, se eroda tot mai mult. Astfel, în listele monumentelor ocrotite de stat, aprobate prin Hotărârea Guvernului din 8 august 1975, în principalele orașe ale republicii a figurat doar un număr neînsemnat de vestigii de arhitectură, inclusiv în or. Chișinău – 22 de monumente, Bălți – 3, Soroca – 3, Tighina – 2, Orhei – 1, Cahul – 1, Tiraspol – niciunul. În același timp, din Registrul monumentelor ocrotite de stat, aprobat în iunie 1993, aflăm că pe teritoriul capitalei și al orașelor menționate se aflau zeci și sute de monumente din secolele XVIII-XIX sau din prima jumătate a secolului XX, ce aveau o valoare artistică și istorică deosebită și necesitau a fi luate în evidență mult mai înainte, la categoria monumentelor ocrotite de stat de însemnătate națională. Odată cu aprobarea registrului, numai în mun. Chișinău au fost luate sub protecția statului în total 307 monumente de arhitectură de însemnătate națională⁴⁹, dintre care 10 aveau statut triplu de monument de arhitectură, istorie și artă, 74 – de arhitectură și istorie, 30 – de arhitectură și artă și 193 – de arhitectură⁵⁰. Numărul acestor

⁴⁸ Vezi: Gheorghe Nicolaev, *Destinul monumentelor de cult religios...*, în *Anuarul Institutului de Istorie...*, Chișinău, 2014, p. 282-296.

⁴⁹ De fapt, numărul monumentelor de arhitectură din or. Chișinău trecute în registrul menționat era mult mai mare, întrucât din cele 307 vestigii de acest gen făceau parte 13 monumente care includeau fondul construit a 13 străzi, ce însuma 124 de edificii. Monumentul cu nr. 308 reprezintă fondul construit din nucleul istoric al orașului, cuprins în perimetrul străzilor Alexe Mateevici – Mihai Viteazul – Ivan Zaikin – Albișoara – Cheiului – Ismail – Ștefan cel Mare – Ciuflea, ce însumează 977 de edificii cu valoare de arhitectură și artă, toate aceste vestigii meritând să fie luate sub ocrotirea statului mult mai înainte de anul 1993.

⁵⁰ Din numărul total al monumentelor de arhitectură din capitală incluse în registru, 19 constituiau edificii de cult, 18 – case în care s-au născut sau au locuit personalități de vază din istoria și cultura Basarabiei sau a Moldovei Sovietice, 30 – conace urbane, 38 – vile urbane, 83 – case individuale și cu pasaj comun, 45 – case de raport, 42 – clădiri ale fostelor instituții publice și 10 – edificii pentru funcții social-culturale. Trei dintre vestigii reprezentau monumente de arhitectură industrială, iar altele cinci însumau Teatrul Național „M. Eminescu”, Grădina Publică,

vestigii luate sub ocrotirea statului, conform registrului menționat, a crescut în proporții impunătoare și în alte orașe ale republicii. În orașul Bălți, spre exemplu, numărul acestora s-a mărit de la 3 la 27, dintre care unul reprezintă fondul construit al străzii Schmidt, ce însumează o serie de edificii ridicate în anii '30 ai secolului trecut. În orașul Orhei numărul vestigiilor a crescut de la 1 la 48, la Soroca – de la 3 la 11, la Tighina – de la 2 la 17, iar la Tiraspol – de la 0 la 39⁵¹.

În procesul de evidențiere a monumentelor de arhitectură a fost ignorată și o altă componentă importantă a patrimoniului arhitectural al Republicii Moldova – complexurile arhitecturale alcătuite din conac și parc. Cu toate că aceste monumente au o valoare artistică deosebită, ele nu s-au bucurat de atenția organelor responsabile pentru protecția și restaurarea monumentelor din RSS Moldovenească, fiind, probabil, considerate edificii ale „exploataților”, care nu merită protecție din partea statului sovietic. Deși la finele perioadei de cercetare numai în zonele de Nord și de Centru ale republicii existau 83 de vestigii de acest gen⁵², în lista monumentelor ocrotite de stat din august 1975 a fost inclus doar unul singur, conacul Balioz din s. Ivancea, raionul Orhei, în cadrul căruia în 1984 a fost deschis Muzeul Meșteșugurilor Populare din Moldova.

La finele perioadei de cercetare, de asemenea, nu a fost luată sub ocrotirea statului nicio casă de locuit din categoria monumentelor de arhitectură populară, deși în diverse zone ale republicii s-au păstrat mai multe case care aveau valoare arhitecturală și artistică deosebită, erau exemple originale de organizare confortabilă și rațională a spațiului locativ și reprezentau veritabile monumente de acest gen. În perioada indicată, sub protecția statului, la fel, nu se afla niciun monument din categoria instalațiilor tehnice populare (mori de vânt, oloinițe, crame, turnuri de apă, poduri ș.a.). Cele trei mori de vânt din s. Cernoleuca, r. Dondușeni, și s. Tănătari, r. Căușeni, ce figurau anterior în listele monumentelor ocrotite de stat, au fost excluse din lista aprobată în august 1975, fiind, probabil, considerate mai puțin importante pentru a fi protejate la nivel de stat.

Evidențierea și luarea sub ocrotirea statului a monumentelor constituie doar un aspect al activității legate de protecția și utilizarea eficientă a acestora. Partea cea mai importantă și mai dificilă a acestei activități o constituie menținerea în bună stare a vestigiilor, luarea unor măsuri în vederea amenajării, reparației, conservării și restaurării lor. Dar tocmai aceste activități au constituit veriga cea mai slabă în funcționarea organelor responsabile de protecția și restaurarea monumentelor, inclusiv a celor de arhitectură. După cum s-a menționat anterior, odată cu desființarea Departamentului de Arhitectură, pe parcursul mai multor ani instituțiile statului care au dirijat activitățile în domeniul construcțiilor în

inclusiv sculpturile monumentale ale clasicilor și îngrădirea ornamentală, Parcul Valea Morilor și două cimitire incluzând completul de monumente funerare.

⁵¹ Calculat de autor în baza registrului menționat.

⁵² *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova*, p. 14.

RSS Moldovenească, inclusiv Comitetul de Stat pentru Construcții al RSSM, nu au întreprins acțiuni esențiale în vederea cercetării, conservării și restaurării monumentelor aflate în subordine. Până la mijlocul anilor '60 astfel de măsuri nu a întreprins nici Ministerul Culturii din republică, în anii 1961 – 1965 în cadrul acestuia fiind cheltuite în mod centralizat (din bugetul republicii) pentru protecția monumentelor doar 11,1 mii de ruble⁵³. Din cauza lipsei atelierelor speciale de restaurare, chiar și cele mai neînsemnate lucrări de restaurare și renovare deveneau probleme nerezolvabile.

Doar după ce competențele de ocrotire a monumentelor au fost delegate Ministerului Culturii, în toamna anului 1967 a fost creată o Secție de restaurare, iar în 1969, un Atelier Specializat Științific de Restaurare, a cărui sarcină de bază era executarea lucrărilor de restaurare a monumentelor de cultură de pe întregul teritoriu al republicii. Crearea atelierului a condus la creșterea volumului acestui tip de lucrări de la 62,1 mii de ruble, în 1970, până la 369 de mii de ruble, în 1974. În total, în anii 1970 – 1974 au fost efectuate lucrări de acest gen în volum de 893 de mii de ruble⁵⁴. Deși volumul lucrărilor de restaurare și conservare executate în cadrul atelierului, în comparație cu anii precedenți, a crescut esențial, el era totuși nesemnificativ în comparație cu indicele corespunzător din alte republici unionale. Astfel, dacă în RSS Moldovenească volumul lucrărilor de restaurare și conservare în 1970 a constituit 62,1 mii de ruble, apoi în RSS Lituaniană atelierele de restaurare la finele anilor '60 îndeplineau anual asemenea lucrări în volum total de peste 2 mil. de ruble⁵⁵ sau de 32 de ori mai mult decât în RSSM. În realizarea lucrărilor de restaurare și conservare în atelierele de restaurare din RSS Lituaniană erau încadrați mult mai mulți specialiști calificați decât în RSSM. În 1970, spre exemplu, în atelierele de profil din RSS Lituaniană activau 30 de arhitecți, spre deosebire de atelierul similar din RSSM, unde peste cinci ani, în 1975, activau doar doi arhitecți, dintre care niciunul nu era moldovean⁵⁶.

În scopul amplificării capacităților de producție în domeniul restaurării monumentelor, în 1975, pe lângă Ministerul Culturii al RSSM, a fost creat

⁵³ Cifra este calculată în baza datelor statistice anuale despre executarea devizului de cheltuieli bugetare de către Ministerul Culturii al RSSM pentru anii menționați.

⁵⁴ În perioada indicată au fost executate lucrări de conservare a cetății Soroca (73,2 mii de ruble) și lucrări de restaurare la următoarele obiective: Casa-Muzeu „A. Pușkin” din s. Pușkin, r. Nisporeni (166,5 mii), Casa-Muzeu „Gr. Cotovschi” din or. Hâncești (28,5 mii), Muzeul „A. Șciusev” (50,1 mii), Conacul familiei Lazo (73,6 mii), Arcul de Triumf din Chișinău (127 de mii), Capela primului Liceu de Fete din același oraș (168,7 mii), bisericile din capitală: „Sf. Gheorghe” (46,1 mii) și Armeană Veche (11,7 mii), biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Căușeni (7,6 mii), clădirea fostei Bănci de Stat (26,7 mii), Casa Pionierilor și Elevilor (35,1 mii), restabilirea fațadei clădirii Societății „Știința” (15,9 mii) și alte obiective (datele au fost calculate după dările de seamă despre activitatea economico-financiară a Atelierului Specializat Științific de Restaurare pentru anii 1970 – 1974. ANRM, F. 3011, inv. 10, d. 362, f. 8, 68; d. 511, f. 47, 49; d. 680, f. 40; d. 836, f. 93; d. 1016, f. 71).

⁵⁵ ANRM, F. 3011, inv. 10, d. 314, f. 98.

⁵⁶ ANRM, F. 3011, inv. 10, d. 314, f. 101; d. 1168, f. 62.

Combinatul Sculptural de Producție Științific de Restaurat (CSPȘR), care a fost înființat cu efectuarea tuturor lucrărilor legate de conservarea, proiectarea și construcția monumentelor, fapt ce a făcut posibilă mărirea în continuare a volumului lucrărilor de restaurare a monumentelor de arhitectură din Moldova Sovietică. Acest indice a crescut, spre exemplu, de la 389 de mii de ruble în 1975 până la 1 mil. 60 de mii de ruble în 1986, dintre care la obiectivele finanțate de Ministerul Culturii au fost valorificate 740 de mii de ruble, iar la cele finanțate de SMOMIC – 320 de mii de ruble⁵⁷. Oricum, creșterea era insuficientă, întrucât acest volum nu acoperea nici pe departe necesitățile de restaurare a monumentelor de arhitectură din întreaga republică. În ultimă instanță, crearea CSPȘR nu a soluționat în mod radical situația în acest domeniu de activitate. Fiind unica instituție din RSSM abilitată cu funcții de restaurare a monumentelor, combinatul trebuia să realizeze un volum enorm de lucrări pentru a satisface cerințele crescânde legate de protecția și valorificarea monumentelor din întreaga republică. Acest lucru însă era imposibil de realizat din cauza bazei materiale și de producție insuficiente și a numărului limitat de cadre de restauratori, fapt ce nu-i permitea combinatului să îndeplinească toate lucrările de restaurare preconizate și să valorifice întregul volum de mijloace financiare alocate în acest scop. După trei ani de la constituirea sa, în 1978, spre exemplu, Combinatul de Restaurare trebuia să valorifice, conform planului aprobat, lucrări de restaurare în volum de 300 de mii de ruble, dintre care o bună parte constituiau mijloace alocate de SMOMIC, dar a efectuat asemenea lucrări în volum de numai 70 de mii de ruble, valorificând doar 23% din volumul lucrărilor prevăzute⁵⁸, o asemenea situație fiind atestată în condițiile când zeci și sute de monumente se ruinau, nefiind reparate și restaurate la timp. Deși în următorii ani volumul lucrărilor a sporit într-o anumită măsură, la mijlocul anilor '80 ai secolului trecut, CSPȘR nu era capabil să valorifice integral sumele alocate în acest scop. În anul 1985, spre exemplu, conform planului aprobat, CSPȘR trebuia să execute lucrări de restaurare în volum de 1 mil. 122 de mii de ruble, dar, din motivele menționate anterior, a efectuat astfel de lucrări doar în volum de 760,4 mii de ruble⁵⁹ ori cu 32% mai puțin. Deseori, lucrările de restaurare erau efectuate la un nivel de calitate redus, astfel încât în multe cazuri ele puteau fi calificate ca simple lucrări de renovare, și nu de restaurare⁶⁰. Din aceste considerente, combinatul, în mai multe cazuri, recurgea la „restaurarea” prin demolarea unor clădiri și construcția lor integrală⁶¹, fapt ce nu este admis în practica internațională de restaurare a monumentelor de acest gen.

Menționăm și faptul că sumele alocate pentru protecția și valorificarea monumentelor în RSSM erau cu mult mai mici decât în alte republici ale fostei

⁵⁷ ANRM, F. 3011, inv. 10, d. 1181, f. 68-70; inv. 11, d. 994, f. 461-463.

⁵⁸ Arhiva curentă a SMOMIC: stenograma Congresului III, f. 66.

⁵⁹ ANRM, F. 3011, inv. 11, d. 791, f. 371.

⁶⁰ ANRM, F. 2948, inv. 11, d. 239, f. 7; *Literatura și arta*, 1986, 27 noiembrie.

⁶¹ *Literatura și arta*, 1986, 27 noiembrie.

URSS care, din punct de vedere teritorial, pot fi comparate cu Moldova Sovietică. În Letonia, spre exemplu, în a doua jumătate a anilor '80 ai secolului trecut, pentru restaurarea vestigiilor trecutului statul aloca anual circa 6 mil. de ruble, în Estonia și Armenia – câte 7 mil., în Lituania – 13 mil. de ruble, în timp ce în RSSM această cifră alcătuia puțin peste 700 de mii de ruble⁶². Astfel, într-un singur an, în republicile menționate erau alocate mijloace financiare pentru restaurarea monumentelor care depășeau sumele alocate și cheltuite în acest scop în RSSM în perioada 1944 – 1986.

Din cauza lipsei în Moldova Sovietică a unor politici viabile în domeniul protecției și restaurării monumentelor, o serie de vestigii de arhitectură au continuat să se distrugă pe parcursul mai multor decenii, printre ele fiind biserici de lemn din secolul XVIII, majoritatea complexurilor monastice și o bună parte din ansamblurile de conac și parc din satele republicii⁶³. O soartă vitregă în perioada de cercetare analizată au avut monumentele arhitecturale alcătuite din conac și parc, constituite din locuințe ale unor boieri, nobili, funcționari de stat sau bancheri, construite în mare parte în secolul XIX – prima jumătate a secolului XX, care prezintă interes pentru istoria și cultura noastră națională, având și valoare practică pentru utilizare în diferite scopuri. Printre cele mai importante monumente de acest gen, cercetătoarea Tamara Nesterov relevă complexurile *Teodor Cazimir* din s. Cernoleuca, r. Ocnița, *Zamfir Ralli* din s. Dolna, r. Nisporeni, *Manolache Negruzzi* din s. Târnova, r. Dondușeni, *Lazo* din s. Piatra, r. Orhei, *Manuc-Bei* din or. Hâncești, *Pavel Crupenschi* din s. Pavlovca, r. Briceni, *Pommer* din s. Țaul, r. Dondușeni, *Ioan Bogdan* din s. Cuhureștii de Sus ș.a.⁶⁴

Deși majoritatea ansamblurilor alcătuite din conac și parc prezintă o valoare deosebită în cunoașterea istoriei plaiului natal și a culturii noastre naționale, aceste monumente au avut o soartă vitregă, ca și monumentele de cult bisericesc. Fiind expropriate și rămase fără stăpân, ansamblurile au fost puse la dispoziția unor ministere și departamente ori s-au aflat la cheremul autorităților publice locale, care le-au utilizat pentru diverse instituții publice: școli, spitale, sanatorii și alte instituții până la uzarea lor deplină. „Nefiind luate sub ocrotirea statului, fără o îngrijire adecvată, precizează cercetătoarea, vegetația decorativă a degradat, schemele peisagistice minuțios alcătuite au dispărut sub presiunea factorului natural, iar arhitectura profesionistă a conacelor a pierdut componente importante ale aspectului stilistic, fiind tratată cu intervenții bastarde.”⁶⁵ După cum menționează cercetătorul Petru Tarhon, pe parcurs de zeci de ani de ocupație sovietică, cele 40-50 de grădini și parcuri boierești din teritoriul Moldovei au degradat maximal, nefiind reparate și îngrijite. Din acest motiv,

⁶² Gheorghe Nicolaev, *Unele aspecte ale ocrotirii monumentelor...*, în *Valori și tradiții culturale ...*, p. 210.

⁶³ Mai detaliat vezi Gheorghe Nicolaev, *Destinul monumentelor de cult religioase...*, în *Anuarul Institutului de Istorie...*, Chișinău, 2014, p. 282-296.

⁶⁴ *Monumente de istorie și cultură din Republica Moldova*, p. 117.

⁶⁵ *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova ...*, p. 15.

precizează dânsul, în perioada dată, în republică au dispărut 15-20 de astfel de parcuri (Dângenii, r-nul Ocnîța, Jura, r-nul Râbnîța, Corjeuți și Criva, r-nul Briceni, Micăuți, Rassvet și Păulești, r-nul Strășeni, Răspopeni, r-nul Șoldănești, Sofia, r-nul Drochia, Trinca și Șofrâncani, r-nul Edineț etc)⁶⁶. Tamara Nesterov afirmă, pe bună dreptate, că arhitectura conacelor cu grădini peisagistice este categoria de monumente istorice care au avut cel mai mult de suferit în urma schimbărilor social-politice produse în acest spațiu⁶⁷.

Ca urmare a reconstrucției intense a satelor, au ajuns pe cale de dispariție și majoritatea monumentelor de arhitectură populară din sec. al XIX-lea – începutul sec. al XX-lea. În toate republicile unionale din fosta URSS problema păstrării edificiilor de arhitectură populară a fost rezolvată în mare măsură prin crearea unor muzee de arhitectură și etnografie a satelor. În RSSM însă, din cauza iresponsabilității factorilor de decizie, până la finele perioadei de cercetare un asemenea muzeu nu a mai fost creat, deși despre necesitatea fondării lui s-a discutat la cel mai înalt nivel de mai multe ori încă în anii '50 ai secolului trecut. Drept rezultat, RSS Moldovenească a rămas unica republică din fosta URSS în care nu a fost creat și nu a funcționat un astfel de muzeu, iar cea mai mare parte a monumentelor de arhitectură populară și alte obiecte etnografice care puteau servi în calitate de exponate pe teritoriul unui astfel de muzeu au dispărut fără urmă pe parcursul mai multor decenii, în procesul de evoluție a satului.

Din cauza politicilor vicioase promovate de autoritățile de partid și de stat în domeniul protejării monumentelor de cultură în RSSM, a bazei tehnico-materiale limitate și a surselor financiare alocate în acest scop cu mult sub nivelul necesar, în a doua jumătate a anilor '80 ai secolului trecut, cea mai mare parte din monumentele de arhitectură din republică se aflau într-o stare deplorabilă. Unele clădiri valoroase din punct de vedere arhitectural, atât din capitală, cât și din alte orașe ale republicii, au fost demolate în urma reconstrucției cartierelor, altele se aflau în stare avansată de degradare. Astfel, în scrisoarea adresată CC al PC al Moldovei, semnată de președintele adjunct al Prezidiului Consiliului Republican al SMOMIC G. Gozalova (nr. 01-10-13 din 22.07.1987), se menționează faptul că în republică la acea vreme anual erau demolate 10 clădiri-monumente, iar 80% din numărul total de clădiri-monumente se aflau în stadiul de ruinare. În total, după cum se afirmă în scrisoare, la acel moment au fost pierdute pentru totdeauna 350 de monumente de istorie și cultură⁶⁸.

Printre cauzele care au determinat destinul vitreg al monumentelor de arhitectură din RSSM au fost, în primul rând, politicile culturale defectuoase ale statului sovietic și, respectiv, ale autorităților de partid și de stat din RSSM, care apreciau patrimoniul arhitectural moștenit din secolele trecute prin prisma unor criterii ideologice, în spațiul dintre Prut și Nistru nefiind agreate edificiile de cult

⁶⁶ Petru Tarhon, *op. cit.*, p. 3,4.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 14.

⁶⁸ Informații preluate din Arhiva curentă a SMOMIC, anul 1987.

(în special, în prima jumătate a anilor '60), monumentele ce reprezentau casele de locuit ale elitei aristocratice și boierești (palate, conace, vile, case și curți boierești), precum și edificiile construite în perioada interbelică, ele purtând pecetea stilului arhitectonic românesc din acea perioadă. Funcționarea proastă a legilor, precum și realizarea ineficientă a politicilor în domeniul protecției monumentelor din RSSM, inclusiv a celor de arhitectură, au fost legate în mare măsură, după părerea noastră, de specificul funcționării regimului totalitar comunist din fosta URSS, cu economia sa planificată și ineficientă, care nu permitea alocarea mijloacelor suficiente pentru protejarea monumentelor. Totodată, acest regim promova soluționarea prin dictat a tuturor problemelor în societate, insistând ca întregul sistem administrativ să funcționeze exclusiv pentru îndeplinirea dispozițiilor venite din vârful piramidei partinice. Întrucât problemele ce urmau a fi rezolvate în toate domeniile vieții economice, social-politice și culturale se multiplicau și se complicau pe zi ce trecea, se schimbau mereu și prioritățile în activitatea întregului sistem administrativ, asupra nivelelor inferioare ale acestuia curgând încontinuu o sumedenie de noi hotărâri. Dar, odată cu adoptarea noilor hotărâri, la fel de importante sau „mai însemnate”, care se refereau la alte domenii de activitate, deciziile precedente își pierdeau în mod automat actualitatea, acestea rămânând nerealizate până la capăt, fiind îndeplinite parțial, uneori doar pe hârtie, sau rămânând în vigoare numai la nivel de intenții. Printre motivele ce au condus la diminuarea nivelului de protecție a monumentelor de istorie și cultură în RSSM și la utilizarea ineficientă a acestora, inclusiv a celor de arhitectură, a fost și atitudinea nepăsătoare față de vestigiile strămoșești ale unor generații întregi de oameni instruiți în cadrul regimului sovietic, care ocupau posturi de conducere în veriga primară, medie și superioară a aparatului de partid și de stat din republică și care au fost educați în spiritul neglijării a tot ce este vechi, al intoleranței față de istoria și cultura adevărată a neamului. Această atitudine a fost amplificată și de frica patologică a autorităților de partid și de stat din RSSM față de o posibilă deșteptare a sentimentelor naționale în rândurile populației native, care s-ar fi putut produce odată cu punerea în circuit a valorilor autentice ale patrimoniului cultural național.

Acest adevăr este mai puțin scos la iveală în documentele oficiale din acea vreme, și totuși îl găsim formulat într-o informație trimisă de SMOMIC, în septembrie 1976, Comisiei pentru Învățământ, Știință și Cultură a Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM, semnată de fostul președinte al societății G. Remenco. Referindu-se la situația în care acesta, împreună cu militanții SMOMIC, activa în acea perioadă în vederea „ocrotirii” monumentelor de istorie și cultură în Moldova Sovietică, el menționa: „В некоторых случаях приходилось сдерживать порыв, занимать позицию выжидания тогда, когда мы чувствовали возможность проявления местного национализма связанного с памятниками, или когда чувствовали что слишком рьяно ратуют за наше дело представители религиозных культов”⁶⁹ (În unele cazuri, am fost nevoiți să

⁶⁹ ANRM, F. 2984, inv. 11, d. 160, f. 466.

oprim elanul, sa stăm în expectativă atunci, când intuiam o posibilă manifestare a naționalismului local sau atunci, când simțeam că pentru cauza noastră luptă cu prea multă râvnă reprezentanții cultelor religioase). Anume frica față de o eventuală deșteptare a sentimentelor naționale în rândurile populației native a determinat promovarea consecventă de către autorități a principiului restant în alocarea mijloacelor pentru ocrotirea, conservarea și restaurarea vestigiilor, a cauzat faptul că pe parcursul mai multor decenii în RSSM au fost alocate în aceste scopuri de zeci de ori mai puține mijloace decât în alte republici unionale din fosta URSS. Aceeași cauză stă la baza lipsei cronice a cadrelor naționale în domeniul lucrărilor de restaurare, precum și a nivelului redus al capacităților de producție pentru asigurarea volumului necesar de lucrări în domeniu. Din aceeași cauză, RSSM era unica republică unională din fostul imperiu sovietic în care nu a fost creat un muzeu al satului, în cadrul căruia putea fi soluționată problema păstrării și valorificării unei părți importante a patrimoniului național legat de arhitectura populară din satele republicii. Toate aceste cauze, în ansamblul lor, nu au permis crearea în RSSM a unui sistem eficient de protecție și valorificare a patrimoniului cultural, în general, și a celui arhitectural, în particular, și au favorizat distrugerea a zeci și sute de vestigii arhitecturale, ceea ce a produs daune irecuperabile unei părți importante a patrimoniului istoric și cultural din Republica Moldova.

În a doua jumătate a anilor '80, în condițiile declanșării procesului de renaștere națională în RSSM și ale creșterii interesului opiniei publice față de moștenirea istorică și culturală a neamului, autoritățile de partid și de stat din republică au fost nevoite să întreprindă măsuri palpabile privind îmbunătățirea protecției și valorificării vestigiilor trecutului. Astfel, în scopul ridicării nivelului științific al restaurării monumentelor și sporirii capacităților de producție în acest domeniu de activitate, CC al PCM și Consiliul de Miniștri al RSSM, prin Hotărârea din 29 martie 1988⁷⁰, au decis crearea în cadrul Ministerului Culturii al RSSM a *Asociației Științifice de Producție pentru Protecția, Folosirea și Restaurarea Monumentelor de Istorie și Cultură*, aceasta urmând a fi fondată în baza Secției pentru protecția și folosirea monumentelor de istorie și cultură a aceluiași minister, a Consiliului Științifico-Metodic pentru Protecția Monumentelor și a Combinatului Sculptural de Producție Științific de Restaurat. În fața asociației a fost pusă sarcina evidenței de stat a tuturor monumentelor de istorie și cultură din republică, a controlului asupra folosirii lor și a respectării zonelor de protecție, a restaurării și construirii monumentelor, a efectuării lucrărilor de cercetare științifică și a editării în modul stabilit a literaturii de specialitate. Conform acestei hotărâri, în orașele Chișinău, Tiraspol, Cahul și Soroca urmau să fie create și să funcționeze ateliere de producție de restaurat, iar volumul anual al lucrărilor de restaurare urma să sporească până la 5-6 mil. de ruble. Prin

⁷⁰ Cu privire la măsurile suplimentare pentru îmbunătățirea ocrotirii, restaurării și utilizării monumentelor de istorie și cultură (în limba rusă). Свод законов СССР. Том 3, p. 580-589.

aceeași hotărâre a fost aprobat și un Program de restaurare, conservare, renovare și folosire a monumentelor de istorie și cultură din RSS Moldovenească pentru perioada de până la anul 2000. Urma ca Ministerul Culturii al RSSM, împreună cu alte ministere și departamente, la elaborarea planurilor de dezvoltare economică și socială a republicii să prevadă în anii 1990 – 1993 proiectarea și construcția bazei de producție a asociației menționate și alocarea investițiilor capitale necesare în acest scop. Asociația urma să fie asigurată în mod prioritar cu resurse tehnico-materiale necesare pentru îndeplinirea întregului volum al lucrărilor de restaurare, indiferent de sursele de finanțare, fiind prevăzute și măsuri pentru pregătirea specialiștilor restauratori. În cazul în care o astfel de hotărâre ar fi fost adoptată și implementată în RSSM pe parcursul anilor '70 – prima jumătate a anilor '80 ai secolului trecut, ea ar fi avut un impact benefic în realizarea politicilor legate de protejarea și salvagardarea patrimoniului cultural din republică. Adoptarea hotărârii în anul 1988 nu a reușit însă să îmbunătățească în mod esențial starea de lucruri în domeniu. Chiar dacă în următorii 2-3 ani autoritățile au depus anumite eforturi în vederea realizării unor prevederi ale hotărârii menționate, evenimentele politice care s-au derulat în acea perioadă în legătură cu democratizarea vieții social-politice în societate au avut drept impact diminuarea rolului PCUS în sistemul politic al URSS, prăbușirea imperiului sovietic și proclamarea independenței republicilor unionale. În perioada care a urmat, marcată de procesul de tranziție la economia de piață, problemele legate de protejarea patrimoniului cultural național în Republica Moldova nu au fost soluționate, activitatea în acest domeniu complicându-se și mai mult, fenomen care va fi analizat într-un alt studiu.

În final, conchidem că pe parcursul anilor '40 – '80 ai secolului trecut, monumentele de arhitectură din Moldova de la est de Prut au avut o soartă vitregă, ca și alte componente ale patrimoniului istoric și cultural al românilor basarabeni. Deși pe parcursul mai multor decenii postbelice organele de stat din RSSM au întreprins anumite acțiuni privind cercetarea, luarea în evidența de stat și restaurarea unor vestigii arhitecturale, numărul acestora a fost destul de mic și s-a referit doar la unele clădiri de cult, fortificații defensive și construcții civile, care după restaurare erau utilizate în calitate de săli de expoziții, muzee și alte instituții de profil din subordinea Ministerului Culturii al RSSM. În același timp, cea mai mare parte a patrimoniului arhitectural din satele și orașele republicii a rămas în afara ariei de protejare din partea organelor centrale și a autorităților publice locale. Din cauza lipsei pe parcursul mai multor decenii a unor politici viabile în domeniul protejării și salvagardării monumentelor, mai multe vestigii de arhitectură din Moldova Sovietică au fost distruse sau ruinate până la limita distrugerii, printre ele fiind aproape toate bisericile de lemn din secolul XVIII și cea mai mare parte a bisericilor de piatră din secolul XIX – începutul secolului XX, închise de către autorități, majoritatea ansamblurilor monastice din republică, sute de edificii valoroase cu destinație civilă, locativă și

industrială din principalele orașe ale țării, ansamblurile de conac și parc și o serie de monumente de arhitectură populară din satele republicii. Astfel, au fost aduse daune irecuperabile unei părți importante a patrimoniului istoric și cultural din Republica Moldova, fapt de care se face responsabil regimul comunist din fosta URSS, ca și autoritățile de partid și de stat din Moldova Sovietică.

Summary

During the 1940s – 1980s the state bodies from MSSR took certain actions on research, state registration and restoration of several architectural vestiges. But these actions only targeted a limited number of edifices, defensive fortifications and civil structures that were used by the Ministry of Culture of MSSR, such as exhibition halls, museums and similar institutions subordinate to it. Meanwhile, most of the architectural heritage of the villages and cities of the republic remained outside the scope of protection of the central bodies and local authorities, which caused the degradation and destruction of tens and hundreds of valuable remains of this kind in the Soviet Moldova (wooden churches, civil, housing and industrial buildings, mansion and park ensembles, folk architectural monuments etc).

В.Н. Виноградов*

РУМУНИЯ ГОГЕНЦОЛЛЕРНОВ И РОССИЯ РОМАНОВЫХ: ЧЕРТЫ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Мысли об общих чертах двух монархий рождает сходство во многом экономического базиса и общественного строя России и Румынии к 60-м годам XIX столетия, когда молодой Гогенцоллерн-Зигмаринген прибыл в Бухарест.

Для обеих стран характерно запоздалое социально-политическое развитие, сравнительно позднее вступление на путь капитализма, умеренность аграрных реформ 1861 г. в России и 1864 г. в Румынии. В Бухаресте пристально изучали петербургский опыт. Творец аграрной реформы Михаил Когалничану говорил в Национальном собрании 25 мая 1864 г.: «Я не требую для наших крестьян, свободных как утверждают, более того, что император Александр II и русское дворянство сделали для рабов, для крепостных. Вы не можете сказать, что вас толкают на проведение коммунистических или социалистических мер; от вас добиваются решения, подобного тому, что было принято в самом консервативном государстве Европы».

И после преобразований помещичье землевладение в крупных масштабах продолжало сохраняться. Малоземелье основной массы крестьянства привязывало его к барской усадьбе; медленно изживались отработки.

По некоторым объективным причинам феодальные пережитки в Румынии проявляли большую стойкость. Так, здесь между помещиками и малоземельным крестьянством (т.е. его громадным большинством) вклинилась прослойка арендаторов-посредников, заинтересованных в голой наживе, а не в развитии производства и усовершенствовании сельского хозяйства. Великое восстание 1907 г. началось с выступлений против арендаторских трестов Фишеров и Юстеров, и это само по себе свидетельствовало, какую дополнительную тяжесть обрушивала на деревню посредническая арендаторская система. Наконец, у российского крестьянства существовала переселенческая отдушина, о которой румынское не могло и мечтать, да и сельскохозяйственного пространства на душу сельского населения приходилось больше. Несмотря на тяжелое положение российской деревни, таких восстаний, как 1888 г., или крестьянской войны 1907 г. в Румынии, в нашей стране не отмечалось. Очень поздний срок появления законов, способствовавших оформлению прослойки товаропроизводящего, фермерского типа крестьянства (ре-

* В. Н. Виноградов, академик, Институт славяноведения РАН.

формы либералов после восстания 1907 г. в Румынии, столыпинские преобразования в России), показывает, что до этого подобной сколько-нибудь заметной и влиятельной прослойки не существовало.

Удержание власти в руках дворянства («боярства») – до 1878 г. в Румынии, до 1917 г. в России – способствовало сохранению сословно-феодалных пережитков. Правда, такого явления как разорение «дворянских гнезд» в Румынии не отмечалось. Для этой страны характерным являлось стремление нуворишей к приобретению земли, обладание которой приобщало к элите общества, повышало социальный статус, в чем просматривается аналогия с Англией. «Новые помещики» при этом приспосабливались к существовавшей отработочной системе, к аграрному строю, который теоретик социал-демократии реформистского толка К. Доброджану-Геря именовал «некрепостничеством».

Национальная буржуазия формировалась в обеих странах частично из старого сословия крупных землевладельцев (но в Румынии в большей степени, в России более значительную роль играла разночинская среда).

В обоих государствах происходило насаждение капитализма «сверху» (высокий таможенный барьер для импорта, законодательное оформление поощрения промышленности). Последнее особенно ярко сказалось в Румынии в принятии целой серии законов о покровительстве промышленности, – в чем проявлялось приобщение торгово-промышленной буржуазии к власти в 70-х – 80-х гг. XIX в. В сфере государственных заказов больше простора для производства открывалось в России из-за широкомасштабного железнодорожного строительства и потока требований для многочисленной армии. Наконец завоевание Средней Азии способствовало расширению внутреннего рынка. Самодержавие учитывало до известной степени интересы буржуазии, удовлетворяя конкретные пожелания капиталистов. В то же время под воздействием рабочего движения предпринимались кое-какие шаги по ограничению труда малолетних, введению фабричной инспекции. Процесс политического самоопределения крупной буржуазии затягивался и проявился лишь в нач. XX в. А пока что предприниматели надеялись на реформирование строя по воле самодержца. Московский голова Б. Н. Чичерин говорил: «Мы не становимся в оппозиционное отношение к правительству, мы не требуем себе прав. Мы спокойно ожидаем, когда власть признает необходимым наше содействие». Показательно, что напуганные террористическим экстремизмом «Народной воли», капиталисты участвовали в «святой дружине» и «Добровольной охране» во время коронации Александра III¹. Сильная власть самодержавия – важнейший фактор, определявший политическую ориентированность российской буржуазии. Власть обеспечивала общественный «порядок», позволяла проводить курс на жесткую

¹ Лаверычев В.Я., *Крупная буржуазия в пореформенной России*, М., 1974, с. 148, 153, 155, 158.

эксплуатацию рабочих. Исследователи отмечают, что в XIX в. буржуазной оппозиции царизму просто не существовало. Она появилась лишь в ходе революции 1905–1907 гг., продемонстрировавшей слабость самодержавия. Стремление к устойчивой монархической власти вполне отчетливо проявилось в помещичье-буржуазной румынской среде к 60-м гг. XIX в. После революции 1848 г. основные ее группировки поправили. Социальная неустойчивость и министерская чехарда в период правления А. И. Кузы (1859–1866 гг.) толкали их в указанном направлении, о чем свидетельствовал осуществленный «чудовищной коалицией» помещиков и буржуазии переворот и приглашение на престол представителя «крепкой» прусской династии, Карла Гогенцоллерн-Зигмарингена.

Самодержавные поползновения проявлял и Карл, и хотя ему пришлось отказаться от мечтаний об установлении в Румынии княжеско-королевского абсолютизма, парламентский кризис 1870–1871 гг. закончился в его пользу. Он прогнал правительство Иона Гики, не вызвав сколько-нибудь заметного протеста. Румынская буржуазия превратилась, вне зависимости от ее партийной принадлежности, в консервативную социальную силу.

Т. е. налицо значительные черты сходства (порой – до идентичности) экономической базы, социального строя, политических устремлений дворянско-буржуазной или помещичье-буржуазной верхушки общества и настроений носителей корон. Но этих факторов оказалось недостаточно для установления не только идентичных, но даже сходственных институтов монархической власти. И тут вступают в силу такие факторы как менталитет социума, исторические традиции, воздействие западноевропейской общественно-политической мысли и политических институтов.

Что в толще народных масс обеих стран был силен монархизм, сомнению не подлежит. В России – в его крайне абсолютистском, самодержавном варианте; тому способствовали тысячелетняя традиция, триста лет правления дома Романовых, что ассоциировалось с превращением страны в великую державу. Террористический экстремизм радикальных сил (народовольцев) рождал в обществе протест и усиливал монархические настроения.

В Румынии монархизм существовал у крестьянства в патриархальном варианте, у потомков бояр и буржуазии, обогащенных опытом революции 1848 г. и длительной освободительной борьбы – в конституционном. Самодержавных традиций в Румынии не существовало. За четыре века зависимости от Османской империи ее формы и глубина менялись, но сюзереном всегда оставался султан. Абсолютистские традиции Влада Цепеша и Штефана Великого развития не получили. Соперничавшие боярские группировки апеллировали к Стамбулу, подрывая реальную власть господарей. Фанариотская эпоха добавила к этому национальный

компонент – шла борьба за своего соотечественника на престоле. XVIII–XIX века привнесли тираноборческий заряд эпохи Просвещения и Французской революции в общественное сознание. 1848 год знаменовал экскурс к республиканскому строю, как обнаружилось, чрезвычайно поверхностный. Революция не только не дала землю крестьянству, но даже не сдвинула с места решение аграрного вопроса. Высокие идеи революции не материализовались для него ни во что земное. Социальная неустойчивость 50-х гг. способствовала возрождению монархических настроений даже среди руководителей революции, Константин Россетти остался чуть ли не последним из могижан республиканской идеи. Приглашение на престол в 1866 г. иноземного принца явилось поэтому актом закономерным. Республиканское выступление 1870 г. напоминало фарс, а его руководитель Кандиано-Попеску стал позднее... королевским адъютантом. Конституционная монархия как государственный строй, обеспечивавший социальную стабильность, “порядок” в обществе, исключавший борьбу и грызню за высший пост в стране представлялась привлекательной.

Конституция 1866 г. носила на себе печать заимствования с лучших западных образцов и подвергалась резкой критике как «слева», так и «справа» (вспомним манифест социалистов к юбилею короля Карла I “Сорок лет рабства, нищеты и позора” и неприятие конституции консерваторами-жунимистами). С точки зрения Титу Майореску, история Румынии последних десятилетий – нонсенс, злая шутка, сыгранная с ней обучавшейся в западных университетах молодежью, которая по своему произволу накроила и провела необдуманные и неоправданные реформы, наведя на “Румынию лоск современного общества, к сожалению только лоск!”: “Движущая сила этого явления сводится к тщеславному стремлению потомков Траяна походить на иные народы любой ценой, даже если при этом страдает истина. Только этим можно объяснить пороки, разъединяющие нашу общественную жизнь, а именно, отсутствие солидной основы воспринятых нами зарубежных форм”². Конституция 1866 г. явно не соответствовала социальным, государственно-политическим и юридическим реалиям, сложившимся в стране. В итоге все положения в законодательстве, не соответствовавшие расстановке классовых сил и социально-политической действительности, просто-напросто оставались на бумаге. Действовал парламент, но не было народного представительства. До первой мировой войны ни один крестьянин, и ни один рабочий не переступал порог собрания на Холме Митрополии, хотя по букве закона они ограниченным избирательным правом пользовались. А ведь даже в российской государственной думе существовали рабочая и крестьянская фракции! Принцип парламентаризма был вывернут наизнанку: не избиратель определял состав парламента, который в свою

² Maiorescu J., *Critice*, 1, București, 1967, p. 147-148.

очередь утверждал правительство, а король назначал правительство, последнее же при выборах всегда, усилиями властей и жандармерии, получало на выборах большинство в палатах и формировало угодный себе парламент. До первой мировой войны система ни разу не давала осечки, даже во время визирата И. К. Брэтиану, когда, казалось бы, не было беззакония, перед которым остановился бы кабинет. Когда правительство «изнашивалось» и становилось непопулярным, а то и одиозным, чаще всего по причине коррумпированности, происходила смена партийно-правительственных декораций. Мертвой буквой оставалось все, что выходило за непосредственные интересы буржуазно-помещичьей олигархии; так, спустя полвека после введения закона об обязательном начальном образовании 82 процента румын оставались неграмотными.

Конституция 1866 г. была сшита не по росту румынского социума, но, как показали события, была сшита на рост. Развитие общества вливалось в готовую правовую норму.

Совсем иное положение сложилось в России. Идея самодержавия довлела над носителем верховной власти, дворцовыми кругами и значительными слоями дворянства и буржуазии, делала их необыкновенно косными и иммоильными в том, что касалось социальных реформ. Жестокие карательные акции, вроде расстрела демонстрации 9 января 1905 г., твердолобое цепляние за самодержавные принципы свидетельствовали о полной неспособности носителя верховной власти к социальному маневрированию. Призыв союза земских и городских деятелей летом 1905 г. к достижению «истинного народного представительства» был оставлен без внимания, предложение С. Ю. Витте ввести всеобщее избирательное право, ограничить рабочий день, осуществить распродажу земли крестьянам повисло в воздухе.

Лишь всеобщая забастовка осенью 1905 г., нежелание великого князя Николая Николаевича принять на себя диктаторские функции и отказ С. Ю. Витте встать во главе правительства без определенных сдвигов конституционного плана заставили Николая II издать манифест 17 октября, учредивший Государственную думу и содержащий обещания некоторых преобразований. Но идею конституционной монархии он отвергал до конца. Ослабление власти и реакционная окаменелость царизма побудили определенную часть буржуазии встать в оппозицию (мирную!) самодержавию; оно уже не гарантировало порядка и спокойствия, следовало менять формы управления.

Второй круг испытаний, падавший на годы первой мировой войны, царизм уже не выдержал. Неудачи 1915 г. на фронтах, обострение до крайности социальных и национальных противоречий, недовольство солдатских масс, не понимавших целей войны, что делало ее непопулярной, – все это поставило царскую власть в тупиковое положение, из которого

она не сумела найти выход. Такие акции Николая II как отправка в отставку в 1915–1916 гг. всех министров, склонных к сотрудничеству с Думой, назначение им на смену замшелых ретроградов, позорное цепляние за Григория Распутина привели к тому, что недовольство стало всеобщим. Кадет В. Маклаков сравнивал царя с безумным шофером, ведущим автомобиль по краю пропасти. Февральская революция с удивительной легкостью покончила с трехсотлетней монархией Романовых.

Совсем иначе складывалось положение в Румынии. Заложенные в ее конституции принципы парламентаризма и гражданских свобод допускали постепенное их претворение в жизнь без коренной ломки государственного и общественного строя, а при их усовершенствовании. Авторитету монархии способствовало выступление короля Фердинанда против своей собственной фамилии Гогенцоллернов во время войны. Отступать после этого ему было некуда. Сама война воспринималась общественностью как национально-освободительная. Тяжелые поражения 1916 года, потеря большей части территории страны создавали условия для сплочения общества ради освобождения страны. Только таким путем можно было освободить потерянную землю и добиться объединения соотечественников.

Конечно, Фердинанд, воспитанный в традициях непоколебимой верности фамильной чести, пережил личную трагедию, возможно, в какой-то степени его переход на проантантовские позиции объяснялся влиянием королевы Марии, внучки британской королевы Виктории (и, кстати, дочери великой княгини Марии Александровны, последнее, впрочем, особого значения не имело). Но главное, конечно, состояло в монархическом завете верного служения принявшей тебя стране, как своего рода божественном предопределении.

Присоединение Румынии к Антанте отрезало для Фердинанда все пути к отступлению. Он был вычеркнут из фамильных списков Гогенцоллернов. Сложилась совсем иная ситуация, нежели в 1878 г., во время русско-румынского конфликта вокруг Южной Бессарабии, когда князь Карл I сказал российскому консулу Д. Стюарту, что у него есть обеспеченное положение «дома», т. е. в Германии. У Фердинанда никакого «дома», кроме Румынии, не оставалось.

Немецкие монархисты жаждали крови и требовали устранить «предателя» с румынского престола. Их остановили австрийцы во главе с руководителем их внешнеполитического ведомства Оттокар Черниным: если вслед за российской короной покатаются и другие, произойдет их «девальвация», и что же останется от монархического принципа? И, обращаясь к более земным соображениям, австрийцы напоминали, что Фердинанд нужен как высшая инстанция для утверждения навязанного Румынии тягостного Бухарестского мира.

Фердинанд сумел уклониться от этой обязанности; он тянул и медлил и не ставил своей подписи под актом о ратификации, пока с полной очевидностью не обрисовался крах германо-австрийского блока. Авторитет монархии как хранительницы государственной целостности и достоинства нации значительно вырос.

В 1917–1918 гг. Фердинанд сделал немало для выхода страны из казальсье бы безвыходного положения. Именно он совершил объезд войск, обещаа солдатам – крестьянам землю после окончания войны. Тем самым он продемонстрировал гибкость и способность к маневрированию, что вообще было присуще румынскому истеблишменту, впитавшему опыт лавирования, накопленный в столетия османского господства и российского протектората, между великими державами и умения использовать их противоречия.

Румынская история второй половины XIX – нач. XX в. свидетельствует, на наш взгляд, не только о значении правовых норм для развития социальных отношений (это – банальная истина); важно, чтобы законы давали простор этому развитию, подводя под него юридическую базу и помогая тем самым избегать общественных катаклизмов. Оказалось, что монархия проявила себя как достаточно гибкий и способный к эволюции институт государственного строя, в чем немалую роль сыграл личностный фактор.

Аграрные и избирательные реформы 1918–1921 г. означали шаг вперед по пути демократизации и открывали дорогу установлению конституционной монархии в полном смысле этого слова. Румынские Гогенцоллерны на том этапе выдержали испытание временем.

Summary

For Romania and Russia is characteristic a belated socio-political development, a relatively late entry on the path of capitalism, the moderate character of agrarian reform of 1861 in Russia and 1864 in Romania. The holding of the power by the nobility ("boyars") – up to 1878 in Romania, up to 1917 in Russia – contributed to the preservation of the remnants of feudal caste. There were also significant differences. In Romania there was no autocratic tradition, while in Russia autocracy had a strong power. In the nineteenth century a bourgeois opposition to the tsarist government simply did not exist.

The Constitution of 1866, in Romania, bore the stamp of borrowing from the best Western models and did not correspond to the social, public, political and legal realities prevailing in the country. In Russia, the idea of autocracy prevailed over the supreme power. Only a general strike in the autumn of 1905 forced Nicholas II to publish a manifesto that established the State Duma, but he rejected until the end the very idea of a constitutional monarchy. In Romania, the monarchy proved to be quite a flexible and capable of evolution institution of the state system, in which an important role was played by personal factor.

Eugen-Tudor Sclifos*

VIZITA FAMILIEI IMPERIALE RUSE LA CONSTANȚA. 1/14 IUNIE 1914. REACȚII ȘI ATITUDINI ÎN PRESA ROMÂNEASCĂ ȘI CEA STRĂINĂ

Vizita împăratului rus la Constanța, la 1/14 iunie 1914, a reprezentat un moment de cotitură în politica externă a Regatului României, țara care în ajunul declanșării Primului Război Mondial manifesta tendințe de neutralitate. După cum menționa ziarul „La Roumanie”, vizita în cauză s-a produs în condițiile în care „România nu este legată de Tripla Alianță, și Rusia care dispune de o libertate de acțiune, este un factor important pentru Tripla Înțelegere, datorită puterii sale militare”¹. În timpul acestei întrevederi la nivel înalt țarul a vorbit elogios la adresa românilor, care în războiul ruso-turc din 1877-1878 au luptat alături de Rusia împotriva Imperiului Otoman. Ceea ce evita să menționeze țarul era faptul că la sfârșitul aceluși război (1878) Rusia reanexase cele trei județe din sudul Basarabiei, fapt ce a condus la o înrăutățire a raporturilor diplomatice dintre aceste două state. După terminarea războiului, în timpul domniei lui Alexandru al III-lea, Rusia a demonstrat doar ostilitate la adresa României². Ba mai mult, reprezentanții diplomați români acreditați la Petersburg au trecut printr-un moment jenant, atunci când au fost nevoiți să audă afirmația țarului rus: „voi trebuie, zicea el, să vorbiți moldovenească, care este un dialect rus, de uz curent aici în Basarabia”³. Momentul accederii pe tronul Rusiei a țarului Nicolae al II-lea a coincis cu o perioadă de destindere a relațiilor dintre Imperiul Rus și Regatul României.

Semnificativă în acest sens este declarația primului ministru Ion I. C. Brătianu (1912) făcută ministrului francez la București (????): „Ziua când edificiul austro-ungar se va prăbuși este aproape, noi trebuie să fim pregătiți de aceea zi pentru a-i primi pe frații noștri din Transilvania, fără ca nimeni să se opună, în acest sens (*pentru noi* – n.ns.) ajutorul din partea Rusiei este necesar”⁴. Brătianu dorea să profite de noul context internațional, când se prefigurau fricțiuni vizibile între cele două blocuri militare, pentru realizarea unirii Transilvaniei cu România⁵. Rusia era cea mai interesată în lichidarea dublei monarhii, principalul ei adversar în

* **Eugen-Tudor Sclifos**, cercetător științific stagiar la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ „La Roumanie”, 8(21) iuin 1914.

² C. J. Diamandy, *La Grande Guerre vue du versant oriental. II. L'entrevue de Constantza*, în „Revue des deux mondes : recueil de la politique, de l'administration et des mœurs”, tome XLIII, janvier 1928, p. 129.

³ *Ibidem*, p. 130.

⁴ *Documents diplomatiques français* (suivant DDF), Paris, Imprimerie Nationale, IIIe Série, tome. IV, pp. 618-619.

⁵ Ester Uribes, *La recontre de Constantza du 14 juin 1914*, în „Revue Roumaine d'Histoire” VII, 2, p. 234.

Balcani, iar România era văzută ca un aliat important pentru Rusia. Brătianu era convins că politica externă a României trebuie să fie îndreptată împotriva Triplei Alianțe și să se orienteze spre o apropiere de Rusia, dar, în același timp, România nu putea lua decizia de a lupta în blocul Antantei, de frica Germaniei, care era o forță militară de temut în Europa⁶. La rândul ei, Rusia dorea o apropiere de România, deoarece vedea în aceasta o putere capabilă să contracareze influența Austro-Ungariei în Balcani. Astfel, Rusia, folosindu-se de revendicările naționale ale României, încerca atragerea acesteia de partea sa. În programul de politică externă a Rusiei, elaborat la începutul anului 1914 de noul ministru de externe al Rusiei, Serghei Sazonov, ca prioritate figura îmbunătățirea relațiilor diplomatice cu România⁷. Ba mai mult, se elaborase și proiectul unei căsătorii a prințului Carol cu una din fiicele țarului⁸. În contextul în care relațiile cu Tripla Alianță se înrăutățiseră, din cauza tratamentului discriminatoriu aplicat românilor din Transilvania, România și-a îndreptat atenția spre puterile Antantei. La începutul lunii aprilie 1914, Constantin Diamandi, ministrul României la Petersburg, îi cerea lui Maurice Paleologue, ambasadorul francez de la Petersburg, să facă cunoscut opiniei publice din Rusia sentimentele de simpatie ale Regatului Român pentru aceasta și, ca urmare, ministrul de externe rus Sazonov să accepte efectuarea unei vizite la București⁹. În context, ministrul de externe rus propune ca întrevederea dintre acesta și Brătianu să aibă loc în timpul vizitei oficiale a țarului în România, ca acțiune de răspuns la vizita efectuată cu ani în urmă de regele Carol în Rusia¹⁰. Prin această acțiune, Guvernul român spera că va putea miza pe sprijinul rusesc în politica balcanică și va zădărnici o eventuală înțelegere între Rusia și Bulgaria¹¹. În timpul convorbirilor premergătoare vizitei țarului în România, C. Diamandi explica lui Maurice Paleologue oportunitatea reluării raporturilor cu Rusia și detașarea de Tripla Alianță în felul următor: „Pentru Rusia este momentul psihologic de a ne atrage de partea sa. Regele oricât ar fi de atașat de Împăratul Franz-Joseph nu va lupta contra mișcării naționale, care este foarte puternică”¹².

Serghei Sazonov în timpul întrevederii cu țarul Nicolae al II-lea la Livadia i-a sugerat acestuia necesitatea unei vizite în România, ca răspuns la vizita regelui Carol I la Petersburg cu ani în urmă. De asemenea, ministrul de externe făcea aprecierea că această călătorie nu era una de lungă durată pentru familia imperială, ținând cont că distanța de la Crimeea la Constanța nu este așa de mare¹³.

În contextul vizitei la Constanța a împăratului Nicolae al II-lea se făceau pregătiri intense pentru întâmpinarea suveranului Imperiului Rus. În oraș, în

⁶ *Ibidem.*, p. 235.

⁷ S. Sazonow, *Les années fatales*, Paris, Payot, 1927, p. 118.

⁸ Maurice Paleologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tournante. Journal*, 1913, 1914, Paris, Plon, 1947, pp. 148-149.

⁹ DDF, III Série, t. X, p. 225

¹⁰ S. Sazonow, *op.cit.*, p. 118.

¹¹ Ester Urbies, p. 241.

¹² DDF, III serie t.X, p. 226.

¹³ S. Sazonow, *op.cit.*, p. 119.

piața Ovidiu, s-a construit un arc de triumf. Edificiile publice și particulare au arborat drapele românești și rusești¹⁴.

Vizita familiei imperiale ruse la Constanța a reprezentat un eveniment important pentru România și reluarea negocierilor diplomatice cu Imperiul de la Răsărit. Țarul Nicolae II a fost însoțit de M. S. Împărăteasa Rusiei, de marile ducese Olga, Tatiana, Maria și Anastasia și de prințul moștenitor. Yahtul „Standard”, care a adus familia imperială la Constanța, era un vas militar și staționa în Marea Baltică, la bordul său avusese loc multe întrevederi ale împăratului rus cu capetele încoronate ale Europei. Deoarece în timpul călătoriei pe mare vasul trebuia să treacă prin strâmtoarea Dardanele, iar regulamentul de navigație nu permitea trecerea unui vas militar, acesta a trebuit să fie dezarmat și declarat vas comercial¹⁵.

În cuvântul de salut Regele Carol I a vorbit despre importanța acestei întrevederi la nivel înalt și despre valoarea unei alianțe cu Rusia: „Cu o sinceră bucurie salut sosirea pe pământul românesc a M. V. Imperiale, însoțit de M. S. Împărăteasa și de Augusta sa Familie. Ținta statornică și neschimbată a României este de a contribui printr-un echilibru stabil și prin relațiuni cordiale între toate statele din această parte a Europei, la menținerea păcii bineficioare, care singură le poate permite să ajungă la propășirea ce o doresc. Din adâncul inimei urez bună venire Majestății Voastre și mulțumesc Majestății Sale Împăratului pentru toate amabilele Sale atențiuni față de Țara Mea, care se va uni într-un gând cu Mine, la urările călduroase ce fac pentru fericirea Sa personală și aceea a Augustei Sale Familii, pentru prosperitatea marelui Său Imperiu și pentru viteaza armată, de care Mă leagă atâtea scumpe amintiri”¹⁶. Țarul Nicolae al II-lea a răspuns cu următorul discurs: „Cuvintele cordiale prin care Majestatea Voastră a binevoit să ne ureze bunăvenire pe pământul românesc, m-au mișcat adânc. Întemeiate pe tradiții amicale cari au unit întotdeauna ambele noastre țări, legăturile dintre noi sunt încă restrânse prin glorioase amintiri comune și printr-o sinceră amicitie personală. Sunt fericit să văd realizându-se astăzi o dorință care mi-era scumpă de mult, aceea de a putea exprima prin viu graiu Majestății Voastre, în însăși țara sa, sentimentele afectuoase ce le am pentru ea. Sub egida Majestății Voastre, România a luat un avânt și a atins o dezvoltare remarcabilă. Sprijinindu-se pe simpatia reciprocă a celor două popoare, amicitia României și a Rusiei răspunde în același timp, cum nu se poate mai bine, tradițiilor istorice și intereselor celor două țări limitrofe.

Îmi place să văd în solidaritatea acestor interese o cheazășie mai mult pentru fericita dezvoltare a raporturilor noastre de prietenie și de bună vecinătate.

Cu speranța că nimeni nu va turbura pacinica dezvoltare a regatului vostru, ridic paharul meu în sănătatea Majestății Voastre, a Majestății sale Regina și

¹⁴ „Universul”, 1 iunie 1914.

¹⁵ „Universul”, 4 iunie 1914.

¹⁶ *Cuvântările Regelui Carol 1866-1914, vol. II: 1887-1914*, ediție îngrijită de Constantin C. Giurescu, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939, pp. 487-488.

a întregii familii regale precum și a prosperității României și a vitezei armate române, ale cărei frumoase regimente le-am admirat chiar acum cu o singură plăcere și cărei sunt mândru să aparțin de aici înainte ca șef al regimentului 5 roșiori”¹⁷.

Vizita țarului a fost întreprinsă pentru a arăta considerația de care se bucura regele Carol I pe arena europeană, dar și de a atrage România de partea Rusiei. Cum zicea și Octavian Goga: „E treaba astronomilor politici să citească în adâncul chestiunii – vizita țarului Nicolae al II-lea rămâne până la un punct istorică, în toată măreția și strălucirea ei”¹⁸.

În contextul vizitei țarului s-au conferit mai multe distincții, printre care enumerăm: lui Ion Brătianu, prim-ministru, marele cordon Alexandru Nevski, iar lui Sazonov i s-a conferit de către suveranul român colanul Carol I. Miniștrilor Costinescu și Porumbaru li s-a conferit marele cordon Vulturul Alb, foștilor miniștri Take Ionescu, Marghiloman, Lahovary, care aveau ordinul Sf. Ana, țarul Rusiei le-a oferit câte o tabacheră în aur, încrustată cu diamante și purtând stema imperială rusească. Generalilor Bogdan, Culcer și Iarca li s-a conferit marele cordon al ordinului Sf. Ana. Generalului Socec i s-a conferit marele cordon al ordinului Sf. Stanislav.

S-a dat și un banchet în onoarea ziariștilor care au scris despre vizita țarului la Constanța. Iată câteva nume: Kery, trimisul special al ziarului „Az Est” din Budapesta, Boscovici de la „Neue Freie Press”, Francisc Lebrun, reprezentantul „Agenției Havas” și corespondentul ziarului „La Politique”, N. Georgescu de la „Epoca”, S. Rosenthal de la „Adevărul” și alții¹⁹.

Evident, vizita țarului Nicolae al II-lea a fost reflectată în presa rusească. Cele mai importante ziare rusești publică materiale consistente despre vizita împăratului rus la Constanța. Ziarul „Golos Russ” atribuie o importanță covârșitoare acestui eveniment. Publicația amintește despre colaborarea dintre cele două state în timpul războiului ruso-turc din 1877-1878 și consideră că divergențele dintre Rusia și România țin de domeniul trecutului. Totodată, publicația exprima părerea că actuala întrevvedere la nivel înalt va fortifica relațiile de colaborare dintre Imperiul Rus și Regatul României. O altă gazetă - „Zemștina” - menționa că „alianțele politice bazate nu pe succesele diplomatice, ci pe comunitatea de interese, pe destine istorice și confraternitate de arme sunt mai trainice decât orice tratat iscălit, oricât de solemn ar fi”. Ziarul „Birjevaia Vedomosti” insistă asupra faptului că politica externă românească se poate reorienta din nou spre Rusia²⁰. Aceeași publicație afirmă că nu se știe cu exactitate poziția adoptată de România în cazul izbucnirii unui război. Gazeta „Reci” publică știrea că România va adopta politica neutralității, pentru a nu nemulțumi

¹⁷ Vizita M. S. Nicolae II, Țarul tuturor rușilor în „Ilustrațiunea Română”, nr.5, 1914, pp. 71-72.

¹⁸ *Ibidem*, p. 72.

¹⁹ „Universul” 5 iunie 1914.

²⁰ *Ibidem*.

Puterile Centrale și Antanta²¹. Ziarul „Petersburger Herold” afirmă că implicarea României în război de partea Austro-Ungariei nu le dă prea multe avantaje, deoarece „...prețul (Basarabia), pe care Austria l-ar putea propune României pentru participarea ei este în proporții prea mic și pentru că ambiția națională română urmărește un scop cu mult mai mare: eliberarea compatrioților săi de sub jugul Ungariei. Este dubios că guvernul bucureștean să fie sedus, fără multă cugetare de Germania și Austria. Precum au aflat din izvor sigur (unii) deputați din Dumă, pesimismul în relațiile noastre cu România nu este actualmente de loc îndreptățit²².

O importanță deosebită vizitei suveranului Imperiului Rus la Constanța a acordat și presa franceză. Ziarul „Le XIX-e siècle” remarcă că nici o alianță nu fusese încheiată în cadrul întrevederii de la Constanța, dar politica externă a României poate lua o turnură neașteptată, complicându-se situația ei, care se afla acum între cele două blocuri militare²³. Ziarul parizian „Le Figaro” consideră că întâlnirea dintre regele Carol I și Nicolae al II-lea consacră reluarea relațiilor diplomatice dintre România și Rusia, iar vizita familiei imperiale constituie o semnificativă schimbare de politică externă a României. România nu mai este atât de legată de Tripla Alianță, iar Rusia datorită forței militare superioare este un factor important pentru Antanta²⁴. În periodicul „Ouest-Clair” găsim o informație, preluată din publicația germană „Jurnal de Berlin de Midi”, despre posibila turnură a politicii externe a României: „Nu se poate de zis că există o înțelegere politică și militară între România și Rusia. Este puțin probabil ca o alianță să se semneze între acele două state. Deja de multă vreme România rămânea liberă de orice angajament, ea dorește păstrarea statutului de arbitru în Balcani²⁵. În ziarul „Gaulois”, care preia o informație din „Berliner Nachrichten” era scris: „România nu mai este în totalitate de partea Triplei Alianțe, ea își rezervă un drum spre Sankt Petersburg²⁶. Ziarul „Le Temps” scria despre faptul că în timpul acestei întrevederi la nivel înalt regele Carol I a amintit cauzele care fac ca România să fie apreciată deopotrivă de Rusia și Tripla Înțelegere: „Scopul constant și invariabil al României este de a contribui la menținerea unui echilibru stabil și a păstra relații de cordialitate între toate statele din această parte a Europei, pacea, unica care va permite să realizeze prosperitatea la care aspiră²⁷.

Țarul a remarcat că Rusia a susținut mereu Principatele, iar momentul 1878 este de domeniul trecutului. Ziarul „Gil Blas” menționa: „Este pentru prima dată

²¹ Teodor Pavel, *Românii și rivalitatea germano-rusă 1905-1918. Documente*, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2003, p. 138.

²² *Ibidem*, p. 137.

²³ „Le XIX siècle”, Paris, 14 juin 1914.

²⁴ „Le Figaro”, 16 juin 1914.

²⁵ „Ouest-Clair”, 16 juin 1914.

²⁶ „Le Gaulois”, 16 juin 1914.

²⁷ „Le Temps”, 16 juin 1914.

când un țar al Rusiei punea piciorul pe pământ românesc, după Alexandru al II-lea, în timpul războiului ruso-turc. Asta arată faptul că oamenii politici considerau necesar orice sacrificiu pentru apropierea de Regatul Român²⁸. Regele Carol I era primul suveran al unui stat din Balcani, care primea vizita unui împărat al Imperiului Rus. Această vizită a făcut o puternică impresie la București, ea era văzută ca un omagiu adus statului român, care se impunea în acea vreme ca o putere în Peninsula Balcanică, arbitrând conflictele din zonă²⁹. Publicația franceză „Le Matin” scotea în evidență faptul că această vizită de curtoazie este o dovadă în plus de apreciere a politicii „înțeleapte” dusă de Carol I în Balcani. Citând din ziarul „România”, publicația franceză amintea despre legăturile de prietenie cu Germania și Austro-Ungaria adăugând: „Această vizită este un nou subiect de profundă bucurie națională, deoarece ne demonstrează că oriunde s-ar întoarce, România nu are decât prieteni buni și puternici”³⁰.

Vizita țarului rus la Constanța nu a fost doar o vizită de curtoazie. Prin prezența la această întrevedere a Ministrului de Externe Serghei Sazonov, care, după plecarea suveranului său, rămânea câteva zile în România, ea avea și o dimensiune politică. Trebuia schimbat ceva în Balcani și întrevederea de la Constanța este proba și consacrarea acestei schimbări. România dorea să aibă întâietate în Balcani și la fel nu dorea să fie un stat de mâna a doua în Europa Centrală. După semnarea tratatului de pace de la București, din 1913, România își dădea seama că putea deveni cea mai importantă țară din regiune.

Vechea politică românească era orientată spre Tripla Alianță, dar acum, din cauza mai multor factori³¹, România era gata să se îndrepte spre cealaltă tabără. Ziarele maghiare considerau că România dorea apropierea de Rusia, doar pentru ca teritoriul Ardealului să intre în componența Regatului României. Întâlnirea de la Constanța este văzută ca un real succes al diplomației românești. Presa maghiară constata că România este primul stat mic care se bucură de un asemenea prestigiu pe arena europeană de a fi vizitată de suveranul unui imperiu așa de mare ca cel rus. România se bucura de apreciere pe arena internațională, ca urmare a aplanării conflictului balcanic. Acum acestui stat din sud-estul Europei i se acordă o atenție deosebită din partea marilor puteri. România dorește să fie și ea un factor important în concertul marilor puteri³². În acest sens, ziarul „Budapesti Hirlep” scria: „la Constanța s-au îmbrățișat ieri Rusia cu România, pe care tot ea a scos-o nu demult din moșia ei strămoșească, din Basarabia. Razele strălucitoare orbesc azi vederea fericitului Regat de la gurile Dunării. Românul visător zărește deja noul semn întru carele va fi învingerea:

²⁸ „GilBlas”, 30 mai 1914.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ „Le Matin” 29 mai 1914.

³¹ „Correspondance d'Orient, revue bimensuelle de politique étrangère”, nr. 139-140, 1914, p. 3.

³² „Românul”, Arad 6/19 iunie 1914.

România de mâine, întregită la dreapta cu Basarabia, și purtând pe capul ei de munți cea mai frumoasă podoabă ținută în briliante: Ardealul”³³.

Presa de la Viena, în special „Sonn und Montagszeitung”, scria că această vizită a familiei imperiale nu urmărea neapărat schimbarea politicii externe a României. Această vizită era apreciată drept recunoașterea Regatului României ca factor important pe arena internațională, datorită prestigiului de care se bucura după semnarea păcii de la București din 1913. Gazeta „Berliner Tagblatt” scrie și ea despre vizita țarului, consemnând că aceasta semnifica sfârșitul relațiilor dintre România și Tripla Alianță. La 31 martie 1912, în articolul *Agitațiile rusești în România*, din ziarul „Neue Freie Presse”, este reproducă afirmația ziaristului rus Durnovo: „Noi recunoaștem că Moldova de dincolo de Prut – Basarabia – nu este pământ rusesc, ci pământ românesc”³⁴. Ziaristul rus propunea chiar restituirea Basarabiei către România: „Cu excepția județului Hotin, locuit de ruteni, Basarabia ar putea fi restituită României, dar în acest caz județele Ismail și Cetatea Albă, precum și nordul Bucovinei ar trebui să rămână Rusiei. În acest fel, cei un milion și jumătate de români basarabeni, cei 350 000 români bucovineni și cei patru milioane de români din Ungaria se vor putea uni cu românii liberi ai Regatului”³⁵. Durnovo mai menționa faptul că diplomații ruși și cei români ar trebui să susțină acest proiect, care ar fi în interesul ambelor state, văzut ca un proiect realizabil: „O alianță între Rusia, România și unele state balcanice este de o mie de ori mai valoroasă pentru Rusia decât întreaga Moldova de peste Prut”³⁶. Ulterior, această informație că Basarabia ar fi retrocedată României și o eventuală căsătorie a fiicei țarului cu prințul Carol a fost de asemenea negată.

Periodicul vienez „Die Zeit” publică un articol scris de istoricul N. Iorga, în care se afirmă că „suntem observatori reci ai situației și nu ne lăsăm ademeniți de oferte și nici intimidăți de amenințări prietenești”³⁷.

Vizita țarului la Constanța de asemenea nu a scăpat din vizorul presei bulgare. Ziarul „Balkanska Tribuna” scria: „la Constanța nu numai că nu s-a hotărât revizuirea tratatului de la București și încorporarea Macedoniei, dar ceva mai mult, România s-a consolidat în mod trainic situațiunea de semi mare putere, devenind factotum în deslegarea diferendelor ce eventual s-ar produce între statele din Balcani”³⁸. De asemenea, același ziar remarcă faptul că atât diplomația austro-ungară, cât și cea bulgară nu realizează nimic concret pentru contracararea influenței crescânde a României în Balcani. Ziarul guvernamental „Dnevnik”, referindu-se la numirea țarului Nicolae al II-lea în calitate de comandant al Regimentului 5 roșiori români, afirmă că acest lucru constituie o sfidare la adresa Bulgariei, care încă mai suferea de pe urma tratatului oneros de la Bucu-

³³ „Unirea”, Blaj, 20 iunie 1914.

³⁴ Teodor Pavel, op.cit., p. 124.

³⁵ *Ibidem.* p. 125.

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ „Românul”, 5 iunie 1914.

³⁸ *Ibidem.*, 9 iunie 1914.

rești din 1913. Articolul ce tratatează această chestiune este numit „obrăsnicii”. Ziarul „Cambana”, ale căror legături cu cercurile militare erau cunoscute, într-un articol despre vizita țarului la Constanța scria că țarul Rusiei trebuie să felicite armata română pentru „jafurile comise în Bulgaria, având ca adversari femei și copii”. Aceeași publicație scria despre ororile comise de armata română, de furtul icoanelor din paraclisele rusești din jurul Plevnei, precum și de distrugerea acestora³⁹.

Ziarul „Pester Lloyd”, referindu-se la pregătirile intense de la Constanța pentru primirea suveranului rus, menționa că această vizită este un eveniment de o importanță covârșitoare pentru Regatul Românie, deoarece, pentru prima dată, în timp de pace, un împărat vine pe teritoriul românesc. De asemenea, același ziar scria: „Cu toate serbările și manifestațiile de la Constanța, se va auzi suspinul ce va ieși din piepturile adevăraților români. Suspînul cauzat de durerea ireparabilă a răpirii Basarabiei, drept răsplată a vitejiei dorobanților români cari în 1877, în șanțurile de la Grivița au salvat de la o înfrângere totală imperiul moscovit”⁴⁰.

Ziarul „Corriere de la Sera” scoate în evidență temerea produsă la Viena de această vizită, mai ales că țarul va fi însoțit de ministrul afacerilor externe Sazonov.

În concluzie conchidem că vizita țarului rus la Constanța nu a avut consecințe politice imediate, dar, fără îndoială, ea a contribuit la determinarea unui nou vector în politică externă a Regatului României.

Summary

Relations between the Kingdom of Romania and Russia were strained after 1878, when Russia took the three southern districts of Bessarabia, although guarantee the territorial integrity of Romania following the convention of 1877. The year 1914 was marked by an important event the visit of Russian imperial family to Constanta. This visit was an important event for Romania and the resumption of diplomatic relations with Russia. Tsar Nicholas II was accompanied by the Empress of Russia, the Grand Duchess Olga, Tatiana, Maria, Anastasia and Crown Prince on board yacht „Standard”. The press granted particular attention to this visit. Romanian newspapers have written many articles on Russian Tsar travel to Romania, considering an important event for the foreign policy of King Charles I. Russian newspapers have described the importance of this visit for relations between the two countries. French newspapers found this visit a milestone for Romania reorientation towards the Entente. Austro-German newspapers considered this visit a way to attract Romania to Russia, despite past tense relations.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ „Națiunea”, 31 mai 1914.

ISTORIE LOCALĂ

Dinu Poștarencu*

HOTARELE RAIALEI BENDER

După campania din 1538 întreprinsă împotriva lui Petru Rareș, sultanul Soliman Magnificul a rupt din pământul Țării Moldovei partea de sud-est, cu cetatea Tighina, pe care împreună cu zona agricolă din jur a transformat-o în raia – un complex militaro-economic menit să contribuie la realizarea incursiunilor otomane în această regiune a Europei. Astfel, pe teritoriul Moldovei, pe lângă cele două raiale existente din 1484 – Cetatea Albă și Chilia – a fost înființată încă una.

S-a afirmat că turcii au inclus în componența raialei Bender un anumit număr de sate, care însă este indicat diferit, fără a se face trimiteri la documente din epocă. După Ion Nistor, în raiaua Bender, cu excepția Tighinei, „fuseseră cuprinse și 12 sate” din jur¹. Cu siguranță, Ion Nistor a extras acest număr de sate din *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir, în care se spune că după ce a fost izgonit din țară, Despot vodă „a fugit la sultanul turcesc, căruia i-a făgăduit că, dacă îl va ajuta să se întoarcă în țară, va da în mână oștirilor sale Benderul atât de mult năzuit, împreună cu douăsprezece sate”².

Potrivit altei surse³, satele incluse au fost în număr de 18. Dar denumirile lor nu sunt menționate, ceea ce, evident, nu ne creează o imagine clară despre dimensiunile raialei. În plus, nu se dau explicații în ce temei s-a tras concluzia că satele respective au fost în număr de 12 sau de 18.

În istoriografie sunt expuse mai multe opinii cu privire la hotarele raialei Bender. Descriind hotarele Moldovei, Dimitrie Cantemir menționează că de „când turcii au cucerit cu armele Basarabia și Benderul”, hotarul în această parte a țării, „după cum se vede limpede din hartă”, trece „pe Prut, de la gura lui până la satul Traian, iar de acolo până la valul lui Traian, peste râul Botna, și, în linie

* **Dinu Poștarencu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ I. Nistor, *Localizarea numelui Basarabia în Moldova transpruteană*, în „Analele Academiei Române”. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III, tom. XXVI, 1943-1944, București, 1944, p.13; I. Nistor, *Basarabia, pivotul politic al Moldovei voievodale*, în „Analele Academiei Române”, Memoriile Secțiunii istorice. Seria III, tom XXVI, 1943-1944, București, 1944, p. 240.

² D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992, p. 25.

³ M. Guboglu, *Inscripția sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945)*, în „Studii. Revistă de istorie”, 1956, nr. 2-3, p. 112.

dreaptă, până la gura Bâcului, care se varsă în Nistru”⁴. După cât se pare, Dimitrie Cantemir a consultat o hartă pe care hotarul Moldovei cu raiaua Bender era redat imprecis, întrucât este confuză următoarea determinare a hotarului din descrierea cantemiriană: de la Botna, unde acest râu se intersectează cu Valul lui Traian de Sus, punctul de intersecție, precum se știe, fiind situat la nord-vest de satul Sălcuța, hotarul urma „în linie dreaptă până la gura Bâcului”. Prin urmare, conform acestei constatări, hotarul trecea prea aproape de cetate, ceea ce este puțin probabil. De remarcat că, acest fragment al descrierii nu corespunde cu reprezentarea hotarului raialei Bender pe harta Moldovei, pe care Dimitrie Cantemir a elaborat-o, așa cum susțin majoritatea cercetătorilor, concomitent cu textul lucrării *Descrierea Moldovei*, adică între anii 1714 și 1716. Hotarul de vest al raialei, indicat pe hartă, începe la apus de satul Gangura și, orientat spre nord, ajunge la râul Bâc, la est de satul Todirești. Deci, potrivit hărții, hotarul de vest al raialei nu trecea în linie dreaptă de la Botna până la gura Bâcului. Pe de altă parte, nu inspiră încredere informația de pe hartă referitoare la sectorul de sud al hotarului raialei, a cărui linie este trasată la nord de Botna, de la nord-vest de satul Gangura, urmând cursul râului până la vărsarea în Nistru. Valul lui Traian de Sus este indicat greșit, de partea sudică a Botnei, de-a lungul cursului inferior al râului până la Nistru.

În viziunea lui Ion Nistor, „raiaua Bender atingea la nord apa Bâcului, iar la sud apa Botnei; spre răsărit ea ajungea până la malul Nistrului, iar spre apus era despărțită de ținutul Orheiului printr-o linie meridională, care pleca de la malul Bâcului la Bulboaca și atingea țărmul drept al Botnei la Sălcuța, care era și ea cuprinsă în raia”⁵. Referindu-se la un act turcesc din 1568, citat de Nicolae Iorga, Ștefan Ciobanu constata: „Hotarele acestei raiale erau cuprinse între râurile Botna și Nistru până la satul Geamăna”⁶. Gheorghe Năstase a menționat în această privință: „În 1538 se formează raiaua Benderului, a cărei întindere pare să fi fost întotdeauna aceeași – între Botna de jos, Nistru, Bâcul de jos și Valea Calinderului”⁷.

Un interes deosebit, în acest sens, prezintă rezultatele cercetărilor efectuate pe teren, în 1817, de către colonelul S.I. Kornilovici, care avea misiunea, dată de împăratul Rusiei, să ridice planul topografic al Basarabiei propriu-zise. Cu ajutorul băștinașilor el a stabilit că hotarul acestei părți însemnate din spațiul pruto-nistrean fusese trasat de-a lungul Valului lui Traian de Sus până în dreptul târgușorului Căușeni, unde „cotea de la acest val spre nord până în partea superioară a râulețului Calinder și pe acest râuleț în jos până la vărsarea lui în râul Bâc, de-a lungul căruia continua spre est, formând hotarul raialei Bender,

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 15.

⁵ I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, 1991, p. 76.

⁶ *Cetatea Tighina*, în „Comisiunea monumentelor istorice. Secția din Basarabia”, Chișinău, 1928, anuarul 2, p. 26.

⁷ Gh. Năstase, *Hotarul lui Halil pașa și „cele 2 ceasuri”*, în „Buletinul Societății Regale Române de Geografie”, București, 1932, tomul L, p. 175.

până la malul drept al Nistrului, unde se încheia ceva mai sus de satul Gura Bâcului”⁸. Într-un act de arhivă, ce conține această descriere a lui Kornilovici, se precizează că hotarul, de la gura râulețului Calinder, traversa Bâcul mai sus de satul Gălilești și se întindea pe malul stâng al acestui râu până la Nistru, sfârșind ceva mai sus de gura râului Bâc⁹.

De specificat că în descrierea lui Kornilovici, doar hotarul de pe Bâc corespunde cu cel al raialei Bender, iar cel de la Valul lui Traian până la Bâc este hotarul de vest al fostului ținut Hotărniceni, despre care se menționează în continuare, fiind reconstituit incorect segmentul de la partea superioară a râulețului Calinder până la Bâc, unde hotarul nu urma cursul acestui râuleț, până la vărsare, ci se îndrepta direct spre Bâc.

În baza datelor extrase din documentele vremii, de care dispunem la ora actuală, este dificil să stabilim cu exactitate hotarul raialei, documentele fiind, în mare parte, de proveniență osmană, cu toponime redată în limba turcă, greu de identificat. O asemenea informație conține firmanul din 22 martie 1568, trimis de sultanul Selim al II-lea lui Hasan, beiu de Akkerman, confirmându-i despre primirea scrisorii, prin care i-a făcut cunoscut că are mereu conflicte cu voievodul Moldovei din pricina hotarului dintre Moldova și Bender, „că moldovenii iau cu japca pământurile semănate și roditoare ale raialelor”¹⁰ din satele Benderului care sunt pe Botna, iar voievodul întărește mereu stăpânirea lor prin scrisori. La arzurile¹¹ lui Hasan, Poarta îi răspunde că granițele au fost fixate mai înainte, sub supravegherea unui ceaș al Porții și că linia de demarcație trebuie respectată”¹². La obiecția beifului că actul de hotărnicie nu a fost comunicat la sangeac și că hotarul nu a fost fixat, lui i s-a răspuns: „După mărturii și delimitarea făcută de ceașul Ferruh, hotarele, acolo, erau următoarele: de la valea Bâcului până la moșia Vadul, de la Geamăna până la moșia lui Cristea, de la capătul Olarca, pe sub dâmburile Scrihan până la Botna și la moșia românilor Sermih, la dâmbul Furcuții, până la izvorul Babadj de-a stânga Botnei pe drumul mare care vine de la Akkerman până la dâmbul ce se află deasupra Fântânii Pârcălabului prin dosul Botnei, prin dosul Copancii până la lacul Cordina, apoi la Nistru”¹³.

Așadar, hotarul raialei Bender a fost trasat la o dată anterioară anului 1568.

Inițial, turcii au luat în stăpânire, potrivit cronografiei otomane, o bună parte din teritoriul dintre Prut și Nistru, de la Tighina până la Prut, iar conform *Cronicii moldo-polone* și, îndeosebi, informațiilor conținute în câteva scrisori

⁸ *Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака*, Аккерман, 1899, p. 11.

⁹ ANRM, F. 302, inv. 2, d. 216, f. 6.

¹⁰ Locuitorilor.

¹¹ Arz – reclamație.

¹² *Catalogul documentelor turcești*. Întocmit de Mihail Guboglu, București, 1965, vol. II, p. 47.

¹³ *Ibidem*, p. 47-48.

ale regelui Sigismund I, întregul teritoriu dintre Prut și Nistru¹⁴. Revenind în scaunul Moldovei, Petru Rareș reușește să redobândească de la turci o parte din pământul cucerit în 1538. Domnul moldovean îi comunica în acest sens, la 1541, lui Sigismund I că a recăpătat toată țara de la turci, cu excepția Tighinei¹⁵. Care anume parte de țară a recăștigat-o, nu se știe. Dintr-o poruncă emisă de Poartă, la 19 mai 1552, a devenit cunoscut doar faptul că turcii, în schimbul dublării haraciului Moldovei (de la 15 000 florini la 30 000 florini), au retrocedat Moldovei, probabil în 1541, o porțiune de teritoriu dintre Cetatea Albă și Tighina, unde, la data emiterii poruncii, se aflau 26 de sate din 35 câte fuseseră inițial în 1538, când în această zonă s-a instituit administrația otomană¹⁶. Cele 9 sate, care la 1552 nu mai existau, au fost distruse de turci, „locuitorii fiind scoși din casele lor prin felurite umilinte și înșelăciuni, unele case fiindu-le arse, unora tăindu-li-se copacii, unele mori fiindu-le jefuite, că li s-au dărâmat morile, hambarele și grajdurile”¹⁷.

Din cele expuse mai sus putem admite că hotarul dintre Moldova și raiaua Bender a fost stabilit în anii 1541-1542.

Dintre toponimele-repere, enumerate în această descriere a hotarului raialei Bender de la 1568, ne sunt cunoscute doar câteva – valea Bâcului, Geamăna¹⁸ (din act nu este clar de care parte a hotarului era situată), Botna, Copanca. Citând din acest firman, istoricul Ion Chirtoagă consideră că toponimul Olarca este, probabil, un râuleț, *Dâmburile Scrihan* ar fi Valul lui Traian de Sus, iar Cordina este locul numit în actele domnești Zagorna¹⁹. Totuși, și aceste câteva

¹⁴ E. Denize, *Problema Basarabiei, de la Ștefan cel Mare la Mihai Viteazul*, Aalborg (Danemarca), 2001, p. 95-96.

¹⁵ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*. Secolul al XVI-lea, București, 1979, p. 50.

¹⁶ V. Veliman, *Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Revista arhivelor”, 1984, nr. 2, p. 203.

¹⁷ *Ibidem*, p. 221.

¹⁸ În baza acestui act, Vladimir Nicu susține că satul Geamăna este „atestat la 22 martie 1568” (V. Nicu, *Localitățile Moldovei în documente și cărți vechi. Îndreptar bibliografic*, Chișinău, 1991, vol. I, p. 375). Din conținutul actului nu este clar însă dacă Geamăna era în acea vreme localitate. Bănuim că era, dar ulterior, admitem noi, sub presiunea tătarilor, sau a existat, având un număr mai redus de locuitori, sau populația românească l-a părăsit. Admitem o asemenea situație, întemeindu-ne supoziția pe o informație furnizată de Pseudo-Nicolae Costin. Relatând despre o răscoală a tătarilor de la începutul anului 1703, cu care ocazie sultanul i-a poruncit hanului Crimeii să meargă împreună cu forțele turcești „asupra Bugeacului” pentru a-i calma pe rebeli, cronicarul anonim menționează în acest context: „Mers-a atunci și Constantin Duca vodă până la Chișinău cu oaste, că era în luna mai (1702 – D.P.) și s-a împreunat cu hanul, la locul ce se cheamă Geamăna, și acolo zăbovind vreo lună de zile” (*Cronicile României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei*. București, 1872, tomu II, p. 47-48). Precum observăm, în textul cronicii se vorbește despre un loc numit Geamăna, dar nu despre sat.

¹⁹ И. Г. Киртоагэ, *Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVII в.*, în „Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма”, Кишинев, 1988, p. 77, 81; I. Chirtoagă, *Sud-estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699)*, București, 1999, p. 113.

toponime-repere sunt suficiente pentru a ne da seama care a fost conturul raialei Bender în faza inițială. Așadar, la nord hotarul îl forma râul Bâc, iar în partea de sud era trasat pe Botna, pe un anumit segment al acestui râu, continua în zona din prejma Nistrului, unde cuprindea satul Copanca, așezat în stânga Botnei. Nu este clar în ce privește partea de vest, unde nu există o asemenea linie naturală distinctă, precum sunt cele de la nordul și sudul raialei. Drept reper servește aici toponimul Geamăna, existent și astăzi. Prin urmare, hotarul de vest al raialei se îndreaptă de la râul Bâc, de undeva, credem noi, din dreptul satului Geamăna de azi și prin Geamăna ajungea la râul Botna, posibil, la intersecția acestuia cu Valul lui Traian. În tot cazul, din această descriere a hotarului nu reiese că ceașul Ferruh stabilise hotarul pe Colinder²⁰ sau, după cum a consemnat un alt autor, „pe malul drept al râului Calinder”²¹. Potrivit informațiilor culese de Zamfir Arbore, Calinderul este un pârâu care curge în valea Geamăna, trece pe lângă satul Geamăna și se varsă în râul Bâc. „Același nume Calinder mai poartă și o parte din valea Geamăna, parte care are direcția spre nord”. Valea Geamăna, în partea ei superioară, pe o distanță de 18 km, este orientată spre est, apoi brusc cotește spre nord și se deschide, la o distanță de 11 km, în valea Bâcului, la vest de Bulboaca²². Pârâul Calinder este indicat și pe o hartă militară rusă²³, tipărită în 1914, exact cum l-a descris Zamfir Arbore. Enumerând afluenții Bâcului, Gheorghe Ghibănescu a notat: „Al treilea affluent pe dreapta este apa Calinderului, care izvorăște mai sus de satul Geamăna și se varsă în Bâc ceva mai sus de Bulboaca. Această apă a Calinderului face un cot mare și ia direcția spre nord la vărsarea sa în Bâc. Apa Calinderului, ca și drumul ce merge pe această vale zisă a Calinderului, a format hotarul raialei Tigheciului (corect: Bender – *D.P.*) din regiunea celor 2 *ceasuri* în partea despre nord-est”²⁴. Astfel, Calinderul, cu o lungime de 11 km pe direcția nord-sud, acoperea doar, ca frontieră naturală, circa un sfert din distanța de la Bâc până la Botna.

Din descrierea hotarului, prezentă în documentul turcesc din 1568 la care ne-am referit, rezultă că raiaua Bender cuprindea și satul Copanca. Peste un timp, satul „a fost retrocedat Moldovei”²⁵. Drept argument servește informația dintr-un act, emis la 16 august 1581, prin care Iancu vodă îi poruncește lui Bodeiu,

²⁰ I. Chirtoagă, *Din istoria Moldovei de Sud-Est. Până în anii '30 ai sec. al XIX-lea*. Chișinău, 1999, p. 95.

²¹ I. Bercu, *Formarea „raialelor” otomane în sudul Țării Moldovei (sfârșitul sec. al XV-lea – prima jumătate a sec. al XVI-lea)*, în „Analele științifice ale Universității de Stat din Moldova”, seria Științe socio-umane, Chișinău, 2000, vol. II, p. 67.

²² Z. Arbore, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, Chișinău, 2001, p. 43, 104. Pe harta anexată de Aurel V. Sava la colecția sa de documente (*Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*. Publicate de Aurel V. Sava. București, 1937) este arătat în mod eronat cursul Calinderului (numit râu), care, fiind reprezentat printr-o linie pe direcția nord-sud, este unit și cu râul Bâc, și cu râul Botna. Adică, ceea ce este incredibil, s-ar vărsa în două râuri.

²³ ANRM, F. 11, inv. 1, d. 4.

²⁴ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, Iași, 1933, vol. VI, partea II, p. 176.

²⁵ I. Chirtoagă, *Ciuburciu*, în „Revista de istorie a Moldovei”, 1996, nr. 2, p. 71.

vel vătaf al ținutului Lăpușna, să-l pedepsească pe Malic din Copanca, confiscându-i 6 boi, din motivul că taie bălțile stăpânite, în conformitate cu privilegiile domnești, de către călugării de la mănăstirea Neamț²⁶. Dispoziția respectivă dată de domn demonstrează faptul că la acea etapă istorică satul Copanca era subordonat autorităților Moldovei.

După anul 1595, administrația militară a cetății extinde teritoriul raialei spre sud de Botna. Această extindere s-a produs în legătură cu faptul că Ieremia Movilă, instalat de curând pe tronul Moldovei, i-a cedat hanului Crimeii, precum relatează Miron Costin, „7 sate de țară, ce să dzicu hănești”, care urmau să depindă „de căștele hanului în Bugeag”²⁷. Cu timpul, unele dintre acestea au fost incluse în componența raialei Bender, deși continuau să se afle „sub ascultarea agăi de țarmuri”²⁸, adică a unui reprezentant al hanului cu misiunea de a administra așezările românești și tătarești, supuse acestuia, din sud-estul Moldovei. O asemenea administrare dublă a fost semnalată de călătorul turc Evlia Celebi la 1657, când vizitează Tighina. În descrierea acestei călătorii el arată că târgul Cioburciu se afla „sub guvernarea agăi de țarmuri și făcea parte din ținutul cetății Tighina”, satul Leontina (corect, Leuntea) făcea „parte din satele Tighinei” și satul Copanca se afla „sub ascultarea agăi de țarmuri”, dar era „așezat pe pământul cetății Tighina”²⁹.

Produce nedumeriri informația expusă în notele de călătorie ale lui Evlia Celebi referitoare la hotarul raialei din partea de nord-vest. El relatează că, plecând din Tighina, a trecut apa Ișnovățului, care „se varsă în Nistru în locul acesta”³⁰ (*sic!*), și a „ajuns în satul Seyhare, care face parte din satele ținutului Tighina”, de unde, continuând calea, a „ajuns în satul Bubuiugi”, care formează „hotarul ținutului Tighina”. Trecând prin acest sat, a „intrat în ținutul Orhei”³¹. Îngrijitorii volumului din care sunt extrase aceste pasaje au presupus că Seyhare este, probabil, Sângera, iar Bubuiugi (Berbuyuz) – un sat din raionul Criuleni (conform diviziunii teritoriale-administrative a R.S.S. Moldovenești de până la 1969). Într-adevăr, cel de-al doilea toponim are similitudini cu denumirea satului actual Bubuieci, subordonat, din 1969, orașului Chișinău și menționat în actele vremii sub forma de Bobuiogi (Bubuiogi), numele trăgându-i-se de la pârâcalabul Toader Bobuiog.

Dar poate Evlia Celebi a confundat Bâcul cu Ișnovățul, spunând că el se varsă în Nistru? În acest caz, cele două sate – Seyhare și Berbuyuz – puteau fi două localități situate nu departe de gura Bâcului, ale căror denumiri sunt redate în turcă, însă ipoteza respectivă nu se potrivește cu mențiunea că trupele

²⁶ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, Iași, 1927, vol. XIX, p. 152.

²⁷ M. Costin, *Opere*, București, 1958, p. 45.

²⁸ *Călători străini prin țările române*, București, 1976, vol. VI, p. 415.

²⁹ Ibidem, p. 414-415. Relativ la „satele hănești” vezi: S. Bacalov, *Regiunea Nistrului de Jos. Istorie. Genealogie. Demografie*, Chișinău, 2013, vol. I, p. 7-40.

³⁰ Ișnovățul este un afluent de stânga al Bâcului și se varsă în acest râu lângă satul Sângera.

³¹ *Călători străini prin țările române*, București, 1976, vol. VI, p. 420.

turcești, împreună cu care se deplasa Evlia Celebi, au mers 15 ore „pe pământul Tighinei”, distanța de la cetate până la gura Bâcului fiind nu atât de mare.

Dacă aceste două sate sunt cu adevărat cele care se crede, adică din părțile Ișnovățului, atunci relatarea lui Celebi privind extinderea raialei Bender până în preajma Chișinăului este, de bună seamă, greșită. Documentele din epocă nu o confirmă. Astfel, la 13 septembrie 1654, domnul Moldovei Gheorghe Ștefan i-a dat în proprietate sulgerului Darie satul Bubuiogi de pe râul Bâc din ținutul Orhei³². Iar prin actul din 23 septembrie 1669, domnul Gheorghe Duca rânduia un aprod sa ia de la călărașii din Luțeni (actualul sat Țânțăreni) a zecea parte din toată pâinea³³. Deci, nu numai satul Bubuiogi, dar și satul Luțeni, situat tot în valea Bâcului, mai aproape de Tighina, se afla, la mijlocul secolului al XVII-lea, sub jurisdicția Moldovei.

Dacă pe parcurs hotarul de sud al raialei a fost modificat, cel de nord a rămas și în continuare pe Bâc. Despre aceasta ne convingem consultând *Letopisețul anonim al Țării Moldovei (1661-1709)*, în care se menționează că domnul Moldovei Antioh Cantemir, primind poruncă de la Poartă să meargă la Tighina pentru a participa la lucrările de fortificare a cetății, s-a pornit din Iași la 20 aprilie 1703 și, după un scurt popas făcut la Chișinău, „a purces în gios pe Bâc pe marginea țării până în țărmurile Nistrului la satu la Davida la hotarul țării”³⁴, Davida fiind pe timpuri denumirea actualului sat Gura Bâcului.

De fapt, Sălcuța, contrar afirmației de mai sus a lui Ion Nistor că era cuprinsă în raia, s-a numărat printre satele numite *hănești*. Există mărturii în această privință. Bunăoară, „Condica de cărțile ce-au venit în septembrie 1741 de la boiari”, alăturată condicii de porunci a lui Constantin Mavrocordat, include și următoarea carte parvenită de la vistierul Vasilache Măzărache „pentru un Ac-Mărze că să pune împotrivă și nu lasă ușorgiii să ia ușurul sau pe alămgii să ia alămul din 2 sate tătarești..., care sate până acum au dat venitul tot pământului Moldovei, puind pricină că este loc hănescu și pe spusele lui i-ai dat și Măria Sa Hanul, când a trecut la Țarigrad, iarlăc pe cumu-i loc hănescu și să nu de nimic”. Să se intervină la han, ca acesta să ordone lui Elagasi a lua de la mărzac toate sineturile. „Au fost și la Sălcuța să scrie ușurul și subașul de acolo i-a răspuns că are mehtup de la hanul cu poftă cătră Măria Sa Vodă să-l lase să ia ușurul”³⁵. Și o altă mărturie. Michály Bay și Gáspár Pápay, solii principelui transilvănean Francisc Rákóczy, revenind de la hanul tătarilor Gaz Ghirai al III-lea, ajung, la 18 martie 1706, în satul Palanca de pe malul drept al Nistrului, peste o zi sosesc la Cioburciu, în ziua de 21 martie – la Căușeni, iar la 22 martie – în satul Sălcuța. A doua zi poposesc în satul Găureni, care, după cum se precizează în darea de

³² L.T. Boga, *Documente basarabene*, Chișinău, 1930, vol. XI, p. 5.

³³ *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*. Publicate de Aurel V. Sava. București, 1937, p. 53.

³⁴ *Cronicle României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei*. București, 1872, tomu II, p. 53.

³⁵ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, București, 1904, vol. VI, partea a II-a, p. 297.

seamă al acestor soli, se afla pe pământul Moldovei³⁶. Cităm și din cartea lui M. de Peyssonel, consulul general al Franței la Smirna, care, din 1750, făcea note despre nogaii din Bugeac: „În Bugeac există multe târguri și sate de-a lungul Nistrului, de la Akkerman până la Bender. Ele se numesc Yali-Keuiler sau sate de la râu. Toate sunt populate de moldoveni supuși hanului și conduși de un voievod tătar. Principalele sunt: Palanca, Purcari, Sultan-Suvat, Cirbița, Sălcuța și Malcoci”³⁷.

După eșecul suportat, în iulie 1711, de către armata rusă a țarului Petru I și cea a domnului Moldovei Dimitrie Cantemir în lupta de la Stănilești, la hotarul de vest al raialei au intervenit schimbări. Participând alături de turci la această bătălie, nogaii din Bugeac au ocupat satele „de pe marginea Moldovei”, așezate „aproape de hotarul lui Halil pașa”, sub pretextul „că nu le agiunge locul lui Halil pașa de hrană”³⁸, fășia de pământ luată de ei în stăpânire întinzându-se și de-a lungul hotarului apusean al raialei Bender. Teritoriul ocupat de acești turanici, servind drept zonă neutră dintre populația românească și nogai și utilizat de ultimii pentru semănat și pășunat, este cunoscut în istoriografie sub denumirea de fășia „celor 2 ceasuri”. Sectorul nordic al fășiei, ce se întindea de-a lungul Valului lui Traian de Sus până aproape de satul Sălcuța, iar de aici, cotind spre nord, ajungea până la Bâc, a trecut din nou sub autoritatea deplină a Moldovei în 1775, în limitele căruia a fost constituită o nouă unitate teritorial-administrativă, numită *ținutul Hotărniceni*. Hotarul teritoriului retrocedat, efectuându-se în prealabil măsurările de rigoare, a fost întărit printr-un hrisov semnat în decembrie 1775 de către domnul Moldovei Grigore III Ghica. Descrierea amplă a delimitării efectuate, înșiruită în hrisov, conține puține date referitoare la hotarul de vest al raialei Bender. Se menționează doar următoarele: „gura văii Calinderului ce se hotărește cu raiaua Benderului”, „drumul Calinderului unde se desparte hotarul raialei Benderului și a Moldovei” și punctul de intersecție al „hindichiului” (adică, a Valului lui Traian) cu apa Botnei, unde se afla satul Hotărniceni, ulterior dispărut, care se învecina cu satul Sălcuța, așezat peste hindichi și inclus în raiaua hanului³⁹.

Așadar, știm cu exactitate că linia de demarcație din parte apuseană a raialei Bender începea de la Bâc, puțin mai la vest de satul Bulboaca și se întindea spre sud de-a lungul văii Calinderului până la cotul pe care această vale îl formează la depărtarea de 11 km de la râul Bâc. De aici însă, întrucât nu dispunem de informații, dar și din lipsa unei linii naturale, nu ne rămâne decât să admitem că hotarul urma pe linie dreaptă până la întretăierea Valului lui Traian cu Botna, acest punct fiind situat la o depărtare mică de Sălcuța, spre nord-vest de sat, care nu era cuprins în raiaua Bender, contrar opiniei lui Ion Nistor, care susține

³⁶ *Călători străini prin țările române*, București, 1983, vol. VIII, p. 241.

³⁷ M. de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Paris, MDCCLXXXVII (1787), tome premier, p. 308.

³⁸ *Cronica anonimă a Moldovei. 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, București, 1975, p. 95.

³⁹ Gh. Năstase, *op. cit.*, p. 209-210.

că Sălcuța făcea parte din raiaua Bender. Anume așa a trasat acest segment al hotarului Gheorghe Năstase pe harta elaborată de el și anexată la studiul din care am citat mai sus.

Pornind de la datele hrisovului, care reprezintă rezultatele măsurărilor realizate pe teren, punem la îndoială enunțul din cartea domnească, datată cu 29 martie 1765, prin care Grigore Ghica îi scutea de dări pe oamenii din Puhoi, ținutul Lăpușna, precum că acest sat se mărginea cu raiaua „Benderului și cu tătarii”⁴⁰. El nu putea să se învecineze cu raiaua Bender din simplul motiv că fâșia „celor 2 ceasuri” lua sfârșit la râul Bâc, pe segmentul cuprins între siliștea Todorești și gura văii Calinderului⁴¹.

Despre rolul enorm pe care îl aveau raiaalele ca zone de asigurare cu produse alimentare a garnizoanelor turcești din cetăți se poate judeca din conținutul scrisorii prin care marele vizir îi cerea domnului Moldovei, Mihail Șuțu, în octombrie 1793, să ia măsuri pentru înapoierea în raiale a locuitorilor care se refugiaseră mai înainte în Moldova, în timpul ocupării de către ruși a cetăților Bender, Chilia și Akkerman, deoarece era nevoie de locuitori „pentru aprovizionarea oștilor de acolo”⁴².

Raiaua Bender, ca unitate teritorial-administrativă turcească, a existat, cu excepția a două întreruperi cauzate de războaiele ruso-turce din anii 1768-1774 și 1787-1791, până la începutul războiului ruso-turc din 1806-1812. În 1807, prin dispoziția împăratului Rusiei Alexandru I, raiaua Bender împreună cu Basarabia propriu zisă (Bugeacul), fiind declarate drept pradă de război, au fost trecute sub administrarea Divanului Moldovei, care, la rândul său, era subordonat autorității militare ruse de ocupație⁴³. Din acest moment, în cadrul Principatului Moldovei se instituie o nouă diviziune teritorial-administrativă Basarabia, în fruntea căreia au fost desemnați doi ispravnici, cu titulatura „ai olaturilor Bender, Bugeac, Akkerman și Chilia”. Drept consecință, într-un șir de izvoare rusești⁴⁴, apărute după 1807, s-a afirmat greșit că hotarul de pe Bâc al raialei Bender a fost un segment al hotarului Basarabiei (Bugeacului). În acest context, este cazul să subliniem că raiaua Bender nu a făcut parte din Basarabia propriu-zisă. Despre aceasta ne putem convinge consultând *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir, o serie de hărți întocmite până în 1807, precum și alte surse, în care raiaua Bender este arătată separat de Basarabia (Bugeac).

⁴⁰ *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*. Publicate de Aurel V. Sava. București, 1937, p. 210.

⁴¹ Gh. Năstase, *op.cit.*, p. 209.

⁴² *Documente turcești privind istoria României*. Întocmit de Mustafa A. Mehmet. București, 1986, vol. III, p. 57.

⁴³ *Кутузов в Дунайских княжествах (сборник документов)*. Кишинев, 1948, p. 89.

⁴⁴ Vom menționa doar unul: *Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака*, Аккерман, 1899, p. 11.

RECENZII

O MONOGRAFIE NOUĂ DESPRE SATUL FEȘTELIȚA

Recent, cunoscuții jurnaliști Vasile Trofăilă și Ion Axinte au editat monografia satului Feștețița¹, menită să-i familiarizeze pe cititorii de prin părțile locului cu trecutul unui sat basarabean de pe cursul inferior al Nistrului. Interesul față de această localitate este cu atât mai mare cu cât ea a apărut în condițiile în care în această zonă se mai aflau turcii, tătarii și nogaii, care comiteau abuzuri față de populația românească locală.

Trebuie de observat din start că monografia este scrisă într-un stil vioi, pe ici pe colo mai fiind incluse descrieri lirice ale naturii frumoase din împrejurimi, care îndeamnă cititorul la o lectură plăcută și utilă. În lucrare sunt prezentate scurte secvențe despre evoluția localității în diferite perioade istorice, apelându-se la literatura de specialitate, mărturii orale, documente publicate și inedite. Printre documentele inedite din lucrare se evidențiază listele contribuabililor din 1835 și 1859, care pot fi utilizate la elaborarea unor eventuale genealogii, mai apelând suplimentar la cărțile metrice din 1880-1910.

În calitatea noastră de cercetător al perioadei medii și celei moderne, vom încerca să atragem atenție la unele greșeli regretabile referitoare la sud-estul Moldovei din sec. XIV-XV, care migrează dintr-o publicație în alta, inducând în eroare cititorul neavizat. Aceasta este cu atât mai necesar cu cât în ultimul timp tot mai mulți împătimiți de trecutul nostru național încearcă să elaboreze lucrări similare, în ele strecurându-se și unele erori despre care am menționat deja.

La p. 8 citim că „...genovezii încep să construiască cetăți pe malul Mării Negre, dar și brațul Chilia al Dunării. Cetățile Oblucița, Chilia și Cetatea Albă au fost construite ori extinse de genovezi. În prima parte a sec. XIV acest teritoriu intra în stăpânirea lui Basarab I, unificatorul Țării Românești și pe atunci se numea Basarabia. Ulterior, sub domnia lui Alexandru cel Bun (1399-1432), Moldova preia aceste cetăți și păstrează pentru regiunea dată denumirea de Basarabia”².

Mai întâi, am vrea să atragem atenția la faptul că negustorii genovezi au ajuns în teritoriul românesc și alte regiuni din spațiul nord-pontic în timpul când ele se aflau sub dominația Hoardei de Aur, care doar în anumite condiții excepționale, permitea populației să poarte arme, să construiască fortificații pentru a nu-i permite ca aceasta să poată organiza mișcări de rezistență în fața dominației străine. Se pare că genovezii au construit o cetate în delta Dunării, nu fără participarea localnicilor

¹ Trofăilă V., Axinte I., *Satul Feștețița, File de istorie*, Chișinău, 2013, 232 p.

² *Ibidem*, p. 8.

de origine română. Dar nu și la gura Nistrului, unde, cel puțin, până la 1368/1369 s-a aflat administrația Hoardei de Aur. La Cetatea Albă, care a ajuns sub administrația voievodului Moldovei pe timpul lui Petru Mușat (pe la 1386), prima fortificație a fost ridicată la hotarul secolelor XIV-XV de către puterea centrală a țării pentru a plasa în ea o garnizoană, cu ajutorul căreia Suceava putea mai ușor să-i țină sub control pe contribuabilii locali, inclusiv de origine română, italiană și armeană. Abia mai târziu, inclusiv pe timpul lui Ștefan cel Mare, fortificațiile de la Cetatea Albă au fost extinse pentru a proteja pe locuitorii urbei și satele din împrejurimi de invaziile turco-tătare. La Chilia, pe malul stâng al brațului cu același nume, Ștefan cel Mare, de asemenea, a construit o puternică cetate de piatră, demolând-o pe cea din deltă. Despre vreo eventuală fortificație de la Oblucița din sec. XIV-XV nu se știe nimic.

Basarab I, cu adevărat, a unificat teritoriul românesc de la sud de Carpați, însă până la sfârșitul vieții sale (1352), el n-a ajuns la gurile Dunării. Inițial, denumirea de Basarabia referitoare la Țara Românească era utilizată numai în statul polonez de pe la finele sec. al XIV-lea pentru a o deosebi de statul românesc de la est de Carpați. În acest teritoriu, voievozii dinastiei Basarab au ajuns la gurile Dunării la hotarul sec. XIV-XV și/ori în a doua treime a sec. al XV-lea. Denumirea de Basarabia referitoare la sud-estul Moldovei a fost utilizată mai întâi în cartografia poloneză, începând cu secolul al XVI-lea referitor la Chilia, Cetatea Albă și Tighina cu împrejurimile lor, ocupate de otomani. Abia mai târziu, în Moldova a început să fie utilizată denumirea de Basarabia pentru desemnarea teritoriului rupt din trupul ei în sec. XV-XVII de către turci, tătari și nogai.

Cu trimitere la Dimitrie Cantemir, autorii studiului repetă erorile altora că, chipurile, „la porunca sultanului Selim II, hanul tătarilor a strămutat după 1568 încoace peste 30 mii de tătari nogaici din Crimeea”³, deși marele enciclopedist român relatează că în anul de referință ar fi venit doar 30 familii. În fapt, în 1568 un grup mare de nogai veniți de pe malul de est al râului Volga doar au încercat să preia de la domnul țării câmpia de la sud de Codri, ei fiind alungați de moldoveni de pe teritoriul țării, oaspeții nepoștiți fiind trimiși în direcția inversă de unde veniseră.

În cartea recenzată, de asemenea, este preluată din literatură istorică informația precum că satul Feștețița ar fi fost întemeiat pe la 1703, opinie expusă inițial în Dicționarele din primele decenii ale secolului XX⁴, ulterior, fiind preluată în unele lucrări cu caracter lingvistic și enciclopedic⁵ de V. Nicu⁶, I. Leașco⁷ ș.a. De fapt, în Dicționarul respectiv au fost plasate informații prețioase adunate de la primării și alte organe oficiale referitoare la numărul locuitorilor, unităților economice ș. a. Dar în Dicționar au fost incluse și unele „date despre înființarea

³ *Ibidem*, p. 9.

⁴ Vezi, spre exemplu, *Dicționarul statistic al Basarabiei*. Chișinău, 1923, p. 194.

⁵ *Atlasul lingvistic moldovenesc*, Chișinău, 1968, p. 62-63, *Enciclopedia Sovietică Moldovenească*, Vol. 7, Chișinău, 1977, p. 106.

⁶ Nicu V., *Localitățile Moldovei în documente și cărți vechi*. Vol. I, Chișinău, 1992, p. 348.

⁷ Leașco I. *Feștețița*. în *Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat*. Vol. 6, Chișinău, 2006, p. 252.

localităților” respective culese de la populație, care nici pe de parte nu corespund realității, solicitându-se de la specialiștii în materie să execute această muncă de loc ușoară în baza documentelor autentice și nu aproximative. Aceasta se referă și la pretinsa fondare a satului Feștelița în 1703. Drept dovadă servește faptul că satul Feștelița lipsește în lista localităților menționate într-un document turcesc emis în 1708, alături de Căușeni, Leuntea, Talmaz ș.a.⁸

Localitatea nu este menționată nici în catagrafiile din 1772-1774⁹. Însă pe harta lui Bawr, întocmită în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774, este plasată o localitate cu numele „Feschtilizej”¹⁰, care amintește de toponimul Feștelița. Acesta ar fi putut fi un cătun de ciobani, părăsit la începutul ciocnirilor militare din timpul războiului menționat. Nu trebuie de uitat faptul că alături de acest cătun se aflau nogaii turbulenți, care în timpul confruntărilor militare jefuiau populația pașnică, o parte a ei fiind dusă în robie. Pe harta lui Bawr toponimul „Feschtilizej” este plasat în apropierea începutului pâraului Feștelița, apele căruia se varsă în râul Sărata. Mai la est de cătunul „Feschtilizej” (părăsit de locuitori), la izvorul râului Hagider, pe harta menționată a fost plasată localitatea „Ganeaska”¹¹, adică Slobozia Hanului.

În rest, în carte și-au găsit loc o reflectare succintă principalele evenimente și procese, prin care au avut de trecut locuitorii acestui sat de câmpie. Împreună cu alte localități de la est de Prut, Feștelița a fost în 1812 anexată la Imperiul Rus. Locuitorii satului au avut de suferit din cauza politicii de deznaționalizare a autorităților imperiale ruse, de pe urma greutăților celor două războaie mondiale, de deportările în masă din 1941, 1949, foametea organizată din 1946-1947, colectivizarea forțată a gospodăriilor individuale țărănești ș.a. La fel, împreună cu populația altor localități din Basarabia, cei din Feștelița s-au bucurat de Marea Unire din 1918, de Independența de Stat a Republicii Moldova ș.a. Cartea elaborată de jurnaliștii Vasile Trofăilă și Ion Axinte merită să fie citită de împătimitii de trecutul nostru național. Însă, urmează să se țină cont și de observațiile expuse de noi mai sus.

Ion Chirtoagă*

* **Ion Chirtoagă**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al AȘM.

⁸ Середа А., *Силистренско-очаковския еялет през XVII-нач. на XIX в. София*, 2009, с. 229-240.

⁹ Chirtoaga I., *Populația localităților românești de pe cursul inferior al Nistrului la 1774*. în *Promemoria. Revista Institutului de Istorie Socială*. Vol. III, nr. 3, 2012, p. 169-182.

¹⁰ Bawr, F. G., *Carte de la Moldavie pour servir à l'Histoire militaire de la guerre entre les Russe et les Turks, levée par l'Etat Major sous la direction de F. G. Bawr*. Amsterdam, 1783.

¹¹ *Ibidem*.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ "VICTORIA COMUNĂ: ISTORIE ȘI MEMORIE", MOSCOVA, 27-28 APRILIE 2015

În zilele de 27-28 aprilie 2015, la Moscova, în incinta Academiei de Științe a Rusiei, s-a desfășurat conferința științifică internațională „Victoria comună: istorie și memorie”. Aceasta a fost cea de-a doua conferință științifico-practică dedicată „celor 70 de ani de la victoria poporului sovietic în Marele Război pentru Apărarea Patriei”. Festivitatea de deschidere s-a desfășurat în Sala Prezidențială a Academiei de Științe a Rusiei. În cuvântul său inaugural, directorul Institutului de Istorie Generală, acad. Aleksandr Ciubarean a salutat publicul, menționând prezența în sală a ambasadorilor Poloniei, Norvegiei și României. În continuare, savantul s-a referit la discuțiile privind cel de-al Doilea Război Mondial, menționând existența unor probleme discutabile cu caracter științific, dar și unele legate „de interese ideologice, politice”.

Mihail Kotiukov, conducătorul Agenției Federale a Organizațiilor Științifice din Rusia, salutând participanții la conferință, a menționat că, chiar dacă au trecut 70 de ani, „importanța evenimentului nu trebuie să fie plafonată”.

Mihail Șvîdkoi, reprezentantul special pe lângă președintele Federației Ruse pentru probleme de colaborare culturală internațională, s-a referit la „o nouă libertate după cel de al Doilea Război Mondial” (cazul Poloniei). În opinia sa, în anii războiului, Uniunea Sovietică ar fi avut de dus o sarcină măreață și tragică. Salutând prezența ambasadoarei Poloniei, oficialul a menționat: „noi cunoaștem ce tragedie ați trăit în anii celui de-al Doilea Război Mondial”. Referindu-se la contribuția republicilor unionale, M. Șvîdkoi a spus că „în acest război noi am învins împreună” și că „există o durere a celor popoare care au participat în acest război – și ruși, și ucraineni, și belaruși și toți, toți”. Astfel încât victoria e un eveniment „sărbătorit cu lacrimi în ochi” de toate popoarele fostei Uniuni Sovietice. Reprezentantul Ministerului Afacerilor Externe al Federației Ruse a salutat participanții la conferință din partea Serviciului de Arhivă al MAE și a comunității arhivistice ruse. „Jubileul de 70 de ani, pe care îl sărbătorim acum, constituie o etapă foarte importantă. Documentele de arhivă vorbesc de la sine. Iar dialogul științific e foarte important pentru menținerea memoriei noastre comune”.

În cuvântul de salut din partea Ministerului Apărării al Federației Ruse, rostit de Nikolai Pankov, s-a subliniat necesitatea de a dezvolta colaborarea multilaterală.

În discursul, rostit de Ambasadoarea Poloniei la Moscova, E. S. Pelczyńska-Nałęcz Katarzyna, a fost menționat faptul că „dialogul pe tema celui de-al Doilea Război Mondial, Marelui Război pentru Apărarea Patriei, este foarte important și trebuie purtat în baza faptelor, în baza respectului reciproc”. Excelența Sa a subliniat faptul că polonezii niciodată și sub nicio formă nu au colaborat cu fascismul. În același timp, doamna Ambasador a dat o notă semnificației anului 1945: „Avem multe subiecte complicate, dificile, legate de acel de-al Doilea Război Mondial. Un astfel de subiect sensibil este încheierea celui de-al Doilea Război Mondial. Polonezii au trebuit să mai aștepte 45 de ani pentru a obține independența deplină. Ași vrea să subliniez ceea ce e comun. Pe pământul polonez și-au găsit locul de veci sute de mii de ostași ai Armatei Roșii. Tuturor acestora li se cuvine memorie și respect”.

Ambasadorul Extraordinar și Plenipotențiar al României în Federația Rusă, E.S. Vasile Soare, a vorbit despre importanța întoarcerii armelor de către România la 23 august 1944 și despre reducerea duratei celui de-al Doilea Război Mondial cu circa șase luni.

Sesiunea plenară, ce a urmat după o pauză, a fost inaugurată de comunicarea acad. A. Ciubarean. Acesta a vorbit despre importanța materialelor de arhivă, tema războiului și conștiinței naționale și, în final, s-a referit la anul 1945 și consecințele acestuia. „Există o temă foarte contradictorie – problema anului 1945. În țările Europei de Est, 1945 semnifică sfârșitul ocupației și începutul nelibertății”. Din această perspectivă, a subliniat A. Ciubarian, trebuie de construită metodologic abordarea conceptuală. „În anii 1947-1948, în aceste țări a predominat modelul sovietic. Istoricii, inclusiv Geremek, nu aveau dubii asupra factorului intern și acesta nu poate fi negat”. A notat, de asemenea, că în cadrul conferinței respective trebuie de scos în evidență problemele dificile, sensibile.

Dmitri Filipovăh, reprezentant al Centrului științific de cercetare a Universității Militare a Ministerului Apărării al Federației Ruse, a pus accentul pe faptul că victoria asupra nazismului a fost obținută în comun, „umăr la umăr”, și că „nu trebuie politizată, împărțită în a noastră sau a voastră, ea este o victorie comună”.

O comunicare atipică și de interes pentru toți cei prezenți a prezentat Aleksandr Kuznețov, directorul Departamentului istorico-documental al MAE al Federației Ruse. Acesta a adus la cunoștința publicului un proiect recent inițiat de MAE, privind accesul la documente fondului secretariatului Molotov. Respectivul fond conține 16 inventare ordonate în 2268 de dosare. Printre documentele relaționate se numără în special cele ale ambasadelor URSS din SUA, Marea Britanie și Franța.

Au urmat un șir de comunicări ale reprezentanților Armeniei, Tadjikistanului, Azerbaidjanului ș.a. despre rolul republicilor unionale în anii războiului. În acest context, a izbucnit o polemică mai puțin științifică între Așot Melkonean (Erevan) și Rafik Safarov (Baku), ca urmare a afirmației primului că în timpul

războiului armata turcă era în așteptarea cuceririi Asiei Centrale și repetării acțiunilor din Primul Război Mondial față de poporul armean.

Sesiunea plenară a cuprins și comunicarea directorului Institutului de Istorie al AȘM, Gheorghe Cojocaru, privind „Aspecte ale problemei plăților reparatorii achitate de Germania URSS (Pagini necunoscute din industrializarea postbelică a RSS Moldovenești)”.

În cea de a doua zi, lucrările conferinței s-au desfășurat în patru secțiuni. Subsemnatul a luat cuvântul în cadrul Secțiunii nr. 1, cu genericul „Participarea popoarelor URSS în cel de-al Doilea Război Mondial și Marele Război pentru Apărarea Patriei”, cu comunicarea „Locul și rolul scriitorilor în politica CC al PC(b)M în anii războiului (1942-1944)”. Ședința Secțiunii nr. 1 s-a desfășurat într-o atmosferă verbală tensionată, din cauza repetatelor schimburi de replici neștiințifice ale istoricilor din Armenia și Azerbaidjan.

Secțiunea nr. 2 a unit comunicările la tema: „Al Doilea Război Mondial și Marele Război pentru Apărarea Patriei: documente și cercetări noi”.

Secțiunea nr. 3 s-a centrat pe „Relațiile internaționale în preajma și în anii celui de-al Doilea Război Mondial și Marelui Război pentru Apărarea Patriei”. Din partea comunității științifice din Republica Moldova la această secțiune au participat dr. hab. Ion Șișcanu (Institutul de Istorie al AȘM) cu subiectul „Tratativele sovieto-române în cadrul comisiilor mixte din anul 1940”, dr. Mariana Bagrin (Institutul de Istorie al AȘM) cu comunicarea „Influența evenimentelor de pe Frontul de Est asupra situației din Basarabia în toamna 1943 - primăvara 1944” și dr. hab. Anatol Petrencu (Universitatea de Stat din Moldova), având ca temă „Rolul *land-leas*-ului în victoria asupra Germaniei”.

Dr. Virgiliu Bîrlădeanu (Institutul de Istorie al AȘM) a participat la Secțiunea nr. 4 „Probleme actuale ale celui de-al Doilea Război Mondial și a Marelui Război pentru Apărarea Patriei”, unde a prezentat comunicarea „Politicile memoriei și practicile comemorative ale celui de-al Doilea Război Mondial în Republica Moldova”.

Conferința științifică internațională „Obșceaea pobeda: istoria i pamiati”, desfășurată la Moscova în zilele de 27-28 aprilie 2015, a fost rezultatul unui efort considerabil depus de Institutul de Istorie Universală al Academiei de Științe a Federației Ruse, în colaborare cu un șir de alte instituții. Indiscutabil, prin expunerea abordărilor și punctelor de vedere existente asupra celui de-al Doilea Război Mondial la momentul actual în istoriografia rusă și istoriografiile din fostele republici sovietice, conferința a fost utilă tuturor participanților.

Marius Tăriță*

* Marius Tăriță, doctor în istorie, cercetător științific superior la Institutul de Istorie al AȘM.

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ CONSTANTIN STERE – PROZATOR, PUBLICIST, JURIST ȘI OM POLITIC. LA 150 DE ANI DE LA NAȘTERE. CHIȘINĂU, 1 Iunie 2015

La 1 iunie 2015, la Chișinău, în Sala Azurie a Academiei de Științe a Moldovei, și-a ținut lucrările conferința științifică internațională cu genericul *Constantin Stere – prozator, publicist, jurist și om politic. La 150 de ani de la naștere*, sub egida AȘM și Academiei Române.

Propunerea Institutului de Istorie al AȘM și a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” – Filiala Iași a Academiei Române de a consemna printr-o manifestare academică rolul și locul lui Constantin Stere în conștiința neamului românesc și de a aduce un omagiu marelui nostru compatriot, care s-a implicat plenar, timp de patru decenii, în viața politică și culturală din România și Basarabia, a fost susținută de Institutul Cultural Român, dar și de un șir de alte institute ale ambelor Academii, de universități, uniuni, asociații (Institutul de Filologie al AȘM, Institutul de Cercetări Juridice și Politice al AȘM, Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan” (Institut), Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Universitatea de Studii Politice și Economice Europene „Constantin Stere” din Chișinău, Uniunea Scriitorilor din Moldova, Euroregiunea „Siret-Prut-Nistru”, Iași, Fundația „Constantin Stere”, Ploiești, Arhiva Națională a Republicii Moldova).

În dimineața zilei de 1 iunie, în ziua nașterii marelui *intelectual și om politic*, a avut loc depunerea unei coroane de flori la bustul lui Constantin Stere pe Alea Clasicilor din Grădina Publică din Chișinău. Tot în Grădina Publică, la Galeria la Rond, a fost vernisată Expoziția „Constantin Stere – 150 de ani de la naștere”. Gazdele și oaspeții invitați de pe ambele maluri ale Prutului s-au îndreptat, după aceasta, spre Academia de Științe a Moldovei, unde în Sala Azurie au demarat dezbaterile pe marginea vieții și activității celui care a reușit să înfrunte veacurile – Constantin Stere.

În ședința de inaugurare au adus mesaje de salut: academicianul Gheorghe Duca, președintele AȘM, academicianul Dan Berindei, din partea Academiei Române, Radu Boroianu, președintele Institutului Cultural Român, și primarul de Chișinău, Dorin Chirtoacă.

Comunicările în plen, ținute de academicienii Mihai Cimpoi, Alexandru Moșanu, Ion Guceac, au evidențiat dimensiunile politice, publicistice și juridice ale celui mai aprig luptător pentru unitatea neamului românesc, subliniind în unanimitate faptul că „în persoana lui C. Stere, dincolo de doctinarismul său socialist și poporanist, avem un *europenist*” (M. Cimpoi).

După comunicările în plen, auditoriul a fost invitat la dezvelirea bustului lui Constantin Stere la Universitatea de Studii Politice și Economice Europene „Constantin Stere” din Chișinău.

În a doua parte a conferinței lucrările s-au ținut pe *Secțiuni*, repartizate după marile domenii de activitate ale celui care a lăsat profunde rezonanțe în contemporaneitatea românească și anume: Secțiunea *Istorie*, Secțiunea *Științe Juridice și Filozofie* și Secțiunea *Literatură*.

Lucrările Secțiunii *Istorie* au fost deschise prin evocarea chestiunii *problemei naționale și orientarea politicii externe românești la începutul secolului al XX-lea* (Gh. Cliveti), fiind continuată de subiectul *Stere și mișcarea națională din Basarabia la începutul secolului al XX-lea* (Gh. Negru). Vorbitorul din urmă a subliniat martiriul lui C. Stere, una dintre personalitățile proeminente ale istoriei moderne și contemporane ale românilor, care s-a aflat în vizorul poliției secrete a Imperiului Rus până la dispariția acestuia de pe harta lumii. Frământările din viața politică românească, la începutul secolului al XX-lea, îl găsesc pe Constantin Stere în postura de mediator între unele partide politice românești la acea dată (*Stere și mediarea crizei Partidului Național Român (1911-1912)*, C. Popovici). Vorbitorul a concluzionat că, printr-un binevenit complex de împrejurări, parțial construit de sine în anii anteriori, Constantin Stere s-a nimerit să fie, la începutul anului 1912, persoana cea mai potrivită pentru rezolvarea unei situații foarte dificile în interiorul mișcării naționale a românilor din Transilvania.

La începutul Primului Război Mondial C. Stere se pronunță împotriva alianței cu Antanta, din componența căreia făcea parte și Rusia, tocmai pentru a nu se alia cu Imperiul Rus. El considera că orice alianță cu Rusia va duce la pierderea Basarabiei și de aceea opta pentru o aderare la Puterile Centrale, în frunte cu Germania. Prin susținerea cu tărie a „politicii idealului românesc, integral, fără renunțare și fără uitare”, printr-o angajare în război împotriva Rusiei, pentru eliberarea mai întâi a Basarabiei, C. Stere afirma cu tenacitate existența unui singur popor între Nistru, Tisa, Dunăre și Marea Neagră și formula directiva generală a acțiunii politice: „Mai curând sau mai târziu, întreg poporul nostru trebuie să ajungă să formeze un singur organism politic” (I. Agrigoroaiei). *Visul* împlinit al lui Stere, ca și *al tuturor românilor*, s-a regăsit în suita de elemente conceptuale care, elaborate și emise pas cu pas, au format punctul de vedere al marelui basarabean asupra Actului Unirii al Basarabiei cu patria-mamă România, din 27 martie 1918. Concepția lui Stere despre calea realizării unității naționale (profesor universitar de drept) s-a întemeiat pe *dreptul istoric și dreptul de neam*, precum și pe *dreptul la autodeterminare* al teritoriului dintre Prut și Nistru, tot aici fiind inclusă și sintagma Basarabia, *fica*, și *mamă-sa*, Romania, ca o reflectare a legăturii indestructibile dintre acestea (Gh. Cojocaru). Rolul lui Constantin Stere în calitate de deputat și președinte al Sfatului Țării (I. Negrei) a fost de o importanță incontestabilă, subliniindu-se că Basarabia a fost pentru C. Stere tărâmul eternei reîntoarceri, locul unde prestigiul său era de neclintit. În plan micro(istoric) al unirii Basarabiei cu România, interesante au fost discuțiile dintre P.Sinadino, C. Stere și Al. Marghiloman reliefate de Svetlana

Suveică. Lucrările Secțiunii *Istorie* au fost sintetizate de către academicianul Dan Berindei. Domnia sa a punctat cele mai esențiale trăsături ale celui care pe drept cuvânt poate fi numit – exponent de vază al națiunii române.

Problemele fundamentale dezbătute în Secțiunea Științe Juridice și Filozofie s-au axat în jurul subiectelor privind: contribuția lui C. Stere la modernizarea instituțiilor constituționale românești (Gh. Avornic); Stere apărător al drepturilor omului (R. Grecu); aportul concepțiilor politico-juridice ale lui Constantin Stere la consolidarea securității naționale a românilor moldoveni din Basarabia (D. Grama), dar și chestiunea evoluției învățământului universitar juridic în viziunea profesorului universitar Constantin Stere. Din punctul de vedere al actelor legislative, C. Stere timp de un deceniu a participat activ la diferite inițiative parlamentare în sprijinul reformelor favorabile țărănimii, având o contribuție importantă în orientarea liberalilor spre o politică de reforme politice și economice. El a fost unul dintre cei mai aprigi susținători ai măsurilor de revizuire a Constituției, menită să deschidă calea spre împrăștierea țăranilor și spre desființarea votului censitar (C. Turliuc). Astfel, măsură a calităților sale de jurist și cărturar, om angajat în viața statului, *Anteproiectul de constituție* propus de Constantin Stere (pentru Constituția din anul 1923) nu a fost doar un exercițiu steril, ci o demonstrație, cu forța argumentelor juridice a modernității gândirii sale. În mod evident, modernitatea nu echivalează cu democrația și, de aceea, trebuie subliniată și gândirea profund democratică – la nivelul timpului său – oglindită de Constantin Stere în demersurile sale.

Comunicările care au relevat și gândirea social-filosofică a lui C. Stere au încheiat lucrările acestei Secțiuni, subliniindu-se actualitatea doctrinei poporaniste a lui Constantin Stere (Gh. Bobâna), individualismul său multicultural (M. Roșca), varii confluente ideatice-estetice (L. Troianowski).

În Secțiunea *Literatură* au fost dezbătute aspecte legate de cunoștințele lui Constantin Stere în domeniile filologiei, sociologiei, politologiei, literaturii universale, istorie a științei. Bazate pe principiul conform căruia: orice analiză a publicisticii lui C. Stere trebuie să țină cont de contextul nu numai cultural, ci și de cel istoric și politic (B. Crețu), au fost analizate momentele participării lui Constantin Stere la activitatea ziarelor „Viața Românească” (R. Rușet), „Lumina” (V. Durnea) – ziarul editat de Stere, în perioada 1917-1918. În mare parte, majoritatea comunicărilor prezentate au reliefat ideea generală că publicistica unui intelectual și om politic atât de influent cum a fost C. Stere, admirat și contestat, dar niciodată ignorat, are un accentuat caracter polemic. În cadrul lucrărilor secțiunii au fost supuse dezbaterilor elementele de poetică în scrierile lui Stere (V. Caraman), proza lui Stere între ficțiune și memorialistică (I. Colesnic), Stere și limba română ca temă de ansamblu (T. Cotelnic), spiritul său oratoric și polemist (V. Matei), rolul primordial revenindu-i experienței basarabene în proza scrisă de marele intelectual basarabean (V. Răileanu). Majoritatea vorbitorilor au fost de acord, totuși, că nu numai publicistica sa, dar și romanul-document *În*

preajma revoluției ar pierde foarte mult, dacă ar fi fost investigate cu un interes doar strict literar.

Materialele prezentate în cadrul conferinței își vor găsi locul cuvenit într-un volum prin care, lui Constantin Stere i se va aduce în fapt ceea ce i se cuvine: omagiul profund al comunității științifice românești de pe ambele maluri ale Prutului.

*Silvia Corlăteanu-Granciuc**

* **Silvia Corlăteanu-Granciuc**, doctor în istorie, secretar științific al Institutului de Istorie al AȘM.

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi europene (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii, teze etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

- **Materialul ilustrativ** se prezintă în format **A4**, sub o formă grafică clară, cu numerotarea poziției fiecărui obiect, însoțit de o legendă. Imaginile și tabelele trebuie să fie numerotate și însoțite de explicații.

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzenți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzenților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzenții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: *Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău* sau trimise prin e-mail: director@history.asm.md Telefon: 23-33-10.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie al AȘM.

Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.

Adresa:

Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei,
str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău, Republica Moldova.

Tel./ Fax.: (373 22) 23-45-41
www.history.asm.md

ISSN 1857-2022